

3.3.4 Number of research papers per teacher in th

Title of paper	Name of the author/s
इणोनी बनावट तथा इणोनी बनावट बाधवाडी रडेवा भागीमां विविध उपयोग	PROF. GITABEN B RAVAL
आडारीय ओषध सरजवो	PROF. PUSHPABEN B GARASIYA
ईश्वर पटेवीकरनी केटवीक नववकथामां प्रगट थती नारी	DR. MARINABEN A CHAUHAN
Industrial devlopment in Jamnagar District page No.5	PROF. J.S. VADHER
जुनागढ जुल्वामां जाडेर वितरण व्यवस्थाने आंकाडीय विश्लेषण	PROF. J.S. VADHER
गुजरात सरकार द्वारा अमलमां मुकवामां आवेल विकवांग कल्याण योजनायो Page No.-9	PROF. J.S. VADHER
International monetary fund (IMF) page No.9	PROF. J.S. VADHER
गांधीजुना आर्थिक विचारो Page No.3	PROF. J.S. VADHER
वस्तु अने कर (GST) Page No. 13-16	PROF. J.S. VADHER
नाझा पंथ Page No.81	PROF. J.S. VADHER
काव्य रलावली/ क्या नहीं है तू ? (काव्य)	DR. BHAVANABEN SAVALIYA
मां (काव्य)	DR. BHAVANABEN SAVALIYA
मारूम कली	DR. BHAVANABEN SAVALIYA
भगवद् गीता के गुरु कृष्ण	DR. ASHOK PATEL
The Indian Diaspora in Russia	PROF. RAHUL B PATEL
Mahabharata as a great tragedy	PROF. RAHUL B PATEL
major themes of major oedipus rex	PROF. RAHUL B PATEL
Waiting for godot.	PROF. RAHUL B PATEL
A Political history of asian indians in the united states	PROF. RAHUL B PATEL
How do human relationships shape one's identity ?	PROF. RAHUL B PATEL
Significance of job satisfaction and mental health in world people	DR. M.A. KATHIYARA
social adjustment of Teachers in Relation to sex and habitat	DR. M.A. KATHIYARA
study of the student specific rebencep to gender habitat castes	DR. M.A. KATHIYARA

Adjustment problems of youngsters	DR. M.A. KATHIYARA
Hinduism and social reforms quest for social equality	PROF. V M PARMAR

ie Journals notified on UGC website during the last five years (8)

Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISBN/ISSN number
Home science	www.shantiejournal.com	2016	volume-52278-4381
Home science	www.shantiejournal.com	2016	2278-4381
GUJARATI	અભિદ્વૃષ્ટિ	2014	ISSN- 0971-6629
ECONOMICS	research analysis and Evalution Vol.No.IV, ISSUE-43-44	2013	0975-3486
ECONOMICS	Research Link Vol. No. XII (4), Issue:III	2013	0973-1628
ECONOMICS	AYUDH Vol. NO.1 ISSUE:1 June-2013	2013	2321-2160
ECONOMICS	AYUDH Vol. NO.-2 ISSUE:2	2013	2321-2160
ECONOMICS	AYUDH Vol. NO.-3 ISSUE:3	2013	2321-2160
ECONOMICS	Journal SHABDA SADHANA. Vol. No. - 01, ISSUE-20	2015	2347-940X
ECONOMICS	AYUDH ISSUE:20	2016	2321-2160
HINDI	काव्य रत्नावली	2018	978-93-86715-05-0
HINDI	साहित्य कलश	2016	2348-8174
HINDI	नारायणीयम	2011	2250-2863
SANSKRIT	विभाषना	2014	ISSN-2348-8123
ENGLISH	AYUDH-International Retread Journal	2014	2321-2160
ENGLISH	Shabda sadhana: Referead journal	2014	2347-940X
ENGLISH	AYUDH	2014	2321-2160
ENGLISH	SURABHI	2014	2349-4557
ENGLISH	AYUDH	Jul-14	2347-940X
ENGLISH	research matrix an international multidisciplinary journal of applied research	2017	2321-7073
PSYCHOLOGY	International journal of social science and linguistics	2013	2319-2755
PSYCHOLOGY	Research Guru	2016	2349-266X
PSYCHOLOGY	international retread journal "AYUDH"	2017	2321-2160

PSYCHOLOGY	Indian journal of social science and literature studies	2016	2349-5634
HISTORY	Research Guru Volume-10 , ISSUE-2	2016	ISSN: 2349-266X

ISSUE - 10
MAY - 2017

ISSN - 2321-7073

INTERNATIONAL CONFERENCE

ON

ROLE OF MULTIDISCIPLINARY INNOVATION FOR SUSTAINABILITY AND GROWTH POLICY

In Collaboration With

RESEARCH MATRIX

An International Refereed Multidisciplinary Journal of Applied Research

J. Z. SHAH ARTS AND H. P. DESAI COMMERCE COLLEGE
AMROLI, SURAT

RESEARCH MATRIX

18	CYBERSECURITY: FRIEND OR FOE?	SAGAR B. KESHWALA	85
19	THE ROOTS AND EXPANSION OF ROCK MUSIC	SAMYAKKUMAR RAMESHCHANDRA PAREKH	89
20	PRESENTATION OF CHARACTERS IN DIFFICULT SITUATIONS	SWETATHAKKAR	92
21	STUDY OF INDEX PROPERTIES OF THE SOIL	MR UTKARSH MATHUR AND MOR....	96
22	CLASSIFICATION AND IDENTIFICATION OF SOIL	MR UTKARSH MATHUR AND MOR....	100
23	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN MIGRATING TO WEB-BASED INFORMATION SERVICES	VARSHA J. PADHYA	104
24	INTERNATIONAL INSTITUTIONS IN FINANCIAL REPORTING	DR. AMUL KANTIBHAI KOTADIYA	115
25	TEACHING AND LEARNING OF ENGLISH LANGUAGE THROUGH GRAMMAR TRANSLATION METHOD	PROF. MALVIKA P. MEHTA	124
26	SEXUAL HARASSMENT AND RAPE LAWS IN INDIA	DHANANI SANJAYKUMAR G.	129
27	THE IMPACT OF FOOD WASTE	DR. BHAVNAKHOYANI	135
28	IMPACT OF TV SERIALS ON INDIAN PEOPLE BOTH GOOD AND BAD EFFECTS	DR. NIRAV R. THAKER	137
29	FEMALE GENDER REPRESENTED IN A DOLLS HOUSE ENGLISH LITERATURE	DR. PRAKASH REVABHAI GAJJAR	140
30	CRIMES AGAINST WOMEN - A LEGAL PERSPECTIVE	DR. VIMAL A. PANDYA	143
31	A COMPARATIVE STUDY OF THE EFFECTS OF YOGA AND SWIMMING ON PULMONARY FUNCTIONS IN SEDENTARY SUBJECTS	DR. JAYSHREE V. MAKWANA	146
32	JUVENILE CRIMES IN INDIA - LAW, REASONS, HISTORY	KHANIYA REENA	153
33	BENEFITS OF DATA MINING FOR ORGANIZATIONS INFORMATION TECHNOLOGY	NAMRATA S. GUPTA	158
34	THE INFLUENCE OF SHAKESPEARE ON ENGLISH LANGUAGE	PROF. GEETA CHAUDHARY	163
35	HOW DO HUMAN RELATIONSHIPS SHAPE ONE'S IDENTITY?	PROF. RAHUL KUMAR BHIKHABHAI PATEL	165
36	VIEWS OF EDUCATIONAL AUTHORITIES ON EFFECTIVE TEACHING	BAPODARA RAMBHIBEN S.	168
37	SOCIAL WORK, CORRECTIONS, AND THE STRENGTHS APPROACH	VADHIYA BINA	171
38	THE ADVERTISING AND PSYCHOLOGY MARKETING	PROF. TRUPTI AMBALAL CHANDALIA	180

HOW DO HUMAN RELATIONSHIPS SHAPE ONE'S IDENTITY?

PROF. RAHUL KUMAR BHIKHABHAI PATEL

ASST. PROF., S.K. SHAH & SHRI KRISHNA OM ARTS COLLEGE, MODASA

Developmental psychologist, Erik Erikson, once proposed that in the jungle of human existence, there is no feeling of being alive without a sense of identity. This is indeed true in society today as many may face the problem of an identity crisis and struggle with "finding themselves". People who often seem to have no sense of who they are and why they exist may resort to negative actions like crime or even suicide. Individuals need to foster their identity by retaining a positive relationship with other people to rehabilitate this issue. Through the analysis of the characters in Haruki Murakami's *The Wind-up Bird Chronicle*, one can see that the maturation of an individual's identity is developed only by their relationships with other people. Unique characters such as Creta Kano, Toru Okada, and Lieutenant Mamiya proved the importance of relationships by illustrating their stories on how they overcame the predicament of individuality.

Creta Kano has lived a life with many identities. With the help of her sister and Noboru Wataya, she was able to overwhelm the thought of suicide that has resided in her mind ever since she was little, and finally found herself as a person. In Creta's youth, she was bounded physically by her body. Small incidents like bumping into a desk would give her bruises "like a rotten apple" (92). Essentially, her body was a "sample book of pain" and she had to live on with having suicidal thoughts on a daily basis (94). Malta Kano, the psychic sister of Creta, effectively helped Creta hold on to her life and assisted her when going through the process of "finding herself". An example of this is when Creta mentioned, "Her letters gave me such encouragement! They helped me grow. For that, I will always be deeply grateful to my sister" (91). By communicating with Creta, Malta essentially assisted her into maturing as an adult. In addition, when Malta told Creta, "Bear with it until you turn twenty...That would be the best thing," (93) it gave Creta a sense of security and hope because she trusts her sister deeply. When Malta helped Creta in her time of need, she reduced the chances of Creta committing suicide and supported her through the first stage of her life. Furthermore, when Creta turned twenty years old, she into a car accident and suddenly lost the sense of pain in her body (96). Although Creta will not have to deal with the suffering of excruciating pains, the downside to this was that she now owes an enormous sum of money for breaking a wall in the crash (96). To pay for this, her identity as a "quiet, good natured girl" was forced to change into that of a prostitute (97). With the help of Noboru Wataya, Creta's last customer, she was able to be free herself from being a "prostitute of the flesh" and ultimately live a normal life (297). Noboru gave her a sense of feeling pain again by inserting a "mysterious and hard" object inside her. Creta fell unconscious and when she woke up, she was a different person (302). She was able to break free from living a dreadful life with the help of Noboru to creating a balance within her, both physically and mentally. This demonstrates that even short relations with people can change one's life entirely. With the help of people around her, Creta successfully established her identity into one she can wholly appreciate as herself.

After Toru lost his job, his cat, and even his wife, he lost his meaning in life and wanders around looking for his cat (15). During this long and persistent process, he meets some very eccentric characters, one being May Kasahara. She played an essential part in guiding him into finally realizing that he exists as an individual by saying, "Everybody's born with some different thing at the core of their existence. And that thing, becomes like a heat source that runs in each person from inside" (322). May helped Toru grow and realize his worth as a person and how he is distinct in his own way. Moreover, when Toru Okada meets

Lieutenant Mamiya, he received encouraging advice that helped him understand the meaning of maintaining a strong sense of belonging in the world. Mamiya explained about the importance of keeping an idea of self-worth, as it can be lost in desperate situations. He says from personal experience, when his best friend committed suicide during the war, he brought down the morale of the whole squadron down and caused them to lose the fight against the Mongolians (153). Mamiya also exclaimed, "...but there is nothing so cruel in this world as the desolation of having nothing to hope and live for" (346). When Mamiya explained his fearful experience in World War II, he further assisted Toru in understanding the importance of keeping a sense of self and staying alive because it can directly influence others as well.

Individuality can be also explained as one's feeling about self, character, goals, morals, and ideals. In the novel, this ideal can be applied to Lieutenant Mamiya. The close relationships with people in his squadron significantly assisted him into breaking through the "empty shell" of what his life has become through the horrors of war (208). An example of would be Corporal Honda's prediction of Mamiya being "fated to return to Japan and live an amazingly long life" (209). When Mamiya was thrown in a well by Mongolian troops, he considered that the "roots" of his life was burned away (209). However, while he was stuck in the depths of the well having lost faith in himself, Mamiya remembered the crucial words of Honda about him being able to survive the war. With this, Honda helped Mamiya establish his purpose in life about living on for the sake of his comrades that passed away. Another instance where his close relations with his companions in war helped him realize the true meaning of his goals and his ideals was when Colonel Yamamoto saved him from being skinned alive by provoking the Mongolian Officer. He said, "...just kill me and get it over with" (158). Having to witness the death of Yamamoto, this memory was etched in Mamiya's mind and led him to the conclusion that he also must live his life for the protection of others. In addition, Toru is seen as a key factor in helping him when Mamiya stated, "I am grateful for the chance to have met you and to have told you my story...I feel that I have attained a kind of salvation" (211). While Toru stuck around to listen to his story, he provided Mamiya with a feeling of being rescued and improved his overall satisfaction with his life. Hence, Mamiya's relationships with his friends saved him from being lost as a person and gave him a purpose to live to further develop himself as an individual.

The idea of individuality can be developed only by the relationship with others was clearly depicted in the novel through many characters. Creta experienced many pains and had difficulties with maturing to adulthood. Since Malta and Noboru helped Creta through her many transitions of identities, they successfully helped facilitate her character into one she can truly value. Moreover, Toru's hollow life was changed by May and Mamiya's advice as they helped him realize the importance of life and how he is unique as a person. This gave Toru a sense of belonging and further molds his personality. Additionally, from Mamiya's experiences, his close relationship with his companions illustrate the importance of friendship and how it can impact one's goals and ideals. In society today, identity is seen to be the unique sense of one's views about both themselves and about others. Murakami portrays this concept in *The Wind-Up Bird Chronicle* flawlessly through the complexity of human relationships.

CONFERENCE CERTIFICATE

THIS IS TO CERTIFY THAT THE PAPER TITLED

**How do HUMAN RELATIONSHIPS SHAPE
ONE'S IDENTITY?**

AUTHORED/CO-AUTHORED BY PROF/DR/MR/MRS/MS

PROF. RAHULKUMAR BHIKHABHAI PATEL

WAS PRESENTED AT THE 1ST INTERNATIONAL CONFERENCE ON
"ROLE OF MULTIDISCIPLINARY INNOVATION FOR SUSTAINABILITY AND GROWTH POLICY"
From 16th to 18th May 2017 at Jim Corbett national park, Uttarakhand.

DR. KISHORSINH N. CHAVDA
CONFERENCE CHAIR

Prin. J.Z. Shah Arts & H.P. Desai Comm. College, Surat, Gujarat.

Mr. RABINCHANDRA KOIRALA
CONFERENCE CHAIR

Director: LUMBINI ACADEMIC FOUNDATION, NEPAL

MR. SHASHI SHEKHAR IYER
CONFERENCE SECRETARY

ISSN : 2321 - 7073

C
e
r
t
i
f
i
c
a
t
e

RESEARCH MATRIX

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

The editorial board of "RESEARCH MATRIX" INTERNATIONAL REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH is hereby awarding this certificate to Mr./Mrs./Prof./Dr./ PATEL RAHULKUMAR BHIKHABHAI from SHRI S.K. SHAH & SHRI KRISHNA O.M. ARTS COLLEGE - MODASA in recognition of the publication of the paper entitled _____

ANALYSIS OF MICHELLE OBAMAS INSPIRING SPEECH

published in refereed journal, volume 1 issue 1 month AUG. year 2017

Website : www.researchmatrix.org

Email : editorresearchmatrix@gmail.com

ઇશાવાસ્યના ૧૫-૧૬ મંત્રોમાં અદ્વૈતદર્શન

મા. દીપકકુમાર હીરાલાલ જોષી

અધ્યાત્મપથ અનંતની યાત્રા છે. જીવન એક સતત વિકાસની ઘટના છે. માર્ગ પર એવા કેટલાય મુકામ છે. જેને સાધક અંતિમ સત્ય માનવાની ભૂલ કરે છે સુવર્ણ સમાન દીપ્તિમાન મુકામ પણ અંતિમ અવસ્થાન હોય તેમ બની શકે. તેથી ઉપનિષદકાર ઋષિ સાધકને સાવધાન કરતાં ઇશોપનિષદના ૧૬મંત્રમાં કહે છે કે,

* હિરણ્યમયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાવિહિતં મુખમ્ ।

તત્ત્વં પૂષનપાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ॥ "

હે પોષણ કરનાર, સત્યનું મુખ સુવર્ણપાત્ર વડે ઢંકાયેલું છે. તે આવરણને તુ સત્યની ઉપાસના કરનારા મારા દર્શન માટે ખોલી નાખ.

જગત અત્યંત સોહામણા પદાર્થોનું બનેલું છે. આ પદાર્થો લોભાવનારા અને ભોગની ઈચ્છા જગાડનારા છે. તેને સદાય ભોગવવાની લાલસા થાય છે. તેમનો સંગ્રહ ભવિષ્ય માટે કરવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી. ભોગ અને પરિગ્રહના વધુ પડતા આકર્ષણની આભમાં ઇશ ઢંકાય છે અહીં સત્ય દ્વારા સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માનો નિર્દેશ છે. તે અનિત્ય અને પરિવર્તનશીલ સુવર્ણમય પાત્રથી સત્ય ઢંકાય છે. આમાં ઋષિ મોહના પ્રતિકરૂપે સુવર્ણનો ઉલ્લેખ કરે છે. મનુષ્ય ધનના મોહમાં સત્યના સાક્ષાત્કારથી લોપ પામે છે. આથી સાધક સૌનું ભરણપોષણ કરનારા પૂષાદેવને તે ઢંકણ હટાવવા વિનંતી કરે છે સાધક મોહરૂપી અજ્ઞાનતા આવરણ દૂર થાય તો જ સત્યનું દર્શન કરી શકે તેમ છે. સાધક પરમાત્માનું નિરાવરણ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં ઈચ્છે છે તે પરમાત્માને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા વિનંતી કરે છે.

* પૂષન્નેકર્ષે યમ સૂર્ય પ્રાજાપત્ય ... યોઙસાવસૌ પુરુષઃ સોઙહમસ્મિ । "

હે પૂષણ , હે પરમ ઋષિ , હે સર્વનિયન્તા , હે સૂર્ય , હે પ્રાજાપત્ય આ કિરણ સમૂહને આપ સંકેલી લો. આપનું જે સર્વોત્તમ કલ્યાણકારી સ્વરૂપ છે તે હું જોઈ રહ્યો છું જે તે પરમપુરુષ છે તે જ હું છું સત્યનું મુખ અનેક આવરણથી ઢંકાયેલ છે. આ આવરણો માત્ર અંધકારના જ આવરણો નથી. સત્યના મુખ પર પ્રકાશનાં પણ આવરણો હોય છે.

હિરણ્ય એટલે સુવર્ણ અને હિરણ્યમયપાત્ર એટલે સોનાનું ઢાંકણ. આવો અર્થ લઈએ તો હિરણ્યમય પાત્રનો અર્થ વિત્તમોહ થાય. એટલે માનવચિત્તમાં રહેલી સુવર્ણની લાલસા પ્રાપ્તિમાં બાધારૂપ થાય છે. ઉપનિષદનો આ મંત્રનો અર્થ સ્થૂળ નથી.નાની અને સરળ લાગતી આ ઋચામાં ઊંડું રહસ્ય રહેલું છે. હિરણ્યમય પાત્ર એટલે સૂર્યનું ઝળહળતું તેજ , તો પ્રત્ન તે થાય છે આવું સૂર્યનું તેજ સત્યને ઢાંકનાર કેવી રીતે બની શકે ? અંધકારનું આવરણ તો સમજી શકાય, પણ પ્રકાશનું આવરણ એટલે શું ? તો કહી શકાય કે સત્યના યથાર્થ સ્વરૂપનો ઊંડાણથી વિચાર કરવો પડશે.

ઋગ્વેદમાં અનેક જગ્યાએ સૂર્યના સાત વ્યાહતિ , (ભૂઃ, ભુવઃ , સ્વઃ , મહઃ , જનઃ તપઃ સત્યમ્) ભૂઃ, ભુવઃ , સ્વઃ આ ત્રણેય લોક મહઃ સૂર્ય લોક સૂર્યના મહિમાથી અન્વિત છે. સૂર્યનું હિરણ્યમય તેજ સત્યના મુખને કેવી રીતે ઢાંકી દે છે. અને શા માટે ઋષિ સૂર્યને પોતાનું તેજ સમેટવા કહે છે તો મહઃ લોકનું આ તેજ નિમ્નગોળાર્ધના ત્રણે લોકને પ્રકાશિત કરે છે. મહિમાથી અન્વિત કરે છે. આ તેજનો મહિમા તેને ઢાંકી દે છે. તેજ સાધકની ઉર્ધ્વગતિમાં બાધારૂપ બને છે. સાધક તેજથી અભિભૂત બની જાય છે. તેને જ અંતિમ સત્ય માની બેસે છે. તેથી ઋષિ આર્ષદ્રષ્ટા હોવાથી તેને અંતિમ સત્ય માનતો નથી આ તો માર્ગમાં આવતો અંતરાય છે. તેથી ઋષિ સૂર્યને પ્રાર્થના કરે છે કે , હે પૂષન , તારા તે હિરણ્યમય તેજને સમેટી લોકારણ કે તેનાથી સત્યનું મુખ ઢાંકાયેલું છે આ પ્રકાશ સૌમ્ય બને તો જ સાધક આગળ જોઈ શકે અને મહઃ લોકની આગળ ઉર્ધ્વગોળાર્ધની ત્રણ લોકની યાત્રા ચાલે. તેથી ઋષિ તેને કહે છે કે, " સત્યધર્મય દ્રષ્ટ્યે । " સત્ય એજ તેનો ધર્મ છે. અંધકારના આવરણને દૂર કરી શકાય તેમ છે.તેને ભેદવું સરળ છે.તેથી ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે કે , ' તત્ત્વં પૂષનપાવૃણુ ' । ઋષિ આ પ્રાર્થના સૂર્યદેવને જ કરે છે.

આ અંધકારમય આવરણો દૂર કરવા આસુરીવૃત્તિ કે , માયાને , અવિદ્યાને પ્રાર્થના કરવામાં આવતી નથી.પ્રાર્થના પણ દેવોને કરવામાં આવે છે. અંધકારમાંથી દૂર થવા માટે પ્રકાશના દેવને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. ભારતમાં હિંદુઓનું પણ મંદિર છે. રાવણનું પણ મંદિર છે. પરમસત્વની શોધમાં નીકળેલા સાધકને માટે તે દેવ કે દેવી પરમસત્વ ન બની શકે.

યોગ અનુસાર શરીરમાં સાત ચક્રો છે. આ ચક્રો માનવશરીરમાં રહેલા સાત કેન્દ્રો છે. ચેતનાના વિકાસ સાથે ચક્રો ખૂટતાં જાય છે તે ચેતના ઉર્ધ્વ દિશામાં ગતિ કરે છે આજ્ઞાચક્ર અને સહસ્રાટ ચક્રની વચ્ચે તેજોમય વિસ્તાર છે. આજ્ઞાચક્રમાં ચેતનાની ગતિ થતાં સત્યદર્શન થાય છે. આ બંને ચક્રોની વચ્ચે રહેલા તેજોમય પ્રદેશને દૂર કરી શકાય છે. આ પ્રદેશને જ હિરણ્યમય પાત્ર કહે છે.

સોળમા મંત્રમાં તેજોમય આવરણથી પર રહેલા પરમસત્યને માટે પુરુષ શબ્દ પ્રયોજાય છે. તે ધ્યાનપાત્ર છે. પરમસત્ય નિર્ગુણ અને સગુણ પણ છે. તે દિવ્યશક્તિ પણ છે. જ ક્ષરથી , અક્ષરથી પણ પર છે. તે પુરુષોત્તમ છે. અને આ પુરુષોત્તમ તે દિવ્યપુરુષ છે.

ગીતામાં પંદરમા અધ્યાયમાં શ્લોક- ૧૮ માં કહ્યું છે કે હે અર્જુન ! હું ક્ષરથી પર છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું. તેથી આ લોકમાં અને વેદમાં પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિધ્ધ છું.

આ પરમસત્ય પુરુષોત્તમ સાથે પોતાના અંતરાત્માની એકતા પણ આ મંત્રમાં ઋષિ જણાવે છે કે,

" યોડસાવસૌ પુરુષઃ સોડહમસ્મિ । "

" તે જે પરમપુરુષ છે. તે જ હું છું. "

આજ ઋષિની અદ્વૈત અનૂભૂતિ , અદ્વૈતવાદનું દર્શન આ ઉપનિષદમાં વર્ણવેલ છે. ઉપનિષદમાં બીજરૂપે રહેલા અદ્વૈત પછીના સમયમાં વિશાળ વટવૃક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

આના આધારે જ કહેવાયું હશે કે -

" જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ । "

" જીવ બ્રહ્મ છે . બીજું કંઈ નથી. "

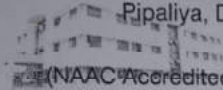

પાવરગિડ

Jan - 2017

SKUB Samiti (Dabhoi) Arts & Smt. N. C. Zaveri Com. College

Pipaliya, Dist. Vadoda, Gujarat.

(NAAC Accredited. UGC-2F/12 B Approved).

Managed by : Sanskar Education Trust.

The Universal Environmental Health : Problems, Challenges & Remedies

This is to certify that...

Prof./Dr./Mr./Ms. Dipak H. Joshi
from Arts Coll. Modasa has participated (.....) / presented a paper (.....) / chaired a
session (.....) / in the Two Day International Multidisciplinary Seminar on "The Universal Environmental
Health : Problems, Challenges and Remedies" conducted during 10/11 January, 2017. The title of his/her
paper was: "પર્યાવરણ તથા પ્રદુષણ નિયંત્રણ"

Sub-Co-ordinator.
A. J. Gandhi.

Principal / Co-Ordinator.
Dr. S.P. Jain.

Sub Co-Ordinator.
B. S. Damor.

March-2017

SHRI S.K.SHAH & SHRIKRISHNA O.M. ARTS COLLEGE, MODASA .

Managed by : The M.L.Gandhi Higher Education Society, Modasa.

[Affiliated to : Hemchandracharya North Gujarat University, Patan]

MODASA-383315, DIST.:ARAVALLI (GUJARAT)

E-mail : skshaharts60modasa@gmail.com Phone : (02774) 242626

NAAC Accreditation : B⁺ Grade

CERTIFICATE

This is certify that Principal Dr. Dipak Joshi Arts College, Modasa has actively participated as a Resource Person / Coordinator / Participant in College Level Seminar on **RE-ACCREDITATION PROCESS OF NAAC** organized by **Shri S.K.Shah & Shrikrishna O.M Arts College, Modasa** on 22nd March 2017 under UGC sponsored Internal Quality Assurance Cell (IQAC) Scheme in Colleges.

Dr. Piyush Singh
Coordinator (IQAC)

Dr. Dipak H. Joshi
Principal

10 Sept - 2017

NATIONAL CADET CORPS

CERTIFICATE OF MERIT

This is to Certify that No. NCC/43053 Rank CAPT

Name JOSHI DIPAK KUMAR H

Unit 34 GUG BN NCC HMT

Directorate GUJARAT

is awarded certificate of merit for his/her outstanding achievement in

PERSONALITY DEVELOPMENT LECTURE event

during 08 Sep To 17 Sep 2017

Place: Thamla

Date: 10 Sep 2017

Camp Commandant

COL
CAMP COMMANDANT
COMBINED ANNUAL TRG
NCC CAMP 100505W & JOLIV

13 Sept-2017

NATIONAL CADET CORPS

CERTIFICATE OF MERIT

This is to Certify that No. NCC/43053 Rank CAPT

Name GOSHI DPAK KUMAR H

Unit 34 GUJ BN NCC HMT

Directorate GUJARAT

is awarded certificate of merit for his/her outstanding achievement in

NATIONAL UNITY & INTEGRATION event

during 08 Sep To 17 Sep 2017

Camp Commandant

Place: Thamara

Date: 13 Sep 2017

[Signature]
COL
CAMP COMMANDANT
NATIONAL CADET CORPS
GUJARAT

17 Sept. 2017

NATIONAL CADET CORPS

CERTIFICATE

ANNUAL / COMBINED ANNUAL TRAINING CAMP

This is to certify that Regimental No. NCC / 43053

Rank CAPT Name JOSHI DIPAK KUMAR H

Unit 34 GOJ BN NCC HMT

School / College ADP COLLEGE MODASA

Participated in Annual / Combined Annual Training Camp of National Cadet Corps at THAMNA From 08 Sep 17 To 17 Sep 2017

His / Her conduct during the Camp has been Satisfactory / Good / Very Good / Exemplary.

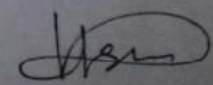
Place: Thamna

Date: 17 Sep 2017

Seal

Camp Commandant

COMBINED ANNUAL TCC
NCC/CAM FOR BUSY S, DJJ

Seal attached

Green Flag Foundation , Sonasan

Sabarkantha, Gujarat - 383210,IND.

Web: www.eternityzxy.com , emai : patelrjsh4@gmail.com,

Contect no : +91 9724590815,

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

ISSN 2456-3528

Certificate of Article

This is to certify that our Editorial board and Peer review team accepted the Article Under title Sanskrit Sahitya Temaj Anya Sandarbha Sahityama Devi Shakati Amba Bhagavati Ane Ambaji Shaktipith. Which is submitted by Dipakkumar Hiralal Joshi . This Research Article is original and innovative. It is double blind peer re-viewed. This paper is published in Volume -II, Issue- II (April-2017 Issue).

CHIEF EDITOR

Eternity Literature &
Social Science Review Journal

e- ISSN: 2456-3528

Eternity Literature & Social Science Review Journal (ELSSRJ)

**Eternity Literature & Social Science
Review Journal (ELSSRJ)**

Volume : 2 , Issue No : 2

e- ISSN:2456-3528

Title of Article

" સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમજ અન્ય સંદર્ભ સાહિત્યમાં દેવી શક્તિ અંબા ભગવતી અને અંબાજી શક્તિપીઠ "

Author/Researchers

દીપકકુમાર હીરાલાલ જોશી

એસોસિએટ પ્રોફેસર

શ્રી એસ.કે.શાહ એન્ડ શ્રીકૃષ્ણ ઓ.એમ. આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા, જિ. અરવલ્લી

Issue Month& Year

April 2017

Editor-In-Chief

Dr. Dinesh K. Bhoya

" સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમજ અન્ય સંદર્ભ સાહિત્યમાં દેવી શક્તિ અંબા ભગવતી અને અંબાજી શક્તિપીઠ "

સત્વ રજસ અને તમસ એ ત્રેગુણ્ય પ્રકૃતિસ્વરૂપ બ્રહ્મા ,વિષ્ણુ અને શિવના પરમ તેજમાંથી પુનરાવતાર પામેલું સત્વ તે પરમશક્તિ સ્વરૂપ મનાય છે.ભારતમાં તે અનેક નામે અને સ્વરૂપે પુજાય છે. શક્તિ શબ્દ શ શક્ ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે.છષ્ટ કાર્ય સધાવી શકે તેવા સામર્થ્યને,બળને શક્તિ કહે છે. પ્રપંચસારમાં શક્તિ શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં ધણું કરીને ત્રણસો વાર પ્રયોજાયો છે.આચાર્યની દ્રષ્ટિએ શક્તિ જ પરમપ્રધાન , પ્રપંચની સર્વ સારભૂત વસ્તુ છે. " ઘઘાનપ્પાનમિત્તિ યામહુઃ યા શક્તિરિત્તિ કચ્ચતે । " ભગવતી બ્રહ્મા , વિષ્ણુ મહાદેવથી શરૂ કરી બધા જ દેવો મુનીઓ મનુષ્યો દાનવોને વશીભૂત કરી આગળ વધીને પરાશક્તિનાં રૂપમાં પરિણમે છે.વીસ માં પટલમાં શક્તિ શબ્દ અનેકવાર પ્રયોજાયો છે.

શક્તિવાદનો મૂળ સંબંધ જ્ઞાનમાર્ગ સાથે હોવાથી યોગ્ય જ્ઞાન મેળવી શક્તિની ઉપાસના કરવાથી સાધક પરમપદ પાપ્ત કરી શકે છે. શક્તિના ઉપાસકોનો સંપ્રદાય શક્તિ સંપ્રદાય તરીકે ઓળખાય છે.આમાં ઉપાસ્ય અને પ્રધાનદેવ તરીકે શક્તિને જ માનવામાં આવે છે. શક્તિ સંપ્રદાય યોગમાર્ગ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતો હોવાથી આમાં યૌગિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા જ જ્ઞાનશક્તિ નો વિકાસ થાય છે.શાક્ત સંપ્રદાયમાં દુર્ગા પ્રધાનદેવી છે. તેવું અનેક નામે અને વિવિધ સ્વરૂપે પુજાય છે.ભગવતી દુર્ગાના મહાકાલી , મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતી એ મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપે સત્વ ,રજસ અને તમસ ગુણ પ્રધાન મનાય છે. અહીં શક્તિના ત્રણ પ્રકાર જણાવ્યા છે , અધિભૂત - સર્વભૂત ભૌતિક પદાર્થોમાં રહેલી નિયત શક્તિને કહે છે. અધિદેવ - દેવોમાં રહેલી શક્તિને અધિદેવ શક્તિ કહે છે. આધ્યાત્મિક - અધિદેવ શક્તિથી યદિયાતી શક્તિને આધ્યાત્મિક કહે છે.જગતના પરમતત્ત્વ બ્રહ્મને ઓળખવામાં જે શક્તિ મદદગાર બને છે તેને આધ્યાત્મિક કહે છે.

શક્તિના બે પ્રકાર ,દક્ષિણમાર્ગી અને વામમાર્ગી દક્ષિણમાર્ગીઓ દેવીની સાત્ત્વિક ઉપાસનામાં માને છે જ્યારે વામમાર્ગીઓ દેવી ઉપાસનામાં પંચમકારને મુખ્ય અંગ માને છે. કેટલાક મંત્ર યંત્ર દ્વારા ઉપાસના કરતા હોય છે. શક્તિના યંત્રને શ્રી ચક્ર કહે છે. મંત્ર દ્વારા જે શક્તિની ઉપાસના, સ્વરૂપની ઉપાસના થાય તેને વિદ્યા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ દસ મહાવિદ્યાઓ કાલી ,સુંદરી , ભુવનેશ્વરી , ભૈરવી , છિન્નમસ્તા ,ધૂમાવતી , બગલામુખી , માતંગી , કમલા આ દસ વિદ્યાઓ બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. ૧. કાલીકુલ ૨. શ્રીકુલ કાલી વિભાગની વિદ્યાનો પ્રચાર પૂર્વ ભારતમાં વધુ છે. જ્યારે શ્રીવિદ્યાનો પ્રચાર દક્ષિણમાં વધારે છે. ગુજરાતની ભૂમિમાં શ્રીકુલ ની અંબિકા , લલિતા , બાલા , તુલજાભવાની વગેરે દેવીઓ છે. કાલીકુલની દેવીની પણ પ્રતિષ્ઠા ગણા પ્રાચીન સમયની હોય એમ જણાય છે ગુજરાતમાં ભદ્રકાલી છે વામકાલિકા કે ભૈરવીકાલિકા નથી પરંતુ દાક્ષિણ્યથી શીવા કાલિકા છે અંબા , કાલી તથા બાલા એ મુખ્ય દેવીના પીઠો ગુજરાતમાં છે તે ઉપરાંત ગૌણ શક્તિપીઠો પણ ગણા છે. ભારતમાં શક્તિના મુખ્ય એકાવન શક્તિપીઠો જોવા મળે છે શક્તિપીઠોના ઉદભવો વિશે મહાભારતના આદિ પર્વમાં એક કથા જોવા મળે છે. દક્ષ

પ્રજાપતિની પુત્રી પાર્વતીનું લગ્ન શંકર સાથે થયું હતું એકવાર તેમણે મહાયજ્ઞ કર્યો તેમાં લગવાન શંકરને આમંત્રણ અને સન્માન કરવાને બદલે તેમની નિંદા કરી અપમાનિત કર્યા પાર્વતીથી શંકરનું આ અપમાન અને તિરસ્કાર સહન ના થતા તેમણે અગ્નિકુડમાં પોતાનું શરીર ત્યાગ કર્યો. નદી વડે આ સમાચાર જાણી ખુબ જ દુઃખી થયેલા ગુસ્સે બરાચેલા તેમણે ત્યાં જઈ દક્ષનો વધ કર્યો અને દાક્ષાયણીના નિર્જીવ શરીરને લઈને આમ તેમ ફરતા રહ્યા સતીના આ અંગના એકાવન ટુકડા જ્યાં જ્યાં પડ્યા તે સ્થળ વર્તમાન સમયમાં શક્તિપીઠ નામથી પ્રખ્યાત થયા. આ બધી શક્તિપીઠોમાં હૃદયપીઠ ગુજરાતમાં છે જેને અંબાજી પીઠ કહે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શક્તિપૂજા:- સાતમી સદીમાં થયેલા મહાકવિ બાણભટ્ટે કાદમ્બરીમાં ચંડિકા મંદિરનું વર્ણન કર્યું છે. તેમનું ચંડીશતક અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે તેમના સમકાલીન મયુર કવિએ પણ સુર્યશતક (શક્તિપરક) સ્તોત્રની રચના કરી.

શ્રી શંકરાચાર્ય (૪૮૮ - ૫૨૦) અને તેમનાં પરમ ગુરુ શ્રી ગૌડપાદાચાર્ય શાક્તસંપ્રદાયના શ્રેષ્ઠ તાંત્રિક આચાર્ય હતા તેમનું સુભાગોદય દેવી સ્તોત્ર પ્રસિદ્ધ છે તેમનો પ્રપંચસાર શક્તિ ઉપાસના સંબંધી ગ્રંથ પ્રખ્યાત છે. ગૌડપાદનું સપ્તસતી ચંડી પર ભાષ્ય રચ્યું છે. એમાં પ્રસિદ્ધ તંત્ર દુન્નયામલ ના શ્લોક જોવા મળે છે જેમાં સપ્તસતીના કેટલા શ્લોક મેઘમુનીર કેટલા રાજા સુરથે અને કેટલા સમાધી વિશેના છે તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. સમ્રાટહાલ શાલિવાહન રચિત પ્રાકૃત કાવ્ય " ગાથા સપ્તસતી " (પ્રથમ શતક) માં હરગૌરી ઉપાસનાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તેમાં દેવીના મંદિરમાં ઘંટ બાંધવાની પ્રથાનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

મહાકવિ કાલિદાસ (પ્રથમ શતક) પ્રસિદ્ધ તાંત્રિક આચાર્ય હતા તેમની ચિદમ્બરનંદિકા , શ્યામલાદંડક, સક્લજનનિસ્ત્રોત , ચંડીસ્ત્રોત શક્તિ ઉપાસના વિષયક પ્રસિદ્ધ સ્તોત્ર છે. એમના કાવ્યોમાં દરેક જગ્યાએ દેવીપૂજા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર (ચોથી સદી) માં પણ અપરાજિતા (દુર્ગા), શ્રી મદિરા (વાઙુણી) દેવીના મંદિરોનો ઉલ્લેખ છે.

મહાકવિ ભાષના ગ્રંથોમાં કાત્યાયની , માતૃકા , યક્ષિણી વગેરે દેવીઓના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. વેદાન્ગમાં પાણીની વ્યાકરણના એકસૂત્રમાં દેવો અને શક્તિપૂજાના પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. જેમ કે , મવ-મવાનિ , સર્વ-સર્વાણિ , રુદ્ર- રુદ્રાણિ , એ જગતમાતાના ધોતક છે. અલ્પસુત્ર - બોધાયન ગૃહ્ય પરિશિષ્ટ માં દુર્ગા , ઉપશક્તિશ્રી , સરસ્વતી અને વૈષ્ણાનસ - ધર્મપ્રશ્નમાં ભદ્રકાળીની પૂજાનું વર્ણન છે.

[ઇન્દ્રવરુનમવશર્વરુદ્રમૃહિમારણ્યવજનમાતૃતાચાર્યજામનુજ] (૪.૧.૪૯)

મહાભારત વિરાટપર્વ તથા ભીષ્મપર્વમાં દુર્ગા સ્તોત્ર જોવા મળે છે સદાશિવા , કૃષ્ણા , મહિષમર્દિનિ , જયા , વિજયા , કાલી , મહાકાલી , દુર્ગા , કીર્તિ , શ્રી , વગેરે નામો થી દેવીની સ્તુતિઓ જોવા મળે છે.

શૌપ્તિકપર્વમાં અસુચ્યા માને નૈશયુદ્ધમાં કાલીમાં , કાલરાત્રી , દેવીની મદદ મળી હતી .

મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલનના સાહિત્ય મંડળના એક પ્રખર વિદ્વાન કવિ સોમેશ્વર રચિત સુરથોત્સવ મહાકાવ્ય પૌરાણિક વિષયની સમાલોચના કરતું કાવ્ય છે. તેનો વિષય માર્કંડેયપુરાણ અધ્યાય ૮૧ થી ૯૩ માં દેવી માહાત્ય અથવા સપ્તસતીમાં આવતા સુરશ રાજાના આખ્યાનમાંથી લેવામાં આવેલ છે. આ શાસ્ત્રસંપ્રદાયને લગતું કાવ્ય છે.

આદિ શંકરાચાર્ય શક્તિવાદના અસાધારણ સમર્થક કહેવાય છે. સૌન્દર્યલહરીના પ્રારંભમાં જ - શિવઃ શક્ત્યા યુક્તો યદિ ભવતિ શક્તઃ પ્રભચિતું " ... શક્તિ થી યુક્ત હોયને જ શિવ વિશ્વના શ્રેષ્ઠ કાર્યો કરી શકે છે. જો તે શક્તિથી યુક્ત ન હોય તો સામાન્ય હલનચલન કરવામાં પણ સમર્થ થઈ શકતા નથી.

:- દેવી ગયર્વશીર્ષ :- અથર્વશીર્ષનો અર્થ થાય છે. અથર્વવેદનો શીરોભાગ , વેદના સંહિતા , બ્રાહ્મણ , આરણ્યક , આ ત્રણ ભાગ છે ઉપનિષદો ઘણું કરીને ત્રીજા શીરોભાગમાં આવે છે અથર્વવેદ ઉપનિષદ જ છે અને તે અથર્વવેદના અંતે જ આવે છે અથર્વશીર્ષ ઉપનિષદો પાંચ છે. એમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ દેવી અથર્વશીર્ષ છે , કારણ આ એકના જ પાઠથી પાંચેય નું ફળ મળે છે સર્વપાપનાશ , મહાસંકટમાંથી મુક્તિ , વાકસિદ્ધિ દેવતાનું સાનિધ્ય વિ. તેના બીજા ફળ પણ મહત્વના છે. એનામાં મૃત્યુને પણ રોકવાની શક્તિ છે. તે વાત તેની ફલશ્રુતિ પરથી જાણવા મળે છે.

" નમો દેવ્યૈ મહાદેવ્યૈ શિવારૈ સતતં નમઃ , નમઃ પ્રકૃત્યૈ ભદ્રાયૈ નિયતાઃ ષ્ઠાઃ સ્મૈ તામ્ । "

પ્રાણરૂપ દેવોએ જે પ્રકાશમાન વૈભવી વાણીને ઉત્પન્ન કરી જેને અનેક પ્રકારે પ્રાણીઓ બોલે છે. તે કામધેનુ સમાન આનંદપ્રદ અને અન્ન તથા બળ આપવાવાળી , વાકરુચિણી ભગવતી ઉત્તમ સ્તુતિ થી સંતુષ્ટ થઈને અમારી સામે આવે . કામનો પણ નાશ કરવા વાળી , વેદોએ સ્તુતિ કરાયેલ , વિષ્ણુશક્તિ , સરસ્વતી દેવમાતા અદિતિ એ દક્ષકથા , પાપનાશિની , કલ્યાણકારીણી ભગવતીને અમે પ્રસન્ન કરીએ છીએ.

" કામો યોનિઃ ષ્ઠામમિઃ ગુહા હસા માતરિશ્વાભમિન્દઃ

પુનર્ગુહા સક્તા માયયા ચ પુરુષ્ચેષા વિશ્વમાતાદિવિધયામ્ । "

આજ પરમાત્મ શક્તિ છે. આજ વિશ્વમોહિની છે. આજ શ્રીમહાવિદ્યા છે. આજ અજ્ઞેય , અનન્તા , અતક્ષ્યા , અમા , એકા , નૈકા છે.

આજ આત્મા છે એનાથી બીજું બધું અસત્ય , અનાત્મ છે. તે બ્રહ્મવિદ્યાસુખા , ભાવાભાવની કલાથી મુક્ત , ચિન્મયી વિદ્યાશક્તિ , અદ્વિતીય બ્રહ્મનો બોધ કરાવવાવાળી તથા સત્ , ચિત્ , આનંદરૂપ લહેરીઓવાળી શ્રી મહાત્રિપુર સુંદરી બાર - અંદર પ્રવેશ કરીને સ્વયં પોતાની જાતે જ એકલી સુશોભિત (શોભાયમાન) થઈ રહી છે.

અસ્તિ - સન્માર્ગ નો બોધક છે.

માતિ - ચિન્માર્ગ નો બોધક છે.

પ્રિય - તે આનંદ છે. આમ બધા રૂપોમાં બિરાજમાન છે.

આખું વિશ્વ એ બધા દેવતાઓ તથા બીજું જે કંઈ છે તે બધું મહાત્રિપુરસુંદરી છે.

લલિતાનામક એકમાત્ર વસ્તુ સત્ય છે. અખંડ પરબ્રહ્મ તત્વ છે.

કામ - ક	હ , સ , વર્ણ	સ , ક , ત વર્ણ
યોનિ - ઇ	માતૃરિરવા - વાયુ - ક	માયા - ફી
કમલ્લા - ફી	અમ - હ	(આ સર્વાત્મિકા જગન્માતા જ મૂળવિદ્યા છે.)
વ્રણમાનિ - ફનુ - ત	ફન્દુ - ત	
ગુણ - ફી	પુનર્ગુહા - ફી	

અન્ય સંદર્ભ સાહિત્યમાં દેવી શક્તિ અંબા ભગવતી :-

વેદ :- શક્તિવાળની સૌપ્રથમ માહિતી આપતા વેદમાં છે. ઋગ્વેદીય રાત્રીસુક્ત શકલસહિતાનાં ખીલ ભાગમાં નોધાયેલ છે. રાત્રી, કાલરાત્રી, મહાકાલી, યોગીનીદ્રા, મહામાયા, દુર્ગા આ પરાપ્રકૃતિના નામ છે જીવરાત્રી - ઈશ્વરાત્રી - જેમાં જીવરાત્રીમા સમગ્ર જીવજૂલનો વ્યવહાર નષ્ટ થઇ જાય છે. એ જ રીતે મહાપ્રલયકાલમાં ઈશ્વરાત્રીનાં ફક્ત બ્રહ્માયાત્મિકા સર્વકારણકારણા દેવી ભુચેવીથી જ રહે છે એ સમયે ઈશ્વર પણ લુપ્ત થાય છે બ્રહ્માયાત્મિકાકારણિ. પરમેશમલયાત્મિકા તદધિષ્ઠાગી દેવી તુ મુવનેયિ પ્રકીર્તિતા. (દેવી પુ.) વેદમાં આ ત્રણેનો ઉલ્લેખ છે ગૌરિમિમમં..(૧.૧૬૪.૪૧) વિ.મંત્રોમાં ગૌરાણી સરસ્વતી દેવીનું સુંદરરૂપમાં વર્ણન છે. અને ઋગ્વેદમાં વૈદિક શ્રીસુક્ત લક્ષ્મીદેવી પરંતુ છે. સપ્તસતી શ્રીચંડી દેવીમાહાત્મ્ય મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી છે.

દેવી અથથર્વ શીર્ષ :-

ઉપનિષદોમાં શક્તિવાદનું વિસ્તાર પામતું સ્વરૂપ જોવા મળે છે ચૌદ ઉપનિષદોનાં પરાશક્તિ અને તેનું સવૂપ સમજાવતા પાયાના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરેલ છે ઉપનિષદોમાં સૌપ્રથમ કેનોપનિષદમા ઉમા-હેમાવતીનો પ્રસંગ આવે છે જે અહંકારગુસ્ત દેવાતાઓની પરમસત્તાનિ સ્કાતીમાંનું જ્ઞાન કર્વે છે ભગવતી ઉમા હેમવતી અને સમય નીરે એના માધ્યમથી અવતરીત યથી દેવોના અહંકારનો નાશ કરી એજ જ્ઞાન કરાવે છે કે એ શક્તિ બ્રહ્મની જ છે શેતાશ્વજરોપનિષદ નાં ચોથા અધ્યાયમાં ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ અને માયાની અભિન્નતાનું નિરૂપણ કરતાં કહ્યું છે કે પ્રકૃતિ જ માયા છે અને મહેશ્વર તેમનાં અધિષ્ઠાતા છે રક્ત, શ્વેત, કૃષ્ણ મયિ ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન સાંખ્યદર્શનથી પહેલા આમાં મળે છે. "અજામેક્તાં નોહિતશુક્લ કૃષ્ણાં , બહવી પ્રજા: સુજમાંના સરુપા: ।

શક્તિ ઉપાસનાની દિશામાં મહાનારાયનઉપનિષદ મા સ્પષ્ટ રજૂઆત કરી છે દુર્ગાનું નામ સર્વ પ્રથમ આમાં જ જોવામળે છે દુર્ગા નાં કાત્યાયની , કન્યાકુમારી , મહાશુલીની , સુભગા , કામમાલીની અને ગૌરી વિ.નામ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યા છે. જેમ કે , "કાત્યાન્યે વિદમહે કન્યાકુમારિ ધીમહિ તનો દુર્ગા પ્રચોદયાત્ । "

કાલિકા ઉપનિષદમાં નવિન મેઘના જેવી સ્વરૂપ વાળી સવાસના ભગવતી મહાકાલીકાનું ધ્યાનનું નિર્દેશ છે.

ગાયત્રી રહસ્યોપનિષદ માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિ થી ઓમકારની , ઓમકારથી વ્યહાતીની , અને વ્યાહતી થી ગાયત્રી ઋગ્વેદ વિ. ગાયત્રી નાં ચાર પગ છે અને વેદાંગ તેના શિર સ્થાને છે.

ગુલકાલિ ઉપનિષદમાં વિદ્યના જુદાજુદા ઋષિઓને દેવી સ્વરૂપ અંતર્ગત નિરૂપિત કરીને કહેવામાં આવ્યું છે કે જેમ વહેતી નદીઓ પોતાનું નામરૂપનો ત્યાગ કરી સમુદ્રને મળે છે એ રીતે દેવી નાં તાત્વિક સ્વરૂપને જાણનાર વ્યક્તિ નામ રૂપનો ત્યાગ કરી પરામણને પ્રાપ્ત થાય છે.

પીતામ્બરા ઉપનિષદમાં દસ મહાવિદ્યા અંતર્ગત ભગવતી બગલામુખીની ધ્યાનોપાસના વિધિ દર્શાવવામાં આવે છે.

અસુચોદય ઉપનિષદને પ્રરિત નામના ઋષિઓએ પરસ્પર મત્રણા કરીને પ્રગટ કર્યું છે તેમાં લલિતા ત્રિપુરાસુંદરીની સાધના નાં અનેક ગુઢ રહસ્યો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

બ્રાહ્મણો અને આરણ્યકોમાં બ્રહ્મચેતનની શુદ્ધશક્તિ ગાયત્રી, સાવિત્રી, સરસ્વતી વિ.નો પરિચય કરાવ્યો છે.

આરણ્યકોમાં શક્તિ સ્ફુરણાના બ્રહ્મચેતન્યનું નામ શિવ છે. શક્તિના પતીકને ત્રેપુરધામ કહે છે. જેમ શિવનું પ્રતિક લિંગ સ્વરૂપ છે જેમ વિષ્ણુનું પ્રતિક શાલીગ્રામ છે તેમ શક્તિનું પ્રતિક પૂજ્ય આકૃતિ Δ સર્બિદ ત્રિકોણ છે. સર્બિદ ત્રિકોણની અધિષ્ઠાત્રી દેવીની ત્રિપુરા કહે છે. ત્રિપુરા એટલે જગતની ઉત્પત્તિ કરવાની ઈચ્છાશક્તિ તેનું બીજું નામ શ્રી વિદ્યા છે.

* પુરાણ :- વેદો, ઉપનિષદોમાં છુપાવેલ (ગુઢ) આધ્યશક્તિના તત્વોનો આશ્રય લઈ શાકત પુરાણોમાં દેવીનું સ્વરૂપ, મહિમા તથા ઉપાસના પ્રણાલીનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સાંખ્યદર્શનનો પુરુષ-પ્રકૃતિ સંબંધી સિદ્ધાંત આ જ જગદમ્બા આદ્યશક્તિનું પ્રતિક છે. પુરાણ ચોક્કસ વૈદિક સિદ્ધાંતોનો વિસ્તારમાત્ર છે.

દેવી ભાગવત, માકંડેયપુરાણ, કાલિકાપુરાણ, દેવીપુરાણ તથા ઉપપુરાણોમાં વેદનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.

* માકંડેયપુરાણ :- શાકત મતનો સુપ્રસિદ્ધ ગંથ 'શ્રી દુર્ગા સપ્તસતી' એક મુખ્ય (મહત્વનો) અંશ છે. એમાં દેવી ભાગવતી દુર્ગાની કથા વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવી છે. એમાં દેવીએ કહ્યું છે કે જ્યારે જ્યારે સંસારમાં દાનવી ઉત્પાત (બાધા) ઉપસ્થિત થશે ત્યારે ત્યારે અવતાર લઈને હું શત્રુઓનો સંહાર કરીશ. દુષ્ટોના સંહાર માટે ધર્મના સ્થાપન માટે દેવી અવતરિત થાય છે.

* "ઇત્યં યથા યથા વાધા દાનવોત્યા મવિષ્યતિ, તદા તદા અવતિર્યાહં ધરિષ્યામિ અરિસંહારં" ।

મહાભારતમાં ભાગવતી ગીતામાં દેવીના પરમેશ્વરી તત્વનું વર્ણન જોવા મળે છે.

સૃણામિ બ્રહ્મરુપેય જગદેતપચરાચરમ્ ।સંહરામિ મહાકદ્મરુપેણાન્તે નિજેચ્છવાયા ।

દુક્તશમનારયં વિષ્ણુઃ પરમપુરુષઃ મૃત્વા જગદિતં કૃત્વને પાતયામિ મહામતે ।

* દેવી ભાગવત :- આ ઉપપુરાણમાં માનવામાં આવે છે પરંતુ શક્તમતવાળાઓ માટે આ બીજા પુરાણોથી ઉતરતું નથી આમાં શક્તિત્વનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શક્તિની પ્રધાનતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે શક્તિનો મહિમા દર્શાવતા ડહેવામાં આવ્યું છે કે મહાશક્તિના શારીરિક વિકાર ,મોહ, અહંકાર , આલસ્ય , રાગદ્વેષ તથા વાસનાનું પ્રતિક મધુ-કૈરલ , મહિષાસુર ,શુંભ- નિશુંભ , ધુમલોચન ,ચંડ-મુંડપદ ,રક્તબીજનું સામર્થ્ય અને સરત્રાસ્ર ધારણ કરેલ લાખોની ચતુરોની સેનાની સાથે લીલામાત્રમાં વિનાશ કરી દે છે. આ દેવી ત્રીજા નેત્રથી જ્ઞાનની વર્ષા કરીને જ્ઞાની વ્યક્તિઓને અમૃત આપે છે. દેવી તથા બ્રહ્માં વાસ્તવિક ભેદ નથી. તે સમજાવતા કહે છે કે ,

" સદેકત્વં ભેદોઽસ્તિ સર્વદૈવં મમાસ્ય ચ , યોઽસૌ સાહમહં યાસૌ ભેદોઽસ્તિ મતિવિપ્રમાદ । " (૩.૬.૨)

બ્રહ્મવૈવર્તક પુરાણમાં પ્રકૃતિ ખંડમાં ભગવાન કૃષ્ણ જાતેજ કહે છે કે તમારા બધાની પ્રભારૂપ જનનીભૂત મૂળપ્રકૃતિ ઈશ્વરી છે. સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ સમયે આદ્યશક્તિના રૂપમાં રહે છે અને પોતાની ઇચ્છાથી ત્રિગુણાત્મક બની જાય છે. તું કાર્યો કરવા માટે સગુણ બની જાય છે પણ વાસ્તવમાં તું નિર્ગુણ છે. તું પરબ્રહ્મસ્વરૂપ સત્ત્વ ,હંમેશા સનાતની છે આજ પુરાણમાં એક જગ્યાએ રાધાને સંબોધન કરતાં કહ્યું છે કે હે રાધા જેમ તું છે તેમ જ હું પણ હું આપણા બંનેમાં અભેદ છે જેમ દુધમાં સડેદપણું ,અજ્ઞિમાં બાળવાની શક્તિ અને પૃથ્વીમાં ગંધ વિદ્યમાન એજ રીતે હું તારામાં છું હું તારા વિના સૃષ્ટિના સર્જનકાર્યમાં અસમર્થ છું હું બીજરૂપ અને તું આધારરૂપ છે.

શિવપુરાણમાં ઉમાસંહિતા પ્રકરણમાં શક્તિના માહાત્મ્યનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ભગવાન શિવ સંસારવ્યાપી પુલ્લિંગતાને ધારણ કરે છે અને દેવપ્રિયા શિવા બધી જ સ્ત્રીલીંગતાને ધારણ કરે છે આ પુરાણ કરતા પણ કાલીકાપુરાણ શક્તિવાદ નું સ્વતંત્ર પુરાણ છે.

* શ્રીમદભગવદગીતા :- શક્તિ શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે ગીતામાં જોવા મળતો નથી.પણ શક્તિ તત્ત્વનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અને નિરૂપણ પ્રકૃતિ,માયા,ગીન વિ.શબ્દો વડે કરવામાં આવ્યું છે.(ફ-૫) કહ્યું છે કે "કાર્યતે હિ અવશઃ કર્મ સર્વઃપ્રકૃતિજૈગુણે ।" ચોક્કસ (નિઃસંદેહ)બાધા જ પ્રકૃતિ વડે ઉત્પન્ન ગુણો વડે પરવશ થઇ કર્મ કરે છે.(૧૮-૪૦)માં "ન તદન્તિ પ્રથિકા યા દીદિ દેવર્ષુ ય પુનઃ સત્યં પ્રકૃતિ જૈમુને । યદેભિઃ સ્યાત્ત્રિભિર્ગુર્ણઃ। પૃથ્વી પર અથવા સ્વર્ગમાં એવા કોઈપણ જીવ નથી જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન જન ગુણોથી રહિત હોય.કારણ કે જગત ત્રિગુણમાંથી માયાનો જ વિકાર છે.

(૧૩-૧૯ થી ૨૧) માં પુરુષ અને પ્રકૃતિ બંને સનાતન અને અનાદી છે શરીર, મન ,ઇન્દ્રિયો , વિ.વિકાર તથા સુખદુઃખાદી ગુણ પ્રકૃતિ થી ઉત્પન્ન થાય છે અને પુરુષ તે બધાનો ભોક્તા છે આનંદ લેવા વાળો છે અને આ શરીર એ ઇન્દ્રિયો નાં રૂપમાં વ્યક્ત પ્રકૃતિમાં રહીને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખદુઃખાદી ગુણો ને ભોગવે છે તેનો આ ભોગ ગુણોની આશક્તિ ને કારણે જ છે.

(૧૪-૫)માં ભગવાને કહ્યું છે કે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થવા વાળા સત્ય , રજસ , તમસ ,આ ત્રણેય ગુણ જીવના શરીરને બાંધી દે છે.

(૧૫-૭,૮,૯)માં ભગવાન કહે છે કે જીવ ઇન્દ્રિયો અને મન વડે વિષયોને ભોગવે છે મોહવશ એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે તેને પોતાની સામે એવી રીતે લઇ જાય છે જેમ પવન પુષ્પોની સુંગધને લઇ જાય છે.

ગીતાના (૧૫-૭) માં જગતને પરમેશ્વરનો અંશ કહ્યો છે.

“ મર્મવાન્શો જીવત્તોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ । ”

(ક -૪-૧૦)માં કહ્યું છે કે જે રીતે પ્રભુની સત્તા થી સૃષ્ટિની રચના થાય છે તે પ્રકૃતિને પોતાના વશમાં રાખી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે , “ પ્રકૃતિં સ્વામ્યક્ષમ્ય ” એજ રીતે (૧૪-૪)માં કહે છે કે ,

સર્વયાચોન્તિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સંભવન્તિ યાઃ ।

અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં જેટલી મૂર્તિઓ છે એ બધામાં ત્રિગુણમયી માયા તો ગર્ભધારણ કરવાં વાળી માતા છે અને હું બીજાનું સ્થાપન કરવાં વાળો પિતા હું પરમાત્મા પ્રકૃતિના સ્વામી પણ છે અને ઉદાસીન પણ છે આ રીતે ગીતામાં શક્તિસિદ્ધાંત નું શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ આપની સામે રજુ (ઉપસ્થિત) કરવામાં આવ્યું છે પરમાત્મા નો યોગ આજ પ્રકાર નો છે.

ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં અવતારવાદ નું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે જેમાં આપણને શક્તિસિદ્ધાંતનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ જોવા મળે છે.

ગીતામાં નિરૂપિત શક્તિવાદમાં શક્તિ તત્ત્વનું પદ ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ થતું જાય છે આમ ગીતામાં શક્તિનું જે સ્વરૂપ બતાવામાં આવ્યું છે તે વેદોને , વિજ્ઞાનને , હિન્દુધર્મના આધુનિક સ્વરૂપમાં પણ અનુકૂળ છે અને જે આત્મદર્શી સંત મહાત્માઓ છે અને ઋષિમુનીઓને જે અનુભુત જ્ઞાન છે તેની સાથે પણ જોડાય છે. (મેળ પ્રાય છે / બંધ બેસે છે)

* ગુજરાતમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી શક્તસંપ્રદાય પ્રચલિત હતો. દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણે વસવાટ કર્યો ત્યારથી સૌરાષ્ટ્રમાં શક્તસંપ્રદાય અસ્તિત્વ ધરવતો હતો. એમ પુરાણો પરથી જાણવા મળે છે આરાસુરની અંબિકા ઘણું પ્રાચીન સ્થાન મનાય છે. અનુશ્રુતિ પ્રમાણે જાણવા મળે છે કે રુકમણીદેવી અંબિકાના પૂજન માટે આ સ્થળે આવ્યા હતા અહીંથી તેમનું હરણ થયું હતું આ વિશે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું નથી. તેમ છતાં તેના પરથી એટલું ફલિત થાય છે કે ગુજરાતમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી શક્તિપૂજા પ્રચલિત હતી.

આરાસુરનું અંબાજી મંદિર ભૂતપૂર્વ દાંતા રાજ્યના અધિકારની નીચે હતું. દાંતા રાજવીઓ પોતાને અંબાજીના ભક્ત માને છે આ સ્થળ સાથે ગુજરાતના વડનગર , સાહોદરા , વિ. નાગર બાલણી સંકળાયેલા છે આ સ્થાનમાં

કાર્તિક , માગસર , શ્રાવણ , ભાદરવો વિ.માસમાં પૂર્ણિમાએ મેળો ભરાય છે અહી માતાની પૂજાનો પહેલો હક નાગર બ્રાહ્મણોનો હોવાનું મનાય છે તેઓ આ સ્થાનનો પરંપરાથી વહીવટ કરે છે .

દરવાજાની સમીપનો ભાગ ચાચરચોક તરીકે ઓળખાય છે ગર્ભગૃહમાં માતાજીનો ગોખ છે તેમાં પ્રતિમાને બદલે વિસો યંત્ર ની પૂજા થાય છે અહી માતાજીનું શૃંગાર એ રીતે ગોઠવવામાં આવે છે કે એમાં પ્રતિમાનો ભાસ થાય છે . ચક્રની પાછળ કાળા પથ્થરની એક પ્રતિમા પણ છે અહી સાંજના ભવ્ય આરતી થાય છે મંદિરની સામે ગબ્બર નામે ઓળખાતા પર્વત પર માતાજીનું પ્રાચીન સ્થાન હોવાની માન્યતા છે અહી પ્રથમ આરતી અને દિવો થાય ત્યાર પછી મંદિરમાં આરતી શરૂ થાય છે.

* ગુજરાતમાં મુખ્ય ત્રણ શક્તિપીઠ છે .

અંબિકા - અંબાજી

કાલિકા - પાવાગઢ

બાલા બહુચરા -શંખલપુર

* ગૌણ શક્તિપીઠો

કચ્છમાં આશાપુરા , દ્વારકા પાસે અભય માતા , ગબ્બર માં અર્જુમાતા , ભુજની પાસે ડુન્નાણી , ખેડબ્રહ્મા - અંબાજી મંદિર , નર્મદા તટ પર અનસુયા , પેટલાદ પાસે આશાપુરા , કલોલ નજીક રૂપાલ શ્રી વરદાચિની માતા .

ગીરનાર - અંબામાતા , મોરબી - ત્રિપુર સુંદરીપીઠ

July-2017

<http://www.hemchandracharyaejournal.com/>

ISSN : 2456-558X

“कालिदास का प्रकृति वर्णन”

धन्यार्ज प्रिन्सिपाल

डॉ. दीपककुमार हीरालाल भोषी

श्री असे.के शाह अण्ड श्री कृष्णा ओ.अेम आर्ट्स कोलेज, मोडारा

मानव का सृष्टि के आदि से ही प्रकृति से तन्तु पट जैसा सम्बन्ध रहा है। हमारा सारा साहित्य प्रकृति के रमणीय अंचल में विरचित हुआ है। हृदयगत मनो भावों के प्रबल हो उठने पर मानव का प्रकृति से तादात्म्य अधिकाधिक हो जाता है। मानव के सुख-दुःख में सहचरी बनकर तद्रूप हो जाती है। प्रातःकालीन मलय समीर पक्षियों का नीडों में मृदु कलरव, कोयल की काकली, पपीहा की पी कहां, अलिवृन्द का गुनगुन की मूक भाषा में मृदु संगीत, प्रसूनों की मादक सुरभि, सरिताओं का कलकल निनाद, मृग श्रावकों की हृदयहारी क्रीडाएँ सुख की अवस्था में जो मेघ सुरती-ग्लानि निवारक होते हैं तथा प्रिय वियोग में उन मेघों को ही दूत कर्म करना पड़ता है।

साहित्य समाज का दर्पण है। मानव हृदय की उदार वृत्तियों का सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् की भावमयी पृष्ठ भूमि पर समष्टिरूप में प्रस्तुतिकरण ही साहित्य है। हमारे आदि साहित्य अर्थात् वैदिक साहित्यका सृजन भी प्रकृति की रम्य सुष्मा की परिधि में हुआ है। साहित्य के व्यष्टिरूप के कारण स्वरूप प्रारंभ से ही प्रकृति काव्य की अन्तरात्मा में झाँकती रही है। वेदों का सृजन ही अन्य वन्य प्रदेशों में हुआ है। भगवान वेद व्यास, वाल्मीकि आदि महर्षि तपोवनों को अलंकृत करते रहें हैं।

कालिदास का प्रकृति वर्णन संस्कृत साहित्य के समुज्वल हार का हीरक है। वे प्रकृति देवी के प्रवीण उपासक थे। उनकी स्थूल रस दर्शिनी सृष्टी अत्यंत व्यापक

सावधान और प्रकृति के मार्मिक रहस्यों तथा स्थलों की उद्भावना में पूर्ण समर्थ है। कालिदास के सजीव प्रकृति चित्र यद्यपि कल्पना चक्षु दृश्य हैं किन्तु उसकी मूर्तता, मनोहरता और सरसता वस्तुबिंब को ग्रहण कराते हुए सहृदय के हृदय के सौंदर्यानुभूति से भर देती है। कालिदास बाह्य और अन्तः प्रकृति दोनों के सफल कलाकार है। बाह्य जगत के सौंदर्य वर्णन से उनकी विलक्षण निरीक्षण प्रतिभा की विज्ञप्ति होती है। भारतीय कलाकार नग्न प्रकृति का सादा चित्र कभी प्रस्तुत नहीं करता। भारतीय कवियों के प्रकृति वर्णन अलंकृत, सुंदर मुग्धहारी अलंकारों से सुसज्जित, रंगीत परिधान परिवृत दर्शकों के समक्ष आते हैं। कालिदास के प्रकृति वर्णन में सहृदयता, सरसता और कल्पना की मोहकता पायी जाती है। प्राकृतिक उपमाओं के वैविध्य के साथ अलंकृत, विषद् और मनोमुग्धहारी गंगा-यमुना की क्रीडाओं से सुशोभित प्रयोय के संगम का रमणीय चित्र दृष्टव्य है।

क्व चित्प्रभालेपिभिरीन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्रमालासितपंकजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥

क्व चित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पंक्तिः ।

अन्यत्रकालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥

क्व चित्प्रभा चान्द्रमसीतमोभिश्छायादिलीनैः शबलीकृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवलक्ष्यनभः प्रदेश ॥

(रघुवंश सर्ग – १३)

पान से आन्दोलित लताएँ नर्तकीयों सी सुन्दर चित्रित की गई है। प्रकृति का मानवीकरण दर्शनीय है।

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरूचः बभुः ।

उपवनांतलतापवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥

(रघुवंश)

उपवन में लताएँ नाच रही हैं, श्रवण सुखद भ्रमर गुंजारगीत के समान ज्ञात होती है। विकसित कुसुम चमकते हुए दाँत हैं, पवन के झकोंरों से आन्दोलित किसलय उनके सुकुमारपाणिपल्लव हैं जिनसे वे ताल दे रही हैं।

प्राकृतिक सौंदर्य का अनुकरण मानवीय एवं काल संबंधी सौंदर्य स्वीकार किया जाता है। वास्तव में मानवीय सौंदर्य का मानदण्ड प्राकृतिक सौंदर्य है। पार्वती की समता लतासे अत्यधिक सौंदर्यात्मक ढंग से प्रस्तुत की गई है।

आवर्जिता किंचिदिवस्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

पर्याप्तपुष्पस्तबकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥

(कुमारसम्भव)

मानवीय सौंदर्य से प्राकृतिक सौंदर्य की कई स्थानों पर तुलना की गई है। प्राकृतिक सौंदर्य कुछ अधिक उत्तम दिखाई देता है।

अधरः किसलयरागः कोमल विटपानुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिवलोभनीयम् यौवनमंगेषु सन्नद्धम् ॥

(शाकुन्तल)

बाह्य प्रकृति जो अभिरामता उपस्थित करती है वही सुन्दरता अतः प्रकृति में भी है। कवि की शकुन्तला कोमल लता की भाँति है। उसके अधर नवपल्लव की

अरुणिमा धारण कीए हुए है। बाहू कोमल शाखाओं का अनुकरण कर रहे है। विकसित कुसुम के समान लुभावना यौवन अंगो में प्रस्फुरित हो रहा है।

कालिदास प्रकृति की गोद में स्थितभारतीय पावन आश्रमों की सुन्दरता, अकृत्रिमता तथा मनोज्ञता का वास्तविक वर्णन अनेक स्थलों पर करते है। एक सुन्दर चित्र देखें –

नीवारः शुकगर्भकोटरमुख भ्रष्टास्तरुणामधः ।
प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ॥
विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः ।
तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥
(अभि. शाकु. – १/१३)

प्रकृति वर्णन में ऋतु दर्शन भी अपना विशेष स्थान रखते है। कालिदास का ऋतुसंहार नामक खण्डकाव्य तो सहृदय समाज में विख्यात ही है। ग्रीष्मऋतुका यह एक स्वाभाविक चित्र उनकेअभिज्ञान शाकुन्तल से है।

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिन्द्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥
(अभि. शाकु. – १/३)

शीघ्रगामी रथ पर आरूढ दुष्यन्त के द्वारा प्रकृति के जो जो भव्य चित्र उसकी आँखों में उभरे थे उनका वर्णन कविने अत्यन्त स्वाभाविक ढंग से प्रस्तुत किया है।

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद् विपुलतां ।
यदर्घे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ॥

प्रकृत्या यद् वक्रं तदपि समरेखं नयनयोर्न मे ।

दूरेकिंचित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥

(अभि. शाकु.)

कालिदास का कुमारसम्भव हिमालय के अनेक सुंदर चित्रों से युक्त है। उनका मेघदूत तो बाह्य प्रकृति और अन्तः प्रकृति के वर्णनों से ही निर्मित है। उसका सारा वैभव प्रकृति वर्णन पर ही आधारित है। वह प्रकृति का प्राण है, प्रकृति उसका प्राण है। मेघदूत का एक श्लोक प्रकृति वर्णन से अनुप्राणित है। कालिदास की प्रकृति मानव का सजीवरूप धारण कर उपस्थित हुई है और मानो उसने अपना हृदय खोलकर कवि के सामने रख दिया है जिसे देख कर रसमग्न भावविभोर कविने दिव्यकला के परिधान में लपेटकर उसे पाठकों को समर्पित कर दिया है।

त्वय्यादातुं जलमवनते शाङ्गिणो वर्णचौरै ।

तस्याः सिन्धो पृथूमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ॥

प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयोनून्मावर्ज्यदृष्टी ।

रेकं मुक्तागुणमिव भूवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥

(पूर्व मेघ.)

कालिदास की अद्भूत अवलोकन शक्ति श्लाघ्य है। कालिदास का नर्मदा वर्णन भी उपमा के सहयोग से अनुपम बन पडा है। पूर्व मेघ में निर्विन्ध्या नदी का नायिका के रूप में सुन्दर वर्णन दिखाई देता है। कविने रूपक और श्लेष अलंकारो की सहयता से निर्विन्ध्या नदी में सुन्दरी प्रियतम को आमन्त्रण देनेवाली नायिका और मेघ के लिए

नायकवत् व्यवहार करने का कथन जिस चारूता के साथ किया गया है वह प्रशंसनीय है।

कालिदास के प्रकृति वर्णन से विविध वैशिष्ट्य है, वह मानव सौंदर्य की अभिव्यंजना के लिए कहीं प्रकृति की सहायता लेता है तो कहीं वह प्रकृतिके उपर मानव के सुकुमार और सहज भावों का आरोप करता है मानवीय और प्राकृतिक व्यापारों का सामंजस्य भी कालिदास की एक विशेषता है वह मानव और प्रकृति को एक ही परिवार का प्राणी चित्रित करता है। परस्पर स्नेह, स्वाभाविक सहानुभूति, अत्यन्त घनिष्ठता और अकृत्रिम सहृदयता से ओतप्रोत मानव और प्रकृति दिखाई देते हैं। कवि प्रतिभा की मानव सुलभ सुष्मा को देखकर आनंदमग्न हो जाता है .....

The English
Literator Society
Registration No. F-15781

2016/1.

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Prof. /Dr. /Mr. /Ms. PATEL RAHUL SUMAR BHIKHABHAI
of Shri. S.K. Shah & Shri. K.O. Arts College, Modasa, Sabarkantha
participated in the Two Day National Research Conference
organized by The English Literator Society, Pune on "Redefining
Identities, Cultures and Literatures" on 9th & 10th December 2016
at Maulana Azad Research Centre, Aurangabad, Maharashtra.
He / She presented a paper on Role of Science fiction In
Empowering present and future

Prof. Wamankumar Wani
Organizing Secretary

Prof. Vasant Harkal
Convener

ISSUE - 10
MAY - 2017

ISSN - 2321-7073

INTERNATIONAL CONFERENCE

ON

ROLE OF MULTIDISCIPLINARY INNOVATION FOR SUSTAINABILITY AND GROWTH POLICY

In Collaboration With

RESEARCH MATRIX

An International Refereed Multidisciplinary Journal of Applied Research

J. Z. SHAH ARTS AND H. P. DESAI COMMERCE COLLEGE
AMROLI, SURAT

RESEARCH MATRIX

18	CYBERSECURITY: FRIEND OR FOE?	SAGAR B. KESHWALA	85
19	THE ROOTS AND EXPANSION OF ROCK MUSIC	SAMYAKKUMAR RAMESHCHANDRA PAREKH	89
20	PRESENTATION OF CHARACTERS IN DIFFICULT SITUATIONS	SWETATHAKKAR	92
21	STUDY OF INDEX PROPERTIES OF THE SOIL	MR UTKARSH MATHUR AND MOR....	96
22	CLASSIFICATION AND IDENTIFICATION OF SOIL	MR UTKARSH MATHUR AND MOR....	100
23	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN MIGRATING TO WEB-BASED INFORMATION SERVICES	VARSHA J. PADHYA	104
24	INTERNATIONAL INSTITUTIONS IN FINANCIAL REPORTING	DR. AMUL KANTIBHAI KOTADIYA	115
25	TEACHING AND LEARNING OF ENGLISH LANGUAGE THROUGH GRAMMAR TRANSLATION METHOD	PROF. MALVIKA P. MEHTA	124
26	SEXUAL HARASSMENT AND RAPE LAWS IN INDIA	DHANANI SANJAYKUMAR G.	129
27	THE IMPACT OF FOOD WASTE	DR. BHAVNAKHOYANI	135
28	IMPACT OF TV SERIALS ON INDIAN PEOPLE BOTH GOOD AND BAD EFFECTS	DR. NIRAV R. THAKER	137
29	FEMALE GENDER REPRESENTED IN A DOLLS HOUSE ENGLISH LITERATURE	DR. PRAKASH REVABHAI GAJJAR	140
30	CRIMES AGAINST WOMEN - A LEGAL PERSPECTIVE	DR. VIMAL A. PANDYA	143
31	A COMPARATIVE STUDY OF THE EFFECTS OF YOGA AND SWIMMING ON PULMONARY FUNCTIONS IN SEDENTARY SUBJECTS	DR. JAYSHREE V. MAKWANA	146
32	JUVENILE CRIMES IN INDIA - LAW, REASONS, HISTORY	KHANIYA REENA	153
33	BENEFITS OF DATA MINING FOR ORGANIZATIONS INFORMATION TECHNOLOGY	NAMRATA S. GUPTA	158
34	THE INFLUENCE OF SHAKESPEARE ON ENGLISH LANGUAGE	PROF. GEETA CHAUDHARY	163
35	HOW DO HUMAN RELATIONSHIPS SHAPE ONE'S IDENTITY?	PROF. RAHUL KUMAR BHIKHABHAI PATEL	165 ✓
36	VIEWS OF EDUCATIONAL AUTHORITIES ON EFFECTIVE TEACHING	BAPODARA RAMBHIBEN S.	168
37	SOCIAL WORK, CORRECTIONS, AND THE STRENGTHS APPROACH	VADHIYA BINA	171
38	THE ADVERTISING AND PSYCHOLOGY MARKETING	PROF. TRUPTI AMBALAL CHANDALIA	180

HOW DO HUMAN RELATIONSHIPS SHAPE ONE'S IDENTITY?

PROF. RAHUL KUMAR BHIKHABHAI PATEL

ASST. PROF., S.K. SHAH & SHRI KRISHNA OM ARTS COLLEGE, MODASA

Developmental psychologist, Erik Erikson, once proposed that in the jungle of human existence, there is no feeling of being alive without a sense of identity. This is indeed true in society today as many may face the problem of an identity crisis and struggle with "finding themselves". People who often seem to have no sense of who they are and why they exist may resort to negative actions like crime or even suicide. Individuals need to foster their identity by retaining a positive relationship with other people to rehabilitate this issue. Through the analysis of the characters in Haruki Murakami's *The Wind-up Bird Chronicle*, one can see that the maturation of an individual's identity is developed only by their relationships with other people. Unique characters such as Creta Kano, Toru Okada, and Lieutenant Mamiya proved the importance of relationships by illustrating their stories on how they overcame the predicament of individuality.

Creta Kano has lived a life with many identities. With the help of her sister and Noboru Wataya, she was able to overwhelm the thought of suicide that has resided in her mind ever since she was little, and finally found herself as a person. In Creta's youth, she was bounded physically by her body. Small incidents like bumping into a desk would give her bruises "like a rotten apple" (92). Essentially, her body was a "sample book of pain" and she had to live on with having suicidal thoughts on a daily basis (94). Malta Kano, the psychic sister of Creta, effectively helped Creta hold on to her life and assisted her when going through the process of "finding herself". An example of this is when Creta mentioned, "Her letters gave me such encouragement! They helped me grow. For that, I will always be deeply grateful to my sister" (91). By communicating with Creta, Malta essentially assisted her into maturing as an adult. In addition, when Malta told Creta, "Bear with it until you turn twenty...That would be the best thing," (93) it gave Creta a sense of security and hope because she trusts her sister deeply. When Malta helped Creta in her time of need, she reduced the chances of Creta committing suicide and supported her through the first stage of her life. Furthermore, when Creta turned twenty years old, she was in a car accident and suddenly lost the sense of pain in her body (96). Although Creta will not have to deal with the suffering of excruciating pains, the downside to this was that she now owes an enormous sum of money for breaking a wall in the crash (96). To pay for this, her identity as a "quiet, good natured girl" was forced to change into that of a prostitute (97). With the help of Noboru Wataya, Creta's last customer, she was able to be free herself from being a "prostitute of the flesh" and ultimately live a normal life (297). Noboru gave her a sense of feeling pain again by inserting a "mysterious and hard" object inside her. Creta fell unconscious and when she woke up, she was a different person (302). She was able to break free from living a dreadful life with the help of Noboru to creating a balance within her, both physically and mentally. This demonstrates that even short relations with people can change one's life entirely. With the help of people around her, Creta successfully established her identity into one she can wholly appreciate as herself.

After Toru lost his job, his cat, and even his wife, he lost his meaning in life and wanders around looking for his cat (15). During this long and persistent process, he meets some very eccentric characters, one being May Kasahara. She played an essential part in guiding him into finally realizing that he exists as an individual by saying, "Everybody's born with some different thing at the core of their existence. And that thing, becomes like a heat source that runs in each person from inside" (322). May helped Toru grow and realize his worth as a person and how he is distinct in his own way. Moreover, when Toru Okada meets

Lieutenant Mamiya, he received encouraging advice that helped him understand the meaning of maintaining a strong sense of belonging in the world. Mamiya explained about the importance of keeping an idea of self-worth, as it can be lost in desperate situations. He says from personal experience, when his best friend committed suicide during the war, he brought down the morale of the whole squadron down and caused them to lose the fight against the Mongolians (153). Mamiya also exclaimed, "...but there is nothing so cruel in this world as the desolation of having nothing to hope and live for" (346). When Mamiya explained his fearful experience in World War II, he further assisted Toru in understanding the importance of keeping a sense of self and staying alive because it can directly influence others as well.

Individuality can be also explained as one's feeling about self, character, goals, morals, and ideals. In the novel, this ideal can be applied to Lieutenant Mamiya. The close relationships with people in his squadron significantly assisted him into breaking through the "empty shell" of what his life has become through the horrors of war (208). An example of would be Corporal Honda's prediction of Mamiya being "fated to return to Japan and live an amazingly long life" (209). When Mamiya was thrown in a well by Mongolian troops, he considered that the "roots" of his life was burned away (209). However, while he was stuck in the depths of the well having lost faith in himself, Mamiya remembered the crucial words of Honda about him being able to survive the war. With this, Honda helped Mamiya establish his purpose in life about living on for the sake of his comrades that passed away. Another instance where his close relations with his companions in war helped him realize the true meaning of his goals and his ideals was when Colonel Yamamoto saved him from being skinned alive by provoking the Mongolian Officer. He said, "...just kill me and get it over with" (158). Having to witness the death of Yamamoto, this memory was etched in Mamiya's mind and led him to the conclusion that he also must live his life for the protection of others. In addition, Toru is seen as a key factor in helping him when Mamiya stated, "I am grateful for the chance to have met you and to have told you my story...I feel that I have attained a kind of salvation" (211). While Toru stuck around to listen to his story, he provided Mamiya with a feeling of being rescued and improved his overall satisfaction with his life. Hence, Mamiya's relationships with his friends saved him from being lost as a person and gave him a purpose to live to further develop himself as an individual.

The idea of individuality can be developed only by the relationship with others was clearly depicted in the novel through many characters. Creta experienced many pains and had difficulties with maturing to adulthood. Since Malta and Noboru helped Creta through her many transitions of identities, they successfully helped facilitate her character into one she can truly value. Moreover, Toru's hollow life was changed by May and Mamiya's advice as they helped him realize the importance of life and how he is unique as a person. This gave Toru a sense of belonging and further molds his personality. Additionally, from Mamiya's experiences, his close relationship with his companions illustrate the importance of friendship and how it can impact one's goals and ideals. In society today, identity is seen to be the unique sense of one's views about both themselves and about others. Murakami portrays this concept in *The Wind-Up Bird Chronicle* flawlessly through the complexity of human relationships.

ISSN : 2320 - 236X
Quality Impact Factor : 5.79

Acme International Journal of Multidisciplinary Research

U.G.C. Approved International Refereed Research Journal

Volume - V

Issue - III

May - 2017

CONTENTS

A Shift from Monarchy to Democracy with reference to Print Media Ownership
in Sikkim

Dr. Pooja Basnett

Assessment of Ambient Air Quality in Agra City - A Spatio-Temporal Analysis
Suhin Tariq and Ateeque Ahmad

Women Empowerment through SHG: An Empirical Study of Kumargram Block
of Jalpaiguri District in West Bengal

Dr. Ashok Kumar Katta

A Review on Entrepreneurial Dynamics in Farm Tourism in Haryana

Prof. R.H.Taxak, Naveen Aggarwal

A Study on Consumer Satisfaction towards Store Service of
Private Label Brand Retailers

Dr. G.Rekha

Growth & Present Status of Higher Education in Haryana:
An Investigation

Prof. (Dr.) M.M.Goel, Suraj Walia

Ethno-Medico-Botany of Some Plants in Madhya Pradesh, India

G.Sandhyarani, Alli Ramesh

वैदिक साहित्य में शिल्प और व्यवसाय

सोलंकी मंजुलाबेन नाथामाई

रायसेन पर्यटन की दृष्टि से प्रगति पथ पर अग्रसर : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. नवीन कुमार मेहता, डॉ. धर्मेन्द्र मेहता, प्रोफेसर वैद्यनाथ लाभ

जनपद पिथौरागढ़ के तहसील बेरीनाग के राजकीय प्राथमिक विद्यालयों में अध्ययनरत
बालक-बालिकाओं में प्रोन्नत दर का लिंग के आधार पर तुलनात्मक अध्ययन।

डॉ. डिगर्स सिंह फर्वाण

(2) રાત્રી કે લાલ સરગવો:-

આ સરગવો લાલ ફુલવાળો હોય છે. તે મીઠો હોય છે. તેથી તેને મધુર સરગવો કહેવામાં આવે છે. ખાવાના ઉપયોગ માટે લાલજાત વધારે પસંદ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તે સહેલાઈથી મળી શકતો નથી લાલ સરગવો બંગાળ અને સિંધમાં જોવા મળે છે. લાલ સરગવો મહાવીર્યવાન તથા રાસાયણિક ગુણોવાળો ગણાય છે.

સરગવાના વિવિધ ભાગોનો ઔષધ તરીકે ઉપયોગ

(1) સરગવાનાં પાન:-

સરગવાનાં પાનનો રસ દર્દને મટાડનાર છે. સરગવાનાં પાનનો રસ પિવડાવવાતી ફેફસી અને શ્વાસનો દુમલે દુર થાય છે. સરગવાનાં પાનનાં રસમાં સાકર મેળવી ત્રણ દિવસ પીવડાવવાથી વાયુ મટે છે. સરગવાનાં પાનનાં રસનું માથામાં માલિસ કરવાથી ખોડે મટે છે. સરગવાનાં પાનનાં રસમાં મરી પીસી તેનો લેપ કરવાથી માથાનું દર્દ મટે છે. સરગવાનાં પાનનાં રસમાં સમાનભાગે મધ મેળવી આંખમાં આંજવાથી દુખતી આંખોનો દુખાવો મટી શકે છે.

(2) સરગવાની છાલ:-

સરગવાની છાલનો લેપ સોજા પર ગુણકારી છે. સરગવાની છાલને પરસેવો લાવનાર ગણવામાં આવે છે. ચરક અને સુશ્રુતે અનેક રોગો પર તેનો ઉપયોગ દર્શાવેલ છે. તેનાં સેવનથી પરસેવો વળી તાવ ઉતરે છે સરગવાની છાલનો રસ, આદુનો રસ અને મધ ભેગું કરી સાત દિવસ પીવાથી વાયુ મટે છે. સરગવાની છાલનો ઉકાળો, ચિત્રકમૂળનું, પીપરમૂળનું ચૂર્ણ અને સિંધવ મેળવીને પીવાથી જલોધર અને બરોળની વૃદ્ધિ મટે છે. સરગવાની છાલનો ઉકાળો પિવડાવવાથી અને તેના છાલની પોટલી બાંધવાથી લોહી વિખરાઈને ગુમડું બેસી જાય છે. અથવા તો ગુમડું જલદી પાકી ફુટી જાય છે. સરગવાની છાલનો કલ્ક મંદાગ્નિ, અપચો, આફરો, પેટનાં દર્દ પર અપાય છે.

(3) સરગવાનાં મૂળ:-

સરગવાનાં મૂળનાં રસમાં જવખાર મધ મેળવીને આપવાથી કફ તુટે છે. સરગવાનાં મૂળનું કાઠી ખાવાનાં સોડા મેળવીને પિવડાવવાથી પથરી તુટીને નીકળી જાય છે. તેનાં મૂળનો ઉકાળો પણ પથરીમાં અપાય છે. સરગવાની મૂળની છાલને પાણી અથવા ગાયનાં મુત્રમાં ઘસીને દાદરપર લેપ કરવાથી દાદર મટે છે. સરગવાનાં મૂળના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવાથી બેહોશી દુર થાય છે. સરગવાનાં મૂળને પરસેવા લાવનાર પણ ગણવામાં આવે છે. સરગવાનાં મૂળની છાલ તુરી, તીક્ષ્ણ પાયન કરાવે છે. આડાથી શુદ્ધિ કરાવે છે. સરગવાનાં મૂળનાં રસમાં મધ, તેલ અને સિંધવ મેળવીને તેનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કાનનો દુખાવો દુર થાય છે.

(4) સરગવાનો ગુંદર:-

સરગવાનો ગુંદર દૂધમાં પીસીને માથા પર લેપ કરવાથી માથાનો દુખાવો મટે છે. સરગવાનો ગુંદર દાંતમાં ભરવાથી દંતપીડા મટે છે. સરગવાનો ગુંદર દાંતમાં ભરવાથી દંતપીડા મટે છે. સરગવાના ગુંદરને તેલમાં મેળવીને તેનાં ટીપાં પાડવાથી પણ પણ કાનનો દુખાવો મટે છે.

(5) સરગવાનાં ફુલ-

સરગવાનાં ફુલ તીખા, તીક્ષ્ણ અને રક્તનું પરિભ્રમણ વધારનાર છે. કૃમિ, કફ, વાયુ, બરોળની વૃદ્ધિ અને ગાંઠ ઓગાળે છે. વાયુરોગી માટે તેનું શાક અતિ હિતકારી છે.

(6) સરગવાનાં બી-

સરગવાનાં બી નેત્ર માટે ક્ષયદાકારક છે. કફ અને વાયુનો નાશ કરનારા છે. બી નો નાશ લેવાથી માથાનું દર્દ મટે છે. સરગવાનાં બી અને મરીનું ચુર્ણ સુંઘવાથી છીકો આવી શિરદર્દ મટે છે.

(7) સરગવાની શિંગો:-

સરગવા તીખો, ગરમ, મધુર હલકો, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર રૂક્ષ. ખારો, અડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા લોહીનો વિકાર દૂર કરનાર તેમજ આખો માટે હિતકારી છે. કફ, વાયુ, સોજો, કૃમિ, ગળાની ગાંઠ વિષ, બરોળની વૃદ્ધિ તથા ગંઠમાળ મટાડનાર છે. ઘીબો સરગવો પિત્ત અને લોહીનો બગાડમટાડનાર છે.રાતો સરગવો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

સરગવાની શિંગો રવાદવાળી તુરી, કફ અને પિત્તને મટાડનારી તથા જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારી છે. તે કોઢ ક્ષય, સ્વાસ અને ગાંઠને મટાડે છે.

દૂધમાં સરગવો કટુ અને ઉષ્ણ હોવાનાં કારણે ભોજનમાં રુચિ પેદા કરે છે. ભોજનનું પાચન કૃમિઓનો નાશ તથા દુખાવાને શાંત કરે છે. ઉષ્ણ હોવાને કારણે હૃદયોત્તેજક છે. બ્લડપ્રેશરમાં ઉપયોગી છે સોજો ઓછો કરે છે. કફનો નાશ કરે છે. કીડનીને ઉત્તેજીત કરી પેશાબ વધારે છે.

"આહારીય ઔષધ સરગવો"

પો. પુષ્પાબેન બી. ગરાસિયા
આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા.

9

પ્રસ્તાવના:

પહેલું સુખ તે જાતે નર્ચો એ લોકોકિત અનુસાર શરીર બળવાન હોય, નીરોગી હોય તેવા માણસો સુખી ગણાય છે. શારીરિક બળ અને બુધ્ધિનું મૂળ આહાર છે. તેમાં પણ રોગપ્રતિકારક શક્તિ માટે શાકભાજીનું મહત્વ સવિશેષ રહ્યું છે. શાકભાજી એ પ્રકૃતિએ માનવીને પ્રાદરૂપે આપેલી અતિ અણમોલ ભેટ છે. સૃષ્ટિમાં જાત-જાતની વનસ્પિત હોય છે. ઉપયોગનાં આધારે તેનો આહારમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શાકભાજીમાં જીવન ઉપયોગી વિટામીનો અને ફાયર હોય છે. તેથી જ ડોક્ટરો સારા પ્રમાણમાં શાકભાજી ખાવાની સલામત કરે છે.

શાકભાજીમાં વપરાતો સરગવો આપણને જુદા જુદા રોગોમાં ઔષધ તરીકે ઉપયોગી છે. સરગવાનું લેટીન નામ મોરિંગા ઓલિફરા (Moringaolefera) છે. તે મોરિંગેસી (Moringaceae) સરગવાનાં પાન બારીક અને ઝાડ 25 થી 30 ફૂટ ઊંચા હોય છે. તેની છાલ સફેદ રંગની અને પીસેલી શર્ટ જેવી વાસ હોય છે. તેની શિંગો ઓંગળી જેવી જાડા ચોક્કશી દોઢ ફૂટ લાંબી નવધારી અને લીલા રંગની હોય છે. સરગવાનાં બી નવધારી ત્રિકોણ અને સફેદ હોય છે. તે ચેત મરીચનાં નામે ઓળખાય છે. સરગવાને મહા-કાગણમાં ફુલ અને ચૈત્ર-વૈશાખમાં શિંગો બેસે છે.

• રાસાયણિક બંધારણ:-

સરગવાનાં મૂળમાં એક સક્રિય પ્રતિજીવિકસ (એન્ટીબાયોટીક)તત્વ ટેરિંગોસ્પર્મિન હોય છે. તે અનેક જીવાણુઓ તથા ફૂગનો નાશ કરે છે. પાંદડાંના રસમાં જીવાણુમારક ક્ષમતા હોય છે. તેના થડમાંથી એક ગુદર જેવો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે. જે શરૂઆતમાં સફેદ અને ત્યારબાદ હલકા ભૂરા રંગનો થઈ જાય છે. તેનાં મૂળમાં અત્યંત કડવો અને દુર્ગંધ મારતો ઉડનશીલ તૈલી પદાર્થ હોય છે. સરગવાનાં બીજને દબાવવાથી તેલ નીકળે છે. જે સ્વચ્છ રંગવિહિન અને સાંત્ર(જાડ) પ્રવાહી હોય છે.

• સરગવાનાં પ્રકાર:

પુષ્પના આધારે સરગવાનાં બે પ્રકાર પડે છે.

(1) ઘોબી (ચેત) સરગવો:-

ચેત ફુલવાળો સરગવો કડવો હોય છે. તેથી તેને કટુ સરગવો કહે છે. ચેત મૂળવાળો સરગવો ઘણું કરીને સર્વત્ર ઉગે છે. અને તેની શિંગોનું શાક થાય છે. તેનાં ફૂલમાં પાનનું અને ફુલનું પણ શાક બને છે. તેની શિંગોની કઠ્ઠી પણ બને છે. સરગવાની શિંગો ચણાના લીટ સાથે ચત્ત મારત તરીકે વધુ જાણીતી છે.

Green Flag Foundation , Sonasan

Sabarkantha, Gujarat - 383210,IND.

Web: www.ernityzxy.com , emai : patelrjsh4@gmail.com,

Contact no : +91 9724590815,

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

ISSN 2456-3528

Certificate of Article

This is to certify that our Editorial board and Peer review team accepted the Article Under title Homescience, Vignyan , Kala Ane Karkirdino Samanvay . Which is submitted by Prof. Gitaben B. Raval & Prof. Pushpaben B. Garasiya. This Research Article is original and innovative. It is double blind peer re-viewed. This paper is published in Volume -II, Issue- II (April-2017 Issue).

CHIEF EDITOR

Eternity Literature &
Social Science Review Journal

કાચા પપૈયા જે ઝાડ ઉપર હોય છે, તેમાંથી તીર કે છરી ખોસીને તેમાંથી જ રસ નીકળે છે, તે ભેગા ડરીને મૂકવીને તેમાંથી એન્મનઈમ્સ બનાવવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ કાપડના ઉદ્યોગમાં તેમજ દવાની કેક્ટરીમાં કરવામાં આવે છે.

26. ફાળોની બનાવટ તથા ફાળોની બનાવટ બાદ બાકી રહેલા ભાગોમાં વિવિધ ઉપયોગ
-પ્રા. રાવલ ગીતાબેન બી 107-111
27. હિન્દી ગુજરાતી રામાયણોં કા તુલનાત્મક અધ્યયન
-ડૉ. કલ્પનાબેન રામજીભાઈ પટેલ 112-114
28. START-UP STAND-UP & MAKE IN INDIA HOW TO START A SEMINAR PRODUCTION BUSINESS
-PROF. MADHVI R. ACHARYA 115-118
29. ભારતીય યુવા ઓર રાજનીતિ
-મિત્તલબેન એમ. વાઘેલા 119-120
30. Subprime Crisis: Problems Caused by Accounting
-Mahesh D. Chawla 121-123
31. Synthesis and Characterization of a Series of storyline Pyrimidine Derivatives
- Bhavesh L. Dodiya * Haresh k.Ram 124-129
32. લઘુકથા:અર્થ-વિભાવના
-ડૉ.કલ્પેશકુમાર રેવાભાઈ પરમાર 130-132
33. વાલ્મીકિ ંવં વેદવ્યાસ કે વર્ણન મેં ભગવાનવિષ્ણુ
-ડૉ.મહેન્દ્રકુમાર ં.દવે 133-137
34. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતા
-ડો. હરેન્દ્રકુમાર વી. ચોધરી 138-140
35. ॥વિષ્ણુપુરાણે ધર્મેણ સહિતાયા ભક્તે:પ્રતિપાદનમ્॥
-જોષી રમેશ જે. 141-148

Oct. 2016

e- ISSN: 2456-3528

Eternity Literature & Social Science Review Journal (ELSSRJ)

**Eternity Literature & Social Science
Review Journal (ELSSRJ)**

Volume : 1 , Issue No : 2

e- ISSN:2456-3528

Title of Article

શ્રી સૂક્ત અને સૂર્યવિજ્ઞાનનું તાંત્રિક સ્વરૂપ તે શ્રી વિદ્યા

Author/Researchers

દીપકકુમાર હીરાલાલ જોશી
એસોસિએટ પ્રોફેસર
શ્રી એસ.કે.શાહ એન્ડ શ્રીકૃષ્ણ ઓ.એમ. આર્ટ્સ કોલેજ,
મોડાસા, જિ. અરવલ્લી

Issue Month & Year

October 2016

Editor-In-Chief

Dr. Dinesh K. Bhoya

શ્રી સૂક્ત અને સૂર્યવિજ્ઞાનનું તાંત્રિક સ્વરૂપ તે શ્રી વિદ્યા

વેદોમાં વર્ણવેલ સૂર્યસહિતા = સૂર્યવિજ્ઞાન અને તેનું જ તાંત્રિક રૂપાંતર સ્વરૂપ શ્રી વિદ્યા એ વેદોનું અને તંત્રનું કેન્દ્રીય રહસ્ય તરીકે રહેલ છે.

શ્રી એટલે વૈભવ પરમપ્રભુમાં જે હજી અનંત સ્વરૂપનું આન્તર- વૈભવ અપ્રગટ સ્વરૂપમાં છે. તે " શ્રી " સ્વરૂપ છે જ્યારે તે આંતર " શ્રી " પ્રગટ થવાની હોય છે ત્યારે તે આંતર વૈભવ તરફ પરમપ્રભુ પોતે એકાગ્ર થઈ જાય છે અને તે આંતર " શ્રી " પ્રગટ થવાની પ્રક્રિયામાં મુકાઈને આવિર્ભાવ પામવા માંડે છે. આ રીતે પરમપ્રભુ જ્યારે પોતે પોતાની જ આંતર " શ્રી " પ્રતિ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.ત્યારે પ્રગટ થતાં તે આંતર " શ્રી " નું રૂપાંતર લક્ષ્મીમાં થઈ જાય છે આ રીતે પ્રગટ " શ્રી " એટલે જ " લક્ષ્મી " દરેક માનવ આ રીતે જન્મથી જ શ્રીમાન હોય છે.પણ તેણે જીવન દરમિયાન લક્ષ્મીવાન બનવાનું છે અર્થાત પોતાની નિહિત ક્ષમતાઓને પ્રગટ કરવાની હોય છે.

શરીર પણ એક ભૌતિક પદાર્થ હોવાથી તેના પાછળ પણ ઉપરના સ્વરૂપો હોય છે યજ્ઞો પોતાના શરીરમાં આ બધા જ સ્તરોનો અનુભવ ણે છે. અને જાણે છે કે આ શરીર એટલે પરમપ્રભુનો આંતરવૈભવ અર્થાત શ્રી ને પ્રગટ કરવાનું એક સાધન , યંત્ર માત્ર છે. તેથી તે જ સાચું શ્રી યંત્ર છે.યોગીની તંત્ર આ રહસ્ય નીચેના મંત્રમાં પ્રગટ કરે છે.

[ત્રિપુરેયી મહાયત્ર પિલ્લાત્મકલિશ્રિ , યો જાનાતિ સં યોગીન્દ્રઃ સ સંમુઃ સ હરિવિધિ , પિણ્ડ્રઃમાણ્ડુયો જ્ઞાન શ્રી ચક્રસ્ય વિષેષનઃ , તાત્વા શંકુરૂપાવાપ્તિ ન લક્ષ્ય તપસા ફલમ્ ।] ત્રીપુરેશીનું મહાયંત્ર (શ્રી યંત્ર) પીન્ડાત્મક (શરીર) તથા બ્રહ્માંડાત્મક (વિશ્વ) બંને સ્વરૂપો છે. જે આ અનુભવે છે તે શ્રેષ્ઠ યોગી છે અને શિવ વિષ્ણુ સમાન છે તેમજ શરીર ,બ્રહ્માંડ ,અને શ્રીયંત્રની એકરૂપતા અનુભવે છે આજ મહાન તપનું ફળ છે.

આ રીતે પરમપ્રભુની સર્જન શક્તિને જ સૂર્ય મારફત આ જગતનું નિર્માણ કરેલ છે. અને તે નિર્માણ પ્રક્રિયાનું એક વિજ્ઞાન છે જેને વેદો સૂર્ય-વિજ્ઞાન કહે છે અને તંત્ર " શ્રીવિદ્યા " તરીકે ઓળખે છે. વેદાંતમાં માયા પોતાના આવરણ ,વિક્ષેપ શક્તિથી જગત કેવી રીતે સર્જે છે. તેનું વિજ્ઞાન એટલે જ આ સૂર્ય-વિજ્ઞાન આ અધ્યાત્મવિદ્યાની શરૂઆત સૂર્યથી થઈ એનો એકરાર ગીતા પણ કરે છે તે કહે છે કે આ વિદ્યા મે સૂર્યને કહેલી તેમણે વિવસ્થાન મનુને આપી અને મનુએ ઈશ્વાકુને આપી અને આ વિદ્યા ત્યારબાદ લુપ્ત થઈ પણ અર્જુન, તં મારો મિત્ર હોવાથી તાને આ રહસ્ય ફરી જણાવું છું.(ઈવં વિવસ્થતે યોગં પ્રોત્લ્વાનહમવ્યયમ્ , વિવસ્વદ્ મનવે પ્રાણ મન્ ઇશ્વાકાલે બ્રવિત્ । સં સ્વાવં મયા તેષિ યોગઃ પ્રોત્કઃ પુરાતનઃ, ભક્તોઽસિ મે સઘાચેતિ રહસ્ય ધ્યેનદૂતમમ્ । (ગી. ૪/૧,૩) આજ ઉત્તમ રહસ્ય તે ગુહ્યતમ ,ખૂબ જ ગુપ્ત રહસ્ય કહીને જુદા દ્રષ્ટિકોણથી પુરુષત્રય સ્વરૂપે

કરેલું વર્ણન ગીતાના પુરુષોત્તમયોગ નામના ૧૫ માં અધ્યાયમાં જોવા મળે છે આ રીતે ગીતાની પાર્શ્વભૂમિમાં પણ આ સૂર્યવિજ્ઞાન અને શ્રીવિદ્યા પડેલી છે.

→ સૂર્યવિજ્ઞાનનું મૂળ જ શ્રીસુકતમાં જોવા મળે છે. માનવ શરીર, પ્રકૃતિએ નિર્માણ કરેલ એક ચંત્ર છે તે ચંત્ર પરમપ્રભુનો આંતરિક વૈભવ પ્રગટ કરવાનું ચંત્ર છે. વૈભવને જ વેદો શ્રી કહે છે આ વૈભવ, માનવ શરીર દ્વારા પ્રગટ કરવા, પરમપ્રભુની આ " શ્રી " પ્રગટ કરતી દિવ્ય શક્તિને શરીરમાં આમંત્રીને સ્થાપિત કરવે પડે છે. આ " શ્રી " શક્તિ સોનેરી પ્રકાશસ્વરૂપ છે.

હિરનવર્ણા હરિજી સુવર્ણરજતસુજાય

હિરવ્મયિં નક્ષ્મીં જાનતદો મ્ માનહ્ । (૧)

તે પ્રથમ સૌમ્ય પ્રકાશસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે (આદ્યમ્) તે બાદ તે ઝળહળતાં તીવ્ર સોનેરી પ્રકાશસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. (જ્વલન્મીય) સૌમ્ય પ્રકાશને ગાયત્રી કહે છે. ઝળહળતાં પ્રકાશને સાવિત્રી કહે છે. આ પ્રકાશ માનવના ત્રણે શરીરોને કાર્ય કરવાં પ્રેરે છે. તેથી તેને ત્રણે શરીરોમાં પ્રેરણા આપનાર કહ્યો છે આ પ્રકાશ ફક્ત પ્રેરણા આપે છે પણ તીવ્ર ઝળહળતો પ્રકાશ તે પ્રેરણા અનુસાર નિર્માણ કરવાનું, સર્જન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તેને સાવિત્રી કહે છે.

આ બંને શક્તિ સૂર્ય મારકત આ ધરાતલ ઉત્સર્જીત થતી હોય કેવું આ શક્તિ જો માનવ શરીરમાં આવી સ્થિર થાય અને તેને જો માનવ વાપરતા શીખે તો નવસર્જન અને નવસૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાની ક્ષમતા આવે.

આ દિવ્યશક્તિને શરીરમાં સ્થિર કરવા માનવશરીરમાં એક દિવ્યતત્વની સ્થાપના પહેલેથી જ કરેલી છે. તેને જ્ઞાતદેવસ કહે છે. કા.કે. તે દરેક જન્મેલી વ્યક્તિ બાબતનો પરમપ્રભુનો સંકલ્પ જાણતો હોય છે તે જો સંકલ્પ કરે તો, તીવ્રપ્રાર્થના કરે તો તે દિવ્યશક્તિ માનવ શરીરમાં આવીને સ્થિર થાય. (સૂર્યા હિરણ્યમયિ ' નક્ષ્મી ' જાતવેદો ન આવહઃ) આ શક્તિ શરીરનાં મધ્યમાં, હૃદયમાં આવી સ્થિર થાય છે. શરીરને વેદો રથની ઉપમા આપે છે. (આત્માનં રચિનં સિદ્ધ) તેથી તે રથમાં આવી સ્થિર થાય છે એવું વર્ણવે છે (રથમધ્યાય) તે શરીરમાં દિવ્યચેતના રૂપે પ્રગટ થાય છે. ચેતનાને વેદો કમળનું રૂપક આપે છે તેથી તે શક્તિને કમળમાં સ્થિત તરીકે વર્ણવે છે. આ દિવ્યચેતના શરીરમાં પ્રવેશતાં જ શરીરની પેશીઓ જે પશુની (પશુસ્થિતાં) અંધ પ્રેરણાઓને અનુસરી પશુ જેવી જ હતી (પશુમ્) અને તે અંધપ્રેરણાની દાસ હતી તે હવે પોતાનો સાચો પ્રયત્ન સાચો પુરુષાર્થ શરૂ કરે છે અને " પુરુષ " બને છે. કારણ એમાં શક્તિ સંચાર થાય છે. (અશ્વમ્).

વિદ્યામિત્રે તપશ્ચાર્યાદી આ સત્ય અનુભવેલું તેમણે અનુભવેલું કે તેમના શરીરની ઉપર, મસ્તકથી ઉપર એક સુવર્ણમય તેજ ઝળુંબાયેલું છે. આ અનુભૂતિને કારણે તત્કાલીન ઋષિ સમાજમાં વિદ્યામિત્રને " સુવર્ણસુંગ " તરીકેનો ખિતાબ મળેલો એટલે જેનું શિખર સુવર્ણમય તેજસ્વી પ્રકાશિત છે. એવી વ્યક્તિ શિખર

એટલે મસ્તક વિદ્યામિત્રે ત્યારબાદ પોતાની તે દિવ્યશક્તિને શરીરમાં સ્થાપન કરવાની અભિપ્રાણને શબ્દાકિત કરીને ગાયત્રી-મંત્ર તરીકે લોકોને આપેલી આના કારણે જ સપ્તર્ષિઓમાં સ્થાન મળ્યું હતું. શ્રીસુક્તમાંનું આ સૂર્યવિજ્ઞાન વિદ્યામિત્રે આમ જનતાને આપ્યું હતું. સૂર્યવિજ્ઞાન એ ગાયત્રીના જોરે પોતાના મિત્ર ત્રિશંકુ માટે પ્રતિસૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો હતો એમ પુરાણોમાં જોવા મળે છે. વિદ્યામિત્ર પછી સૂર્યવિજ્ઞાનના પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા અને આચાર્ય તરીકે શુક્રાચાર્યનું નામ લઇ શકાય. તેમને આ જ્ઞાન ભગવાન શંકરના ભૂતગણ પૈકી વિરલદ્રે આપેલું. આ સૂર્યવિજ્ઞાનના બળે જ તેઓ મૃત વ્યક્તિને સજીવન કરતા. સર્વ સામાન્ય લોકોમાં તેમનું આ જ્ઞાન સંજીવની વિદ્યા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું. તેમણે " સૂર્યસહિતા " નામનો ગ્રંથ લખેલો એવો ઉલ્લેખ છે, પ્રાપ્ય નથી.

શ્રી શબ્દનો સંકુચિત અર્થ લઈને શ્રી એવો ધનવૈભવ અને સમજીને શ્રી વિદ્યાનો અને શ્રીસુક્તનો ફક્ત વૈભવ મેળવવા પ્રયોગો થવા લાગ્યા બાદ સાચી શ્રીવિદ્યા જાણે પાદભૂમિમાં ચાલી ગઈ છે શ્રી વિદ્યા એક આધ્યાત્મિક વિદ્યા છે અને ભારત મુલના એક " અધ્યાત્મપ્રધાન " વ્યક્તિત્વ ધરાવતો દેશ છે ભારે અધ્યાત્મવિદ્યાના શિરોમણી સ્વરૂપ આ શ્રીવિદ્યાને ફરી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવાનો ખુબજ જરૂર છે. શ્રીવિદ્યાની સાચી સમજણને લીધે ભારતદેશનો આધ્યાત્મિક અંશ જ્યારે જાગૃત અને જીવંત થઈ ઉઠશે અને પોષણ મેળવતો હતો. ત્યારે આ દેશ ફરી સુવર્ણયુગમાં પ્રવેશશે ભારતને પોતાના આત્માની સાચી પિછાણ થશે. ભાવી પોતાને સાચી રીતે ઓળખશે એ જ ભારતનો સાચો સત્યયુગ હશે. કારણ તેણે પોતાનું સાચું સત્ પિછાણું હશે.

(શ્રી- વિદ્યા) શ્રીસુત્ક

હિરાવ્યવર્ણા હરિણી સુવર્ણ રજતસ્રજામ્ ।

ચન્દ્રાં હિરણ્યમયિયિ ' તક્ષ્મી ' જાતવેદો ન આવહઃ ॥ ૧

અશ્વપૂર્વા રથમધ્યાં હસ્તિનાદ પ્રબોધનિમ્ ।

શ્રિયં દેવિમુપદ્યે શ્રીમા દેવિણુષતામ્ ॥ ૩ ॥

ચન્દ્રાં પ્રભાસં યશસા જ્વલનીમ્ .....

આદિત્વવર્ણ તપોસોધિપાતો .....

આર્દ્રા પુષ્પરિણી યષ્ટિં પિટ્ત્વાલં પદ્યાલિનિમ્ .....ચન્દ્રાં હિરણ્યમયિયિ .....

આર્દ્રા ય કરિમિ યષ્ટિં સુવર્ણા હેન્માલિનિમ્ .....સૂર્યાં હિરણ્યમયિયિ.....

ગાયત્રી સ્તોત્ર :- આવિરાક્તે જગન્માત મક્તાનુયહ્ કારિણી ।

સર્વવ્યપિતેન્ને શ્રીસંધ્યે તે નમોસ્તુતે ॥

ત્વમેવ સંધ્યા ગાયત્રી સાવિત્રી ય સસ્સ્વતિ ।

બ્રાહ્મી વૈષ્ણવી રોદ્ધિ રક્તશ્વેતા સિતેતરા ॥

પ્રાતર્બાલા ય મધ્યાહને યૌવનસ્થા મયેતુન ।

સૂધ્યા સામં મગવતિ પિન્યતે મુનિભિઃ સઃ ॥

તાનુસ્થા ત્વં સદધારા ચિન્દુસ્થા ચિન્દુમાલિની ।

મુતે તુ કુણ્ડલી શક્તિ વ્યાપિનિ સેધમુતગા ॥

सिमन्यय बहुनोक्तेन यत्लिखित जगितत्रये ।

तत्सर्व त्वं महादेवि श्रिये संध्ये नमोस्तुते ॥

सूर्य - उदुत्यं जातवेदस्य देवं वहति केनपः ।

चित्र देवानमुदगावनि कं चक्षु मित्रव्य वसुं स्थाने आप्रधना पृथ्वी अमरिशं सूर्यआत्मा जगतस्तस्मुश्च ।

मा कृष्णेन रणजा वर्तमान । .....

गीता :- अनन्याश्च्रीनायन्तो मां ये जनाः पर्ययास्ते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षमां वहम्यहम् ॥ ..

Green Flag Foundation , Sonasan

Sabarkantha, Gujarat - 383210,IND.

Web: www.ernityzxy.com , emai : patelrjsh4@gmail.com,

Contact no : +91 9724590815,

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

ISSN 2456-3528

Certificate of Article

This is to certify that our Editorial board and Peer review team accepted the Article Under title Shri Sukt Ane Suryavigyannu Tantrik Savarup Te Shri Vidhya. Which is submitted by Dipakkumar Chunilal Joshi. This Research Article is original and innovative. It is double blind peer re-viewed. This paper is published in Volume -I, Issue- II (October-2016 Issue).

CHIEF EDITOR

Eternity Literature &
Social Science Review Journal

December, 2016
Volume-5, Issue-20

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa

CO-EDITOR

P.R. SHARMA

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

2016-17
<http://www.shantiejournal.com/>

ISSN : 2278-4381

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

H.Q

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj,
AHMEDABAD:- 380013.

DECEMBER-2016,

VOLUME-5, ISSUE-20

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Thakur (M.A., B.ED., M.PHIL)
--	---

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

Dec 2016

e- ISSN: 2456-3528

Eternity Literature & Social Science Review Journal (ELSSRJ)

Eternity Literature & Social Science
Review Journal (ELSSRJ)

Volume : 1 , Issue No : 3

e- ISSN:2456-3528

Title of Article

સ્ત્રોત સ્વરૂપ “ શ્રી સૂક્ત અને સુર્યવિજ્ઞાન ”

Author/Researchers

દીપંકુમાર હીરાલાલ જોશી
એસોસિએટ પ્રોફેસર
શ્રી એસ.કે.શાહ એન્ડ શ્રીકૃષ્ણ ઓ.એમ. આર્ટ્સ કોલેજ,
મોડાસા, જિ. અરવલ્લી

Issue Month & Year

Decemer 2016

Editor-In-Chief

Dr. Dinesh K. Bhoya

સ્ત્રોત સ્વરૂપ “ શ્રી સૂક્ત અને સુર્યવિજ્ઞાન ”

સૃષ્ટિના ઉષ્ઠ: કાળથી માનવ અને પરમતત્વ વચ્ચે વિલક્ષણ રાગાત્મક સંબંધ પ્રસ્થાપિત થયો છે. એની અંખી વેદાદિ અતીવ પ્રાચીનતમ કૃતિઓમાં લક્ષિત થાય છે. એ હાર્દિક રાગાત્મક સંબંધમાંથી નીપજેલું વાણીરૂપે સ્ત્રોત . ભક્ત કવિ આરાધ્ય દેવતા પ્રત્યે (વિસ્મિત) આનંદિત થઈ બની પોતાના (ભાવવિગલત) ભાવવિભોર હૃદયોદગાર વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરતો રહ્યો છે. આ અનાયાસ હૃદયોદગાર જ સ્ત્રોતનિર્માણનું અંગીભૂત તત્વ છે. આંત્રલ કવિ વૈદિકવર્ધ કવિતાને “ પ્રબળ ભાવનાઓથી સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ ” રૂપે વર્ણવી આ સંદર્ભમાં “ સ્ત્રોત ” સ્તુત્યાત્મકતા ઉપરાંત કાવ્યત્મકતાને પણ વાસ્તવિક રીતે પામે છે. સ્ત્રોતમાં રચના કરતાં ભક્ત અને કવિનાં ઉભલ રૂપ પ્રગટ થાય છે.

જો ઋગ્વેદને વિધનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ સ્વીકારીએ તો આ સ્ત્રોત કાવ્ય પ્રકાર વિશ્વમાં પ્રથમ સર્વપ્રથમ ભારતીયભૂમિ પર અંકુરિત થયો ને કાળના વારીસિંચનથી પલ્લવિત થયો સ્ત્રોત કાવ્ય ભારતીય ઋષિ હૃદયનો પ્રથમ ઉદગાર છે. વૈદિક સ્ત્રોત પહેલા ભારતીય કવિ છે, ભારતીય સાહિત્યમાં કવિ સબળ વાલ્મીકિથી પ્રચલિત થયો પણ એ પૂર્વે વૈદિક યુગમાં “ સ્ત્રોતા ” શબ્દ વધુ પ્રચલિત થયો હતો સ્તુતિ કે સ્ત્રોત ગાનાર સ્ત્રોતા કહેવાતો તેથી સ્ત્રોતા એ આદિકવિ છે. અને તેનું સ્ત્રોત આદિકાવ્ય છે.

* સ્ત્રોતનો અર્થ : - જેનાથી સ્તુતિ કરાયતે સ્ત્રોત સ્તુત્યતે અનને ઇતિ સ્ત્રોત્રમ મૂલ શ્દુમ્ સ્તુનો (સ્તુતિ કરવી) એ ધાતુથી કરણાર્થમાં દમ્નિશમ્ (પા. ૩/૨/૧૬૨) સૂત્ર દ્વારા ઋ (શ્દુન) પ્રત્યય થયો હવેસ્તુત એ સ્થિતિમાં તિતુઋ (પા. ૭/૨/૧) સૂત્રથી ઇટ ન થતાં સાર્વધાતુક. (૭/૩/૮૪) સૂત્ર દ્વારા સ્તુ ના ડ નો ગુણ થઈ સ્ત્રોત્ર શબ્દ બન્યો છે. પરિણામે સ્ત્રોત દ્વારા કોઈની સ્તુતિ કરવી એવો અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે.

* કૃષ્ણ ચૈતન્યના મતે સ્ત્રોત એટલે ભક્તિસૂક્ત કે સ્તુતીકાવ્ય તે કોમલ માંકલ્પથી આકાંક્ષાઓથી સંપન્ન હોય છે પાપની ચૈતનાથી ઉત્પન્ન સતાનિવૃત્તિની દુખદ ભાવના પણ તેમાં વ્યક્ત થાય છે. કેટલાક સ્ત્રોતોમાં ગીતાત્મક વિશુદ્ધતાનું દર્શન થાય છે.

સ્ત્રોતકાર ભક્ત અને કવિના બે રૂપોનો સમન્વય થાય છે. અગમ,અગોચર પરમતત્વને સગુણ ઇષ્ટદેવતા કલ્પી, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, અને પ્રેમ સચુંકત ભક્તિભાવે કાલીઘેલી વાણીમાં તે તેમનું સ્તવન કરે છે.

• સંસ્કૃત સાહિત્યનો નવીન ઇતિહાસ - અનુ -વિનયકુમાર રાય.

પોતાની દીનતા વ્યક્ત કરે છે કવચિત તે સ્ત્રોતકાર જીવ અને જગતની દુઃખવસ્થા સંદર્ભમાં ઇષ્ટદેવતાને પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે નિહાળે છે. નિરૂપે છે. પરિણામે સ્ત્રોતોમાં પાંચ રૂપોનો ઉન્મેષ થાય છે. ભક્તિરૂપ, સ્તુતિરૂપ, પ્રાર્થનારૂપ, દર્શનરૂપ, કાવ્યરૂપ.

* મજ્ઞ ધાતુથી ભક્તિ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો હોઈ તેનો અર્થ “ ભગવાનની સેવા ” એવો થાય છે. ભગવદસેવાની ઉત્કંઠાથી અવ્યક્ત ચિરંતન સતાને વ્યક્ત સ્વરૂપે કલ્પી તેની સાથે જીવંત રાગાત્મક સંબંધ સ્થાપવો એજ ભક્તિ છે. આથી જ ભક્તિને ‘ દેવર્ષિ નારદે ’ “ પરમપ્રેમ સ્વરૂપા ” અને “ અમૃતસ્વરૂપા ” કહી છે. ભક્તિ અને જ્ઞાનના સંબંધ પરત્વે કેટલાક ભક્તિને જ્ઞાનનું સાધન માન્યું. જ્યારે કેટલાક બંનેને પરસ્પર આમિત માને છે પરંતુ મહર્ષિ નારદ ભક્તિને કર્મ, જ્ઞાન અને યોગથી પણ શ્રેષ્ઠતર કહે છે.

લક્ષ્મીલાવથી પ્રેરિત ભક્તકવિ ઇષ્ટદેવતા સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે તે પ્રસંગે ભક્ત કવિની અનુભૂતિનું વાણીસ્વરૂપ તે સ્તોત્ર દેવી તત્ત્વ પ્રત્યેની ભક્તિ જ કવિને મુખરિત કરે છે. આમ્રમંજરીનાં દર્શનથી જેમ કોચલ સતત ટટુકી ઉઠે એમ ભગવાનનું નિર્વ્યાજ વાત્સલ્ય જ ભક્તકવિને બળપૂર્વક સ્તોત્ર રચના માટે પ્રેરે છે.

* સ્તોત્રની રચનાનું પ્રધાનપ્રેરકબળ ભક્તિ છે. એનું પ્રમાણ સ્તોત્ર કવિઓના ઉદ્ગાર છે. આચાર્ય માનતંત્ર પોતાને અલ્પબુદ્ધિ અને સ્તુતિરચનામાં અસમર્થ માની આરાધાની ભક્તિ જ ઇષ્ટ સ્તવન માટે પોતે પ્રવૃત્ત થયા છે એમ કહે છે.

મયુર કવિ ભક્તિવ્યાત સૂર્યની સ્તુતિમાં સો શ્લોક રચ્યાં એમ પોતે અંતે કહે છે. આનંદવર્ધને દેવી ભક્તિથી પોતાની શતાડસ્તુતિની રચના કરી.

* સ્તોત્રનું શીર્ષક પ્રાયઃ દેવતા, વિષય અને શ્લોક સંખ્યાનું નિર્દેશક હોય છે આ ત્રણેને ધ્યાનમાં રાખી સ્તોત્રનું નામ આપવામાં આવે છે. તેમાં માનસપૂજા, મહિમાવર્ણન, પ્રાતઃસ્મરણ, ક્ષમાપન, રક્ષા (કવચ) યાચના, નામ મહિમા (લલિતા સહસ્રનામ નામાવલી), શરણાગતન્યાસ, હૃદય, લહરી (આદિત્ય હૃદય, સૌન્દર્યલહરી) જેવા સ્તોત્રો પ્રાપ્ત થાય છે.

સામાન્ય રીતે સ્તોત્રકાર પોતાના ઇષ્ટદેવને પરબ્રહ્મસ્વરૂપમાની ---

• દેવર્ષિ નારદ - નારદ ભક્તિસૂત્ર સા ત્વસ્મિત્ત પરંપરેમરૂપા, અમૃતસ્વરૂપા ચ.

સાંપ્રદાયિક વિશેષતાઓના સ્પર્શ સાથે તાત્વિક સ્વરૂપ નિરૂપે છે. પરમતત્ત્વ એક જ છે પછી ભલે તેના નામ -રૂપ ભિન્ન - ભિન્ન હોય. હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે - જે તે સંપ્રદાયમાં, જે તે પ્રકારે તું જે હોય ત ભલે હોય, પરંતુ જો તું નિર્દોષ છે તો એ બધા રૂપમાં હે ભગવાન, છેવટે તું એક જ રૂપ છે. (અન્યયોગ બવરદેહવ્યત્રીન્શિકા .૩૧)

મયુર કવિ સૂર્ય શતકમાં (૨૯) માં કહે છે સૂર્ય ભગવાન તો યોગીઓ દ્વારા જ જ્ઞાનગમ્ય, નશ્વર હોવા છતાં નિત્ય, સમીપસ્થ છતાં દૂરસ્થ, પ્રત્યક્ષ છતાં પરોક્ષ, વિસ્તીર્ણ છતાં અણુરૂપ તેમજ તીવ્ર હોવા છતાં મોક્ષના હેતુરૂપ છે.

શંકરાચાર્ય ના મતે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. (ગોવિંદઅષ્ટક -૧)

વેદાંતદેસિક હૈયગીવસ્તોત્ર (૫) માં જણાવે છે કે હયગીવ તો વિશુદ્ધ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

* સ્તોત્રકારના સમક્ષ આરાધ્ય દેવ સર્વસ્વ છે. બીજું કોઈ નહીં એવા ભક્તિના ઉન્માદમાં અન્યદેવો કરતાં પોતાના આરાધ્યને ઉત્કૃષ્ટ બતાવે છે.

મયુર કવિ સૂર્ય શતકમાં (૮૮) કહે છે કે ભગવાન સૂર્યને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશ થી અધિક શક્તિશાળી બતાવે છે.

આનંદવર્ધન દેવીશતકમાં (૬૨) ભવાનીની શ્રેષ્ઠતા બતાવતાં કહે છે કે હે અંબિકા તારી સાથે સંબંધ તીર્થો અને આગમોના સેવનથી જે ફળ મળે છે તે અન્ય તીર્થો કે આગમો દ્વારા નથી મળતું.

* સ્તોત્રોમાં ભક્તકવિ આરાધ્ય દેવ પાસે વિવિધ યાચના કરે છે. આવી યાચનામાં ભક્તકવિનું કરુણ કંદન કે કાકલુદીની પણ અનુભૂતિ થાય છે. જેમાં ક્ષમાયાચના, રક્ષાયાચના, દયા-કરુણાની યાચના, પાપ, તપ, અજ્ઞાન થી યાચના, દર્શનની ઇચ્છા, મોક્ષની અનિચ્છા, હર હંમેશ દેવતાના સાનિધ્યમાં રહેવાની કામના, અને કયાંક ઉપસંહારનાં શ્લોકોમાં પથનું ફળ બતાવવામાં આવે છે જેમ કે ભક્તના સ્તોત્ર કાંઠે ધારણ કરવાથી

મોક્ષરૂપ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ , સૂર્યશતકના પાઠથી કોઈમાંથી મુક્તિ , આરોગ્ય પ્રાપ્તિ ,સત્કવિત્ત્વ , બુદ્ધિ , આયુષ્યવૃદ્ધિ થાય છે. હયગ્રીવસ્ત્રોતના પાઠથી વાગર્થની સિદ્ધિ એ તેનું પ્રયોજન છે એમ દર્શવવામાં આવ્યું છે.

* ઋગ્વેદનાં દસ મંડળોમાં સંગ્રહિત ઘણાંખરા સૂકતો સ્તુત્યાત્મક પ્રત્યેક સૂકતમાં કવિ આરાધ્યદેવતાના અંગ , રૂપ, અને ગુણનું વર્ણન કરવાનું ચક્રતો નથી ઇન્દ્રના અંગ- ઉપાંગો જેવા કે મસ્તક ,બૂજાઓ , શરીર ,ઉદર વિ. નાં વર્ણનો સૂકતોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંનું બહુ પ્રલંબ , મનોહર અને શસકત છે. હરીતવર્ણથી ખેંચાતા સોનેરી રથ ઉપર તેઓ બિરાજે છે આનું વર્ણન સ્ત્રોતનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

* ત્યારબાદ પરમાત્માનાં સહસ્ત્રનામ કલ્પીને આરાધનાની એક પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી જેમાં સહસ્ત્રનામસ્ત્રોત જોવા મળે છે શિવસહસ્ત્ર, વિષ્ણુસહસ્ત્ર, ભૈરવસહસ્ત્ર, લક્ષ્મીસહસ્ત્ર, લલિતાસહસ્ત્ર સહસ્ત્રનામોમાં વિવિધતાઓને સ્થાને એકવિધતા જણાય છે. ઇષ્ટદેવતા પર સર્વ દેવી સ્વરૂપો તેમજ શક્તિઓનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારબાદ સર્વ અંગોની રક્ષા માટે કવચની રચના થઇ , જેવા કે નારાયણકવચ , શિવકવચ ,દેવી કવચ , ગણેશ કવચ વિ. ત્યારબાદ અષ્ટક સ્ત્રોતોની રચના જેવા આઠ કે નવ શ્લોકો જોવા મળે છે.

* ત્યારબાદ તાંત્રિક સિદ્ધાંતો એ રહસ્યને સ્પષ્ટ કરતાં એ તંત્રગ્રંથોના સ્ત્રોતોનું મુખ્ય પ્રયોજન હોવા છતાં કેટલાંક સ્ત્રોતો કાવ્યાત્મક તેમજ ભાવપ્રવણ બન્યા છે. જેમ કે બ્રહ્મામ્બામલના ગૌલોકમંગલ નામના સૂર્યકવચના પ્રભાવથી ભૂતપ્રેતાદિ તેમજ અનિષ્ટોનું નિવારણ થાય છે. એવો મહિમા જોવા મળે છે .

શ્રી સિદ્ધિશ્વરી તંત્રના ઉમા-મહેશ સંવાદમાં આવતા દુર્ગસાદુદ્ધાર સ્ત્રોતમાં અનન્ય શરણરૂપ દુર્ગાને વંદન કરાયું છે.

દુદ્રયામલમાં બૃહસ્પતિ અને સરસ્વતીના સંવાદ દ્વારા રચાયેલ " સરસ્વતીસ્ત્રોત " ની પ્રાસાદિકતા અને ભાષાની ઋજુતા કમનીય છે. આજ તંત્રના કાર્તિકયસ્ત્રોતમાં શિવના યુગના ૨૮ નામોની યાદી છે. ડામરતંત્રના કાર્તવીર્યસ્ત્રોતમાં કાર્તવીર્યાર્જુનને શક્તિસંપન્ન બતાવી તેનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

Green Flag Foundation , Sonasan

Sabarkantha, Gujarat - 383210,IND.

Web: www.ernityzxy.com , emai : patelrjsh4@gmail.com,

Contact no : +91 9724590815,

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

Eternity Literature & Social Science Review Journal

ISSN 2456-3528

Certificate of Article

This is to certify that our Editorial board and Peer review team accepted the Article Under title Strot Savarup "Shri Sukt Ane Suryavigyan". Which is submitted by Dipakkumar Hiralal Joshi. This Research Article is original and innovative. It is double blind peer re-viewed. This paper is published in Volume -I, Issue- III (December-2016 Issue).

CHIEF EDITOR

Eternity Literature &
Social Science Review Journal

૨૦૧૬-૧૭

પાતંજલયોગદર્શન (સાધનપાઠ)

~ સમ્પાદકો ~

ડૉ. જિતેન્દ્ર ઈ. ટેઈલર
શ્રી એમ.સી. રાઠવા આર્ટ્સ કોલેજ,
પાવી - જેતપુર

પ્રા. જશવંતભાઈ કે. પ્રજાપતિ
આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
ઈડર

પ્રા. દીપક એચ. જોષી
આર્ટ્સ કોલેજ,
મોડાસા

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૧

हेमचन्द्रायार्य उत्तर गुजरात युनिवर्सिटी M.A, Part I
प्रश्नपत्र पना अध्यासकम माटे उपयोगी

पातञ्जलयोगदर्शन (साधनपाठ)

[पूर्व-उत्तर-मेघदूतस्य नियतश्लोकानां
संस्कृतभाषायां विवरणसहितः]

~ सम्पादको ~

डॉ. जितेन्द्र ई. टेईलर प्रा. जशवंतभाईके. प्रज्ञापति
श्री अम.सी. राठवा आर्ट्स कॉलेज, आर्ट्स अन्ड कॉमर्स कॉलेज,
पावी - जेतपुर ईडर

प्रा. दीपक अय. जोषी
आर्ट्स कॉलेज,
मोडासा

सरस्वती पुस्तक भंडार, अमदावाड-१

પ્રકાશક : અશ્વિનભાઈ બી. શાહ, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. ફોન : ૨૫૩૫ ૬૬ ૯૨
મુદ્રક : શ્રી રામાનન્દ ઓફસેટ, અમદાવાદ. મો : ૯૮૨૪૦ ૫૩૭૭૨

ISBN : 978-93-83843-18-3

© સમ્પાદકો

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૫-૧૬

મૂલ્ય : રૂ. ૭૫-૦૦

सरस्वती पुस्तक भंडार, अमदावाદ-૧

2015-16

Hinduism and Social Reforms: Quest for Social Equality

Vandana Parmar,

Adhyapak Sahayak,

Department of History,

S.K. Shah and O.M. Arts College,

Modasa.

vandana1931@gmail.com

❖ Introduction

Every society has its own particular social structure and system which has linkages with the religious virtues. The stratification is determined on the basis of economic as well as social status. Mostly, the base of social stratification is economic, therefore, it divides society on class basis. However, in India, the base of social stratification is not class but 'caste'. The caste system exhibits the peculiar characteristic of Hinduism. During colonial times, social reforms became imperative agent in search of social equality. However, earlier social reforms belonged to reforms in Hindu family. The removal of caste based discrimination, the efforts of Jyotiba Phule, B.R. Ambedkar and E. V. R. Periyar gets importance. The paper intends to analyse the contribution of these three social reformers and their efforts to implement social equality.

❖ Social reforms in Hinduism:

As a religion, Hinduism has its own journey from Vedic religion to recognition of indigenous inhabitants as Hindus by foreigners. The British began to define Indian community by their religious belief, and thereafter, 'Hinduism' had come in limelight. Western scholars and orientalist started to define and formulating or re-formulating Hindu tradition and culture with translation of various Sanskrit texts. Hinduism term is constituted of 'Hindu' and 'ism' where the term Hindu derives from the term 'Sindu' - an Indus river name. The use of the term Hindu can be found in Zed Avesta. The term also gets reference from Persia during Achaemenid Empire. Moreover, *Hindu* was included in the list of subject countries in an inscription of Darius I (Sharma, 2002: 2).

The orientalist and philologists translated and re-formulated Vedic literature and that brought Hindu tradition, and culture in a central stage. However, the process has another side. The British rule - colonial period, administration also rectified many social imbalance,

e- ISSN: 2456-3528

Eternity Literature & Social Science Review Journal (ELSSRJ)

ELSSRJ

2015-16

**Eternity Literature & Social Science
Review Journal (ELSSRJ)**

Volume : 1 , Issue No : 2

e- ISSN:2456-3528

Title of Article

છિન્નપત્ર ---એક ઊર્મિકાવ્ય

Author/Researchers

ડૉ.મરીના એ ચૌહાણ
અધ્યક્ષ-ગુજરાતી વિભાગ, આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા.

Issue Month& Year

October 2016

Editor-In-Chief

Dr. Dinesh K. Bhoya

ETERNITY

Research Evolution & Analysis

ISSN 2321-3302

2015 -
August, 2015
Vol:III Issue - IV

The International Multidisciplinary Journal

"Eternity:REA" The International Journal of Multidisciplinary is peer-reviewed journal published bimonthly by Green Flag Foundation. The journal welcomes the submission of manuscripts that meet the general criteria of scientific excellence in the sub fields of Engineering, Arts, Science, Social Science, Education, Commerce, Public Health, Medical, Business Management, Accounting and Finance, and Behavioral sciences and all type of disciplinary.

- Best Global Knowledge Sharing Platform
- Encouraging Quality Research
- 360 Degrees Coverage Of Research Field
- Connect To World Research Community

: Objective :

- Rapid Review Process
- Lowest Publication Fee To Encourage Researchers
- Dedicated Eminent Review Team

----- : Chief Editor :-----

Prof. Dinesh k. Bhoja
(M.A, Net)

Associate Professor Mahila Arts College, Himmatnagar

----- : Co-Editor :-----

Dr. subhash s. Andher
(M.Sc, Ph.D)

H.O.D, Dept. Of Chemistry, Science College, Himmatnagar

Dr. Kusum v. Ganvit
(M.A Ph.D)

H.O.D, Dept. Of Gujarati Mahila Arts College, Himmatnagar

Prof. Jagdish M. Bhoja
(M.A, M.Ed, Net)

H.O.D, Dept of Gujarati Government College, Vansda

Dr. K.S. Dedun,

Associate professor, College of Education, Daramli, Gujarat

Published By

Green Flag Foundation, Sonasan
Sabarkantha, Gujarat - 383210, IND.
Web: www.ernityzxy.com
Contact no : +91 9724590815

submit online : www.ernityzxy.com

Call For Paper

We welcome big achievers, professors, research scholars to contribute their original works in forms of case studies, empirical studies, meta-analysis and theoretical articles and illuminate the pages with their universal ideas and fresh perspectives to make the journal synonymous to the entire research field. Submit your paper online : www.etermityzxy.com or email to

etermityzxy@gmail.com

Editorial Board

Dr. S.M. Patel
(M.A Ph.D)
Arts College, Bhiloda, Arvalli
Dr. Radhaben M. Patel
Arts & Commerce, college, Palanpur
Dr. M.n.Patel
(M.A Ph.D)
H.O.D Dept. Of Gujarati, Mahila Arts College,
Himmatnagar
Prof. Vasant k. Ganvit
(M.A)
Arts College, Shamlaji, Arvlli
Prof. Ganpat m. choudhri
(M.A)
Arts college, Modasa, Arvlli
Prof. Narsinh Bhoya
(M.A)
Bhavan' s
Prof. Bharat Choudhri
(M.A)
S.M. Jadeja Arts College, Kutiyana
Prof. Fulsing L. Gunguniya
(M.A)
S.M. Jadeja Arts College, Kutiyana
Prof. Savita R. Choudhri
(M.A, Ph.D)
Mahila Arts College, Idar
Prof. Mangubhai Patel
Arts College, Pranti

Dr.Hemant Kothari ,
Deen. PG Study, Pacific University,Udaipur,
Rajsthan
Prof.Viral kumar N. Patel, GSET
HOD, Department of Micro-Biology
Smt. S.S.Maheta Nutan Science College Visnagar.
Dr. H.R. Patel,
Associate professor, College of Education,
Daramli
Dr.Dimpal Raval
Asst. Professor- Law, Raksha Shakti University,
Ahmedabad.
Rambhai V. Baku, M.A., B.Ed., M.Phil
Pro.Dr.S.P. Singh,
Center for Research and Development,
Rai University, Ahmedabad.
Dr. Jignesh Upadhyay,
In.Principal Govt. Arts&Commerce College,
Gadhada
Dr. Hardikkumar A. Patel
Assistant Professor, Sheth V.S. Law College, Unjha
Rajeshkumar A. Shrimali
M.Com., B.Ed., M.Phil., Net
Bharatbhai K. Bavaliya
G.E.S Class-II, Assistant Professor
Shree R.R Lalan College, Bhuj
Dr.Viral H. Kachhia Patel
Assis. Professor,
Sardar Patel College of Administration and
Management, Anand, Gujarat

AUTHOR GUIDELINE

"Eternity" The International Journal of Multidisciplinary is published bimonthly and in the Multy language.

Accounting, Arts, Bio-medical, Biology, Business, Commerce, Corporate Governance, Clinical Research, Designing, Economics, Education, Engineering, Finance, Financial Accounting, Fine Art, Geography, History, Home Science, Human Resource, Intellectual Property Rights, Industrial Laws, Information Technology, Journalism, Literature, Management, Marketing, Management Accounting, Medical Science, Organization Behavior, Organizational Psychology, Philosophy, Pharmaceutical Science, Political Science, Rural India, Statistics, Science, Social Sciences, etc.

In this regard, may I take this opportunity to invite Articles, Research Papers, Case Study, and Review Report for "Eternity" Please send us to [email: eternityzy@gmail.com](mailto:eternityzy@gmail.com) or can send CD to addressed as under

To,
Editor Chief, Eternity,
Green Flag Foundation
Sonasan -383210(Sabarkantha), Gujarat (INDIA).
Cell: +91 9724590815, +91 9879964680
Email : eternityzy@gmail.com

Format & Style

Cover Page: Manuscripts of a paper should have a cover page providing the Title of the paper, Author's name(s), Address(es), phone or Mobile, E-mail address(es), Subject to be publish under, Key words for the Paper

Abstract: Following the cover page, there should be an 'abstract' page, that should contain the title of paper, the subtitle "Abstract" and a summary of the paper in single space, with double column not exceeding 150 words along with three to four key words. The text of the paper should not start on this page, but on a fresh page. References should be cited in the style prescribed in the publication manual of the American Psychological Association (APA Guidelines).

Please visit URL: <http://www.library.cornell.edu/resrch/citmanagc/apa>.

Manuscripts:

All manuscripts must be printed in letter quality (font size 12) in single space in Double column of A4 paper with margins of at least one inch on all sides. Authors should submit one soft copy together with one hard copy by post of their manuscripts to the editor.

Figures & Tables: Each figure/table should be numbered, titled. The position of figure or table should be indicated in the text on a separate line with the words "Table 1 about here .

Language: English, Hind and Gujarati Language accepted .

Publication Fee:

Pay publication fee after Acceptance of paper Rs.1100/- per paper for author from India and 50\$ USD for outside author of India.

Payment Mode:

State Bank of India,

Ac. Name : Rajesh B Patel

Ac.No: 30475947195

IFSC: SBIN0000381

NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES

(Council of Scientific and Industrial Research)
14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067 &
Dr. K. S. Krishnan Marg (Near Pusa Gate) -110 012

Mrs. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library

Phone: 91-11-2686 3759

E-mail: vlakshmi@niscair.res.in website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2013/1139

Dated: May 16, 2013

Green Flag Foundation,
Sonasan,
Gujarat

Dear Sir/ Madam,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

ISSN 2321-3302 Eternity: Research, Evolution and Analysis

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely

V. V. Lakshmi

(V.V. Lakshmi)

Head

National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij
e-mail : issn.india@niscair.res.in
phone : 011-26516672

Content >>

August, 2015 Vol:III Issue – IV

[1] POLICY MATTER IN EDUCATION Prachi Shah	01-01
[2] THE MID-DAY MEAL PROGRAMME Riteshkumar R. Patel , Ph.D. Student, vnsgu,surat Dr.Mangalbai B. Vasava, Ph.D. Guide,vnsgu,surat	02-04
[3] EFFECTIVENESS OF CONSTRUCTIVIST TEACHING ON SCIENCE PROCESSING SKILLS AT PRIMARY LEVEL SWEYANG M. PATEL RESEARCH SCHOLAR , SARDAR PATEL UNIVERSITY, VALLABH VIDYANAGAR, GUJARAT, INDIA	05-16
[4] A STUDY OF ADJUSTMENT AND JOB SATISFACTION AMONG UNIVERSITY TEACHERS Bharat B. Bharyad Ph.D Scholar, Department of Social Work, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar	17-23
[5] A STUDY OF EMOTIONAL MATURITY AND ACHIEVEMENT MOTIVATION AMONG COLLEGE STUDENTS Gopal B. Bharvad Ph.D Scholar, Department of Education, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar	24-38
[6] Siddhartha: A Journey to Spirituality Parth Madhu Saraswati College of Science, Viravada, Ta: Himatanagar, Dist: Sabarkantha	39-41
[7] Overview of Infrastructure Sector in India Hasan Rana*, Lecturer, AMCOST College, Anand Dr. Sandip K Bhatt**, Prof. & Head of Department of Business Studies, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar – 388 120, Gujarat	42-55
[8] Importance Of Moon In Mythological Literature Dr. Mansinh M. Chaudhari, Principal, M.M.Chaudhari Arts College, Rajendranagar, Ta: Himatanagar, Dist: Sabarkantha	56-58

- [9] 59-61
 INNd sSkItm dan -mihma
 Da rirabhn Am p31, jI DI modl Aa3m k01j, p0Inpr, 11, Aandngr,
 Jempr: Sht k p17, p0Inpr0b1 k 12jratf 0mo a0000000000
- [10] 62-70
 ચૌધરી આદિજાતિમાં આવેલું પરિવર્તન
 ડૉ. એસ. આર. ચૌધરી, ગુજરાતી વિભાગ, મહિલા કોલેજ, ઈડર.
- [11] 71-73
 ઠ6R1 AaidvasI smajna sga[sb6i
 Da. k.bi. c06r1. b0Ac. pl. Aa3S An 3l. AS Am. kams k01j. 1a. t.1d. +. Sabrkah g0rat
- [12] 74-78
 ઢi9" g0ratna 6aiDya AaidvasI smajna mly psgna irt-rlvja
 mly Aiy'0i ikyna irt-rlvja
 pa.0a.10k.0a. m'11a1 p31, 1A4xuEivwg14 AaidvasI Aa3S An kams k01j. iw10a. jI. Sabrkah
- [13] 79-84
 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' માં નારી પાત્રોની વ્યાપક વ્યથા
 જગદીસ એમ. ભોયા, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ વાસદા
- [14] 85-87
 બાળવાર્તાકાર શ્રી રમણલાલ સોની
 ડૉ. મરીના એ. ચૌહાણ, ગુજરાતી વિભાગ, આટર્સ કોલેજ મોડાસા
- [15] 88-95
 'લોજપુરીના શેક્સપીયર' ભિખારી ઠાકુર : એક પરિચય
 ગૌતમ પારેખ
- [16] 96-99
 ભારતીય બંધારણના અનુ. ૧૪ ના વ્યાજબી વર્ગીકરણ સિદ્ધાંત
 ડૉ. અરવિંદકુમાર એલ. પટેલ, 1/C પ્રિન્સીપાલ, રોઠ વી.એસ.લાં. કોલેજ, ભિગ
- [17] 100-102
 ધટોત્કચ મહાભારત યુધ્ધમાં દિશા પરિવર્તક
 મનિષ એડ. ગાંગોડા, શાંધ છાત્ર (હિમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિ. પાટણ)
- [18] 103-106
 શાંકરવેદાંતમાં જ્ઞાન કર્મ અને લક્ષિતેનું સ્થાન,
 દીપકકુમાર હીરાલાલ જોશી, એસોસિયેટ પ્રોફેસર, શ્રી એસ.આર્ટ્સ કોલેજ એમ.શાહ એન્ડ શ્રીકૃષ્ણ ઓ.કે. મોડાસાઅરવલ્લી .જિ.

શાંકરવેદાંતમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું સ્થાન

દીપકકુમાર હીરાલાલ જોશી

એસોસિએટ પ્રોફેસર

શ્રી એસ.કે.શાહ એન્ડ શ્રીકૃષ્ણ ઓ.એમ. આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા, જિ. અરવલ્લી

જ્ઞાન :- જ્ઞાન એ શંકરાચાર્યને મન મોક્ષપ્રાપ્તિનું સર્વોત્તમ સાધન છે. વેદાન્ત મતે જ્ઞાનમાર્ગ એટલે શુદ્ધ તર્કવાદ નથી. પણ જીવનની નિ : શ્રેયસ કેળવણી છે. તે માત્ર માનસિક વ્યાપાર નથી. પણ અનુભવ છે. જ્ઞાન એટલે કેવળ બુદ્ધિથી કરેલો આદર્શનો સ્વીકાર નથી. પણ આત્માનું દર્શન. જ્ઞાન વડે જ બ્રહ્મનિર્વાણ અથવા અમૃતત્વ મળે છે જ્ઞાન એટલે માત્ર બૌદ્ધિક જ્ઞાન નહીં પરંતુ આત્મજ્ઞાન કે પ્રજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનના કળરૂપે જ આખરે કેવલ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. એ હકીકત પુરાણો તથા સ્મૃતિઓમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે ગીતા જ્ઞાનને પવિત્ર મને છે "ન હિ જ્ઞાનેન સદશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।" અને શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે " જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે " જ્ઞાન શબ્દના બે અર્થ જ્ઞાન એટલે આત્મદર્શન માટેની સાધના એ સાધના વડે જે આદર્શ સિદ્ધ કરવાનો છે તેને સાધકદર્શન અર્થાત આત્મ સાક્ષાત્કારને પણ જ્ઞાન કહે છે. " દ્રશ્ય જગતનું બુદ્ધિથી આંકલન કરવું તેનું નામ વિજ્ઞાન. જ્ઞાન તેનાથી ભિન્ન વસ્તુ છે જગતની વસ્તુમાત્રના મૂળમાં તેના અધિષ્ઠાતા અથવા આધાર રૂપે જે એક અને અદિતીય તત્ત્વ સત છે તેનો અપરોક્ષ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર તેનું નામ જ્ઞાન. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એ એક જ પદ્ધતિના બે પાસા છે શંકરાચાર્ય કહે છે કે " જ્ઞાનમયી દ્રષ્ટિ કરીને જગતને ભ્રમમય જોવું એ પરમ ઉદાર દ્રષ્ટિ છે માત્ર નાસીકાના અગ્ર ભાગને જોયા કરો એ નહીં ભક્તિ અને કર્મ એ ચિત્સુદ્ધીના સાધનો બની શકે પણ છેવટના નહીં. ઈશ્વરનું એકત્વ માણસે સાક્ષાત્કાર કરાવનારા જ્ઞાન દ્વારા સમજવાનું છે.

કર્મ :- શરીર, મન અને વાણી વડે થતી ક્રિયા કર્મ છે કર્મનો સંપૂર્ણ ત્યાગ તો કોઈનાથી થઇ શકે એમ નથી કર્મ ના ત્રણ પ્રકાર છે ૧. સંચિતકર્મ : પૂર્વજન્મનું એકદું કરેલું કર્મ ૨. પ્રારબ્ધ કર્મ :- પૂર્વજન્મના એ કર્મો કે જેના ફળ આપણે આ જન્મમાં ભોગવી રહ્યા છીએ. તથા ૩. સંચીયમાન કર્મ, ક્રિયામાણ કર્મ:- જે આ જન્મમાં આપણે કરી રહ્યા છીએ. (જે કર્મ જન્મ થઇ રહ્યા છે તે)

તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા સંચીયમાન કર્મોનોનાશ તથા તેનું નિવારણ થઇ શકે છે. પરંતુ પ્રારબ્ધ કર્મોનો નાશ તો તેના ભોગ દ્વારા જ થાય છે. કર્મફળ ભોગવાઈ ગયા પછી જ્યારે પ્રારબ્ધ શક્તિ સમાપ્ત થઇ જાય છે ત્યારે કર્મ શાંત થઇ જાય છે. આ સ્થિતિમાં પછી વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે આશક્તિપૂર્વક કરેલા કર્મો જ બંધનરૂપ નીવડે છે એવો ગીતાનો મત શંકરને પણ માન્ય છે કર્મથી ચિત્શુદ્ધિ થાય છે આત્મજ્ઞાનીએ પરોપકાર માટે જ કર્મ કરવાનું હોઈ છે. આત્મજ્ઞાની ન હોઈ તો આત્મશુદ્ધિને અર્થે અને આત્મજ્ઞાની હોઈ તો લોકસંગ્રહ અર્થે પણ કર્મ કરવાની વાત શંકરે કરી છે. કર્મથી કર્મમુક્તિ અને જ્ઞાનથી સર્ધામુક્તિ મળે છે કર્મ એ જ્ઞાનનો સાધન હોઈ તે જ્ઞાન કરતા ગૌણ સ્થાને છે પરંતુ માણસ કશું કર્મ કર્યા વિના હાથ જોડી બેસી રહેવાનું નથી. તો તો તેનું પરિણામ આજસ અને પ્રમાદમાં આવે. શુદ્ધચિત, નિષ્કામ

,મુક્ત પ્રવૃત્તિ જીવન , અને આચરણ સમાજને માટે આદર્શરૂપ નીવડે છે. લોકસેવા એ મુક્તિના પથમાં બાધક નહી પણ સાધક છે. શંકરાચાર્ય પર એવા આક્ષેપો થાય છે કે તેઓ કર્મમાત્રના વિરોધી છે કર્મત્યાગનો ઉપદેશ આપે છે.બને સાધક તથા મમુજીને સંન્યાસના નિષ્ક્રિયવાદ તરફ ઘસડી જાય છે પરંતુ આક્ષેપો સત્યથી વેધડા છે. સર્વથા ત્યાગ અભિપ્રેત નથી ને એ શક્ય પણ નથી . કર્તવ્ય બુદ્ધિથી યત્ન કર્મ લોકકલ્યાણ માટે તથા ચિતશુદ્ધિ માટે જરૂરી છે. આથી કર્મ માત્ર યજ્ઞભાવનાથી થાય. લોકહિતાર્થે થાય પરમાત્માને અર્પણ કરાય તો કર્મમુક્તિનું સાધન બને છે.સ્વાર્થ માટે કે અર્હ ની તુષ્ટિ માટે યત્ન કર્મ માણસને બંધનમાં નાખે છે જ્યારે ઈશ્વર પણ બુદ્ધિથી યત્ન કર્મ આત્માને પરમાત્માના દર્શન કરાવે છે માટે કર્મ સંન્યાસ કરતા ત્રિહિન કર્તવ્યકર્મ કરવું જ ઇષ્ટ છે. સ્વયં શંકરાચાર્યનું જીવન જ તેનું આદર્શ ઉદાહરણ છે. શંકર જ્ઞાનમાર્ગના પ્રવર્તક છે. એ ભાત ખરી પરંતુ તેમણે જે દર્શન કે સાધના પ્રણાલી રજુ કર્યા છે તેમાં કર્મ અને જ્ઞાન ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગી છે તે દર્શાવ્યું છે અને કર્મ એ જ્ઞાનનો દરજ્જો નક્કી કરી કર્મ કરતા જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. નિષિદ્ધ કર્મનો ત્યાગ તથા સકામ કર્મોનો ત્યાગ કરવો પરંતુ વર્ણાશ્રમ ધર્મનાં નિત્ય ,નૈમિત્તિક કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો નથી. નિયત ફડવામાં કર્મો લોકહિતાર્થે રૂપની વાસના વિના માત્ર પ્રીત્યર્થ કરવામાં આવે તો તે યોગક્ષેમનું વહન કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.એટલું જ નહી પણ ચિતશુદ્ધિરૂપી અમોઘ ફળ આપે છે.ફળની અપેક્ષાવાળું પ્રત્યેક કર્મ બંધનકારક છે.સાચો સંન્યાસ તે કામ્યકર્મનો ત્યાગ છે. આચાર માટે બાહ્ય તેમજ આંતરિક શુદ્ધિના હેતુથી વેદશાસ્ત્રે જે કર્મોની આજ્ઞા કરી છે તે બધા કર્મોનો શંકરે સ્વીકાર કર્યો છે જડ કર્મવાદની તેમને ટીકા અવશ્ય કરી છે.કર્મ કેવી રીતે કરવા , કેવા ભાવથી કરવા , એજ અગત્યની બાબત છે. કર્મની પાછળ વિવેકબુદ્ધિ હોય,જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોય,તોજ તે સાચા અર્થમાં " કર્મ " છે.

જ્ઞાન અને કર્મની આવશ્યકતા જીવનમાં છે.ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન એ માત્રા જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા એ બંને એકાંતો છે.ઈ જન્મ - મૃત્યુના દુઃખ નિભયપણું આપવા અસમર્થ છે. જે આચાર્યમાં જ્ઞાન અને કર્મ બંને હોય છે તે જ પશુ,જુવાના પારા છેદી શકે છે. કર્મનો પ્રશ્નનો અજ્ઞાનીઓને જ ગુંચવે છે કર્મ અવિદ્યા ને દૂર કરતું નથી કારણ કે તે તેનું વિરોધી નથી જેમ પ્રકાશ અંધકારને દૂર કરે છે ,તેમ જ્ઞાન જ અવિદ્યાને દૂર કરે છે જ્યારે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કર્મ કરવાં કે ના કરવાં ,કરવાં તો શા માટે કરવાં વિ. પ્રશ્નો ઉભા થતા નથી , કારણ કે જ્યાં પ્રકાશ હોય ત્યાં અંધકાર રહે જ કેવી રીતે ? મોક્ષ કર્મજન્ય નથી ,પણ જ્ઞાનસિદ્ધ છે બંધન કરવું એ જેનો સ્વભાવ છે એવા કર્મ પણ સમત્વબુદ્ધિના પ્રભાવથી પોતાનો સ્વભાવ છોડી દે છે.કર્મ બધા ઈશ્વરને અર્પણ કરવાં જોઈએ ઈશ્વરને સર્વભાવે શરણે જવું એ કર્મયોગ - નિષ્કામ પરમ રહસ્ય છે ગીતા યોગ્ય જ કહે છે કે , યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ । સંન્યાસ ધારણ કર્યા પછી પણ હિન્દુ ધર્મ કે સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારનું રચનાત્મક કાર્ય હાથ ધરનાર તથા જીવનભર સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહેનાર શંકર જેવા સંન્યાસી કર્મત્યાગ કે નિષ્ક્રિયતાવાદનો ઉપદેશ કેવી રીતે આપી શકે ?

ભક્તિ :- ભાવશુદ્ધિ ,એકાગ્રતા અને નિષ્કામના આ ભક્તિમાર્ગમાં આવશ્યક અંગો છે. આખો દિવસ લોકોનાં ગળા કાપીને ,કાળા - ધોળાં કરીને ,સમાજદ્રોહી પ્રવૃત્તિમાં રચ્યા પચ્યા રહીને ,સવાર સાંજ દેવાલયોમાં દર્શનાર્થે જવામાં ,તીર્થયાત્રા કરવામાં ,માળાના મણકા ફેરવવામાં ,ઉપરચોટીલા મનથી ભજન -કીર્તન કરવામાં ખરી ભક્તિ નથી. આતો ઢોંગ છે ધતિંગ છે શ્રદ્ધાળુ પણ બુદ્ધિ વિનાના માણસોને છેતરવાનો અધમકોટિનો પ્રયાસ છે જ્ઞાનથી આવી આત્મશ્રદ્ધાથી જોડે જોડે અર્હકારનો ઉત્તરોત્તર ઘટાડો તે સર્વથા વિલય જરૂરી છે તે જો નાં હોય તો જ્ઞાનના ગર્વથી વાદ -વિવાદની વિતંડા કરનાર ,અને હાલતાં-ચાલતાં " અહં બ્રહ્માસ્મિ , શિવં કેવલોઢહં , બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા " વગેરે વાક્યોની કેડાંકેડી

કરનાર ,ગુણ વેદાંતીઓ જ પેદા થાય ,ખરું જોતા જેમ જ્ઞાન વધે તેમ નમ્રતા વધવી જોઈએ. આ નમ્રતા ભક્તિનું મુખ્ય ચિહ્ન છે.ભવ્યતાનાં સાનિધ્યમાં પોતે કેવો તુચ્છ છે. અનંત અમર્યાદ પરમાત્માની આગળ પોતેકેવો અલ્પ છે એવું જે ભાવ તેનું જ નામ નમ્રતા .માણસને તેની તુચ્છતાનું ભાન થાય ત્યારે જ તેનામાં ભક્તિનો ઉદય થવા પામે છે .

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિશે એક એવી ગેરસમજ ફેલાયેલી છે કે તેવો તો શુદ્ધ વેદાન્તી છે તેમનામાં પ્રેમનો ,કરુણાનો ,ભક્તિનો સદંતર અભાવ છે એવો મત સમાજમાં પ્રવર્તે છે કે જેમણે માત્ર બ્રહ્મને જ સત્ય માનેલ છે અને આ જગતને મિથ્યા કહેલ છે તથા જેઓ આત્માથી ભિન્ન એવા પરમાત્માનો સ્વીકાર કરતા નથી.તેથી તેમના દર્શનમાં પ્રેમલક્ષણ ભક્તિને સ્થાન નથી.આચાર્યશ્રીની આ ગેરસમજને દૂર કરવા માટે તેમને રચેલા અનેક ભક્તિસ્તોત્રો ટાંકી સકાય તેમ છે ઉદા. ષટપદીસ્તોત્ર અહીં તેઓ ભગવાન નારાયણને પ્રાર્થના કરે છે કે "હે નાય ,જો કે તારી વચ્ચેની લેદબુદ્ધિ લય પામી છે.તથાપિ હું તારો (આવિર્ભાવ) છું. તું મારો આવિર્ભાવ નથી. એક અન્ય સ્ત્રોતમાં તેઓ કહે છે કે "હે મૂર્ખ - ગોવિંદને ભજ જ્યારે મરણ પાસે આવીને ઉભું હશે ત્યારે આ ગોખેલું વ્યાકરણ તને કમ નહીં લાગે ..(ન હિ ન હિ સ્યતિ કુક્રમ કરતે, મજ્ઞ ગોવિન્દમ્ મજ્ઞ ગોવિન્દમ્ ।) અભેદને માનવાવાળા આચાર્ય અહીં સાધક બની જાય છે તેથી એક દીન ભક્તના રૂપમાં પ્રાપ્ત કરે છે.દ્વૈતમાં થતી આ પ્રાર્થના અદ્વૈતનું સાધન બની રહે છે.

શાંકરદર્શન વિચારપ્રધાન છે અને તેથી તેમાં ભક્તિનો ઉત્પેક ઓછો છે એ ખરું પણ તેમાં ભક્તિને સ્થાન જ નથી એમ કહી સકાય કેવાલાદ્વૈતને ભક્તિ સાથે વિરોધ નથી.નિર્ગુણ બ્રહ્મને વિશે નીદેશલ જ્ઞાનયોગ કે સગુણ બ્રહ્મ વિશે યોજેલો ભક્તિયોગ એ બંનેથી ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર થાય એ જ માનવમાત્રનું હોવું ઘટે અને ભગવાન જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બેની વચ્ચે પૂર્ણ તાદાત્ય સધાય એ જ ભક્તિ અને જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે જ્ઞાન અને ભક્તિ ભિન્ન છે જ નહીં સાનુભવ જ્ઞાન તે જ જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ જ છે ભક્તિ તે રસપૂર્વક જ્ઞાન જ છે. અભેદવાદ અનુસાર જ્ઞાન અને ભક્તિ ભિન્ન નથી.

ભક્તિના આચાર્યશ્રી શંકરે બે પ્રકાર જણાવે છે આત્મા સિવાયની બધી વસ્તુઓથી વિરક્ત બની કેવળ આત્મામાં જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો. સ્વસ્વરૂપનું જ અનુસંધાન -ચિંતન મનન કરવું એ જ્ઞાનાત્મિકા ભક્તિ છે અને પરંપરાથી તેમજ શસ્ત્રોથી પ્રાપ્ત વિષ્ણુ વિ.પતિકાત્મક દેવતાઓની ભક્તિ એ બીજા પ્રકારની ભક્તિ છે. પહેલી ભક્તિ નિર્ગુણ,અને બીજી ભક્તિ સગુણ છે.નિર્ગુણ ભક્તિ કઠીન છે આરંભમાં તો અશક્ય છે માટે પરમાર્થના પાત્રીએ સગુણ ભક્તિથી જ આરંભ કરવો .આ અભિગમને ધ્યાનમાં રાખીને કેવલાદ્વૈતના સમર્થક હોવા છતાં તેઓશ્રીએ સગુણ ભક્તિને અનુલક્ષી વિવિધ દેવદેવીઓને સંબોધી અનેક ભક્તિસ્ત્રોતો રચ્યાં છે આચાર્યશ્રીએ વૈરાગ્ય,સત્કર્મ,વિવેકની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો છે જે સાધનો આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાં તરસતા ભક્તને પણ જરૂરી છે.તેમના મતે સાચી વિરક્તિ એ વિવેકના પરિણામે ફલિત થતી ભક્તિ અને જ્ઞાન તત્વતઃ ભિન્ન નથી પણ એક જ છે.ગંગા અને યમુનાનું ઉદગમસ્થાન હિમાલય છે.રસ્તામાં એમણે જુદો રાહ લઇ નામરૂપ જુદા ઠર્યાં પણ અંતે પ્રયાગમાં એકરૂપ થઇ ગઈ એજ રીતે ભક્તિ અને મન બંને પરીપૂર્ણ અંતઃકરણમાંથી જ ઉદભવે છે અને આખરે સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માની અનુભૂતિમાં જ વિલીન થાય છે સાચો ભક્ત જ્ઞાનવિહીન નથી હોતો ને સાચો જ્ઞાની ભક્તિરહિત ભાવશૂન્ય નથી હોતો.આ સત્યને તેઓએ તેમના સ્ત્રોતોમાં રજૂ કર્યું છે.(ઉદા.મજ્ઞ ગોવિન્દમ્ ..વેદાંતમતમાં આત્મા સદાસર્વદા પ્રાપ્ત જ છે.પરંતુ તે વાસનાઓના જાળીમાં અટવાઈ ગયો છે.ભૂલાઈ ગયો છે તેથી તેની ફરીથી ઉપલબ્ધી કરવાની જરૂર છે.આત્માના પથાર્થ જ્ઞાન વિના પુરેપુરો ચીમનીગૃહ અને કામનો ત્યાગ સંભાળતા નથી.(નરસિંહ મહેતા કહે છે તેમ-જ્યાં લગી આત્મા તત્વ ચીન્હો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વે જુદી) આત્માના દર્શન માટે

પણ ગોવિંદની કૃપા જરૂરી છે ગોવિંદના શરણે ગયેલાને જયારે ગોવિંદ મળે છે ત્યારે તે પોતાનાથી ભિન્ન રૂપે, મળતો નથી પણ પોતાનાં સ્વરૂપે મળે છે અંતર્યામી નારાયણ (નરના હૃદયમાં વસનાર)છે, અને નારાયણ જે મારામાં છે, એમ અભિલેખમાં, જડચેતન સૌમાં છે. આ જાતનો અનુભવ જ સાચું જ્ઞાન છે આ અનુભવ ભક્તિની પરાકાષ્ટા છે જે જ્ઞાનનીય પૂર્ણ વિશુદ્ધિ છે અહીં આચાર્યશ્રીના મતે ભક્તિ અને જ્ઞાનનો પરિપાક વિદ્યાત્માં નાં દર્શનમાં છે. તેમ સ્પષ્ટ થાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગે ભક્તિમાર્ગ એ બંનેમાં શ્રદ્ધા, પ્રેમ આ બંને અનિવાર્ય છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં પોતાની બુદ્ધિના નિર્ણયમ શ્રદ્ધા જોઈએ અને ભક્તિમાર્ગમાં શાસ્ત્રમાં, ગુરુના વચનમાં આસ્થા રાખવાની હોય છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રેમને અલેદ ભાવના કંઈ છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં વિચારતી પ્રધાનતા હોય છે ભક્તિમાં ભાવની. ભિન્ન ભિન્ન માર્ગના પાપિયો પોતપોતાના માર્ગને શ્રેષ્ઠ ગણે તે સ્વાભાવિક છે. પણ યથાર્થ ધષ્ટિએ જોતા આ સર્વ માર્ગો એક જ લક્ષ્ય તરફ લઇ જતા હોવાથી સમાન કક્ષા નાં છે. મહાનકેટીના ઘણા સંતોએ ભક્તિમાર્ગનો આશ્રય લઈને છે જ્ઞાનનિષ્ઠા સમાપ્ત કરી છે. શ્રી શંકરાચાર્ય જ્ઞાનમાર્ગના સ્થાયી હતા. પણ તેમના ભક્તિસ્ત્રોતમાં પરલુંજીના અવતાર્ય તથા દ્વિભુતીઓ પ્રતેયના અનુરાગથી ભરપુર છે તેમણે પોતાના જીવનમાં જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ (તર્કશક્તિ, ભાવનાશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ) ત્રણેનો સુંદર સમન્વય સાધ્યો છે. સ્વાપર્ણ એશાનાગતી દ્વારા પોતાના એટલેવની સાથે સંપુલ્લી નાદાત્ય કેવી રીતે સાધનું એની ભક્તને ખબર હોય છે. મૂર્તિના ઉપાસકને એટલી ખબર તો હોયજ છે કે વિષ્ણુની મૂર્તિ એ વિષ્ણુ નથી. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારને પણ એટલી ખબર હોય છે કે નામ તે જ કઈ ભૂલ નથી. મૂર્તિ શું કે નામ શું એ બંને ઉપાસનામાં મદદ કરનાર વસ્તુઓ છે ધ્યાનને એકાગ્ર કરવાને માટેના આલંબન છે. મૂર્તિ કે નામ પોતે કાઈ ઈશ્વર નથી. શાક્ત સિદ્ધાંતમાં ભક્તિની ઉત્તમ સાધનરૂપે ગણનાં કરવામાં આવી છે.

ISSN No.- 2319-2755

Year 4

Volume 1

Feb-2015

The International Journal of

Social Science & Linguistics

A Peer Reviewed Referred Journal

Published By

Society for Social Action & Research, Varanasi, (U.P.)

Karuna Publishing Cottage, Gujarat (India).

Year 1, Vol. 1

Feb. 2015

ISSN No :2319-2755

International Journal of Social Science & Linguistics

A Peer Reviewed Referred Journal

Chief Editor
Prof. Karuna S. Trivedi

Editor
Dr. Tarun Kumar Dwivedi

Managing Editor's
Dr. Pankaj Kumar Singh
Sri Rahul Trivedi

**Published By: Society for Social Action & Research (SSAR), Varanasi
Karuna Publishing Cottage, Idar, Gujarat.**

International Journal of Social Science & Linguistics

Year 4, Vol.1

Patron

Rastriya Pandit Dr. Manibhai Prajapati

Shri Anart Sanskrit-Sanskriti
wadhaya Sansthan, Mahesana Gujarat

Prof. S.S. Sarandevot

Vice Chancellor JRN, Rajasthan Vidyapeeth
(Deemed University,) Udaipur, Rajasthan, India

Chief Editor

Prof. Karuna S. Trivedi

Principal
Mahila Arts College, Idar, Gujarat

Editor

Dr. Tarun Kumar Dwivedi

Asst. Professor & Head, Economics
Koooba P.G. College, Azamgarh

Co- Editor

Dr. Veena Dwivedi

Dept. of Social Work JRN Rajasthan
Vidyapeeth, (Deemed University), Udaipur

Dr. Rakeshwari Prasad

 Prof. (Economics)
S. G. College, Varanasi

Managing Editor

Dr. Pankaj Kumar Singh

Asst. Professor & Head, Geography
Kooba P.G. College, Azamgarh
Director, Karuna Publishing Cottege,
Idar, Gujarat

Sri Rahul Trivedi

Editorial Board National

Prof. Prabhunath Dwivedi

Ex. Professor, Sanskrit M.G.K.V.P., Varanasi
& Shanti Niketan, Kolkata
Professor (Hindi) M.G.K.V.P, Varanasi
Registrar C.U.T.S. Sarnath, Varanasi
Professor. (Economics) M.G. K.V.P., Varanasi
Director, Academic Staff college, B.H.U.
Asst. Prof. Sanskrit, Allahabad
R.S.K.D. P.G. College, Jaunpur

Dr. Shradhanand

Dr. Devraj Singh

Dr. Pradeep Kumar Pandey

Dr. Anand Verdhan Sharma

Dr. Vimlesh Kr. Singh Yadav

Dr. Anamika Singh

Advisory Board International

Dr. Teun Goudriaan,
Dr. Andre Padoux ,
Prof. Francesco Sferra,
Prof. Raj Bharti,

Advisory Board

Prof. R.B.S. Verma

Dr. Anil Kumar Singh,
Prof. Arvind Patel
Dr. Ajay Kamble
Dr. H.B. Gupta,

Prof.. B.V Singh
Ghanshyam Deka,

Dr. Dhruva Jyoti Rajbangshi,

Prof. Ravi Prakash Pandey
Dr. Himmat singh C. Rajput,

Dr. Dinesh Singh

Dr. Harshad S. Raval

Priyadhan De

Vakgreeb oostere Talenen cultureen, **Netherland**
State university of New york, Paris, **France**
University degli di Napoli, **Italy**
Ex. Head of Dept. School of Social work, **U.S.A.**

Principal, School of Social
Work, Udaipur, Rajasthan (India)

Principal Kooba, P.G. College, Azamgarh
Asso. Pro. Sanskrit, Mahila Arts College, Gujarat
HOD.Geography Bhavans College, Mumbai
Principal,Lal Bahadur Shastri Govt.College, Siroinj,
Dist. Bidisa,Bhopal, M.P.

Economics Dept., B.H.U., Varanasi
Department of Geography Pachhunga
University College, Mizoram
Asst. Professor (Geography) Guwahati College,
Guwahati , Assam

HOD Sociology, M.G.K.V.P. Varanasi
Dean,Rural Studies Faculty, (Hemchandrach
North Gujarat University, Patan)

Asst. Professor History
Bhupesh Gupt College, Bhabhua Bihar.
Assistant Professor, M.S.K. Law College, Bharuch
Gujarat

R.A., Ambuja Cement Foundation
Dist - Murshidabad ,West Bengal

*****

CONTENTS

Editorial Notes

Page No.

Articles

1. **Acquisition and Learning** 1-6
Dr. Dipak K. Desai
2. **Electronic Document Security Issues: A Review** 7-13
Dr. Nimesh I. Modi, Rajesh Girishkumar Maheta
3. **Network of Libraries & Information Centre in Resource.....** 14-19
Mr. Maganbhai H. Desai
4. **Social Realism in Mulk Raj Anand's Novels** 20-24
Dr. Zardar Ahmed Khan
5. **Need to become responsible energy use s for protection ...** 25-29
Dr. Harshad S. Raval
6. **Computer Assisted Language Learning** 30-32
Dr. Pradip S Joshi
7. **Green HR Practices and Organizational Sustainability** 33-37
Pooja Singh
8. **V.S. Naipauls Diasporic Sensibility in 'A House for Mr. Biswas'** 38-41
Ankita Chaudhary, Dr. I.D. Sharma
9. **"Adolescents' Attitude Towards Women Empowerment...."** 42-48
Arunima Singh
10. **Endurance: A Droll Saga and Manavini Bhavai: A Title** 49-54
Om P Joshi
11. **Rural And Urban Societal Life In India** 55-60
Monika, Priyanka Singh
12. **Culture and Rellginn : Socio- Philosophical Perspective** 61-67
Dr. Shio parasan Singh
13. **"Mapping of Social Exclusion and Inclusion in Developing....."** 68-74
Amit Kumar

14. सृष्टि रूपक की परिकल्पना एवं पर्यावरणीय जीवन दर्शन
डॉ. अन्जना पालीवाल 75-78
15. खाद्य सुरक्षा- अवधारणा, अधिनियम और क्रियान्वयन
डॉ० अर्चना त्रिपाठी 79-83
16. उत्तर प्रदेश में जनांकिकी परिवर्तन
डॉ विजय बहादुर सिंह 84-87
17. विकास हेतु विभिन्न स्तरों पर चुनौतीपूर्ण भूमिकाएँ
अपराजिता उपाध्याय 88-91
18. भारत में चुनाव सुधार एक लोकतांत्रिक प्रक्रिया
डॉ. रजनी चौबे 92-100
19. आधुनिक राजनीतिक सन्दर्भ 'शुकनीति' की प्रासंगिकता"
डॉ. विमलेश कुमार सिंह यादव -101-104
20. 1995 में हिन्दी दलित साहित्य
राधेश्याम मधुकर 105-117
21. क्या संस्कृत एक मृतभाषा है; एक अनुशीलन
डॉ० अभिशेक कुमार त्रिपाठी 108-110
22. रामचन्द्रसूरि विरचित नलविलास नाटक का समीक्षात्मक अध्ययन
डॉ. कुंवर लाल भीणा 111-113
23. भाषा की राजनीति
डॉ० प्रियनिका सिंह 114-118
24. भारतीय काव्य शास्त्र में ध्वनि सम्प्रदाय
डॉ. करुणा एस. त्रिवेदी 119-124
25. समावेशी विकास: चुनौतियाँ एव समस्याएं
डॉ० मेवालाल 125-130
26. स्वातन्त्र्योत्तर हिन्दी कविता में लोकतन्त्र की अवधारणा
डॉ. देवेन्द्र प्रताप सिंह 131-134
27. छत्तीसगढ़ के खनिज संसाधन प्रदेश
सत्येन्द्रनाथ यादव, डॉ. प्रियंका यादव 135-138
28. पेड़-पौधे से स्वास्थ्य
अमित कुमार गोंड 139-142
29. रामायण में सीता की अग्नि-परीक्षा प्रसंग का संस्कृत नाटकों में निरूपण
डॉ दिनेशचन्द्र चौबीसा 143-145
30. मृच्छकटिके वर्णित: राजधर्म:
डॉ महेन्द्रकुमार ओ. दवे 146-148
31. आदिवासी क्षेत्रों में वैकल्पिक बाजार व्यवस्था - एक पर्यवेक्षण :
डॉ बी.एल. पवार 149-156

32. आचार्य मथुरात्त पाण्डेय रचित पल्लवपंचकम् में गीति विनियोग
जयन्तिलाल हेमताजी देवडा 157-160
33. वेदों में उदात्त राष्ट्रीय भावना
प्रो. डॉ. मनसुख पी. पटोलिया 161-164
34. विकमोर्वशीयम् में मैत्रीकरण से लग्न और वारसाहक'
डॉ. नित्यावहन के पटेल 165-167
35. भारत में नगरीकरण
विपीन कुमार वर्मा 168-173
36. आधुनिक पर्यावरण समस्या और वैदिक समाधान
डॉ. तुलसीदास दानजीभाई पटेल 174-177
37. रघुवंश महाकाव्य के 14वें सर्ग में भारतीय मूल्यों का निदर्शन
प्रो. डॉ. राकेश एन जोशी 178-180
37. चन्द्रकला नाटिकायां अर्थप्रकृतिनिरूपणम्
प्रो. दीपक एच. जोशी 181-182
38. Street Children, Human Rights and Social work Intervention
Pushpa Mishra 183-185
39. Keats's Sensuousness
Shahin Jahan 186-190
40. आर्थिक विकासमां स्त्रीओ-नी भूमिका
डु. किष्ना शिवरामभाई रामानंदी 191-199
41. कादम्बरी महाश्वेता वृत्तान्तमां पर्यावरण
डॉ. मनिष पटेल 200-202
42. गावधारीओनुं 'वांद्यजीवन' अने ते-ली विविधता
रवारी रत्नछोडभाई अम तभाई 203-206

*****

International Journal of Social Science & Linguistics

International Journal of Social Science & Linguistics (IJSSL) is A Peer Reviewed Referred published by Society for Social Action & Research, Karuna Publishing Cottage, Gujarat, academicians of different colleges and University. This research journal is devoted to the study of social science, management and language. The basic objective of the journal is to examine diverse aspects the rapid changes taking place in the aforesaid areas of our society. The journal contains research paper research notes, specific article and book review covering a wide spectrum and encompassing a broad canvas of social science, management & language. It will lend a new perspective and dimension, which will explore the new ideas regarding the current issues. The second most important objective of the journal is to review current research of the young researchers, teachers and academicians of universities, colleges and institutions. IJSSL welcomes contributions from other national and international scholars and professionals concerned with the recent changes in the various academic fields. IJSSL will be regularly published in the quarterly and will be fully peer referred.

Subscription

Annual (4 Issues)		Life member
India >> Institutional	₹ 2500	₹ 25,000
>> Individual	₹ 1500	₹ 15,000
Outside India >> by air Mail	US\$ 250	US\$ 2000
Publishing Extra Article	₹ 800	

Society for Social Action & Research

E-8 Phase-2, Premchand Nagar
Pandeypur, Varanasi-221002
Ph. No (0542) 2586012
E-mail: ijssl2012@gmail.com
Web: www.ssarsanstan.org

Karuna Publishing Cottage
Daljit Nagar, Idar- 383430, Gujarat (India)
E-mail: karunaacorporation@yahoo.in
Mo. No. 09978757374

ISSN No. - 2319-2758

चन्द्रकला नाटिकायां अर्थप्रकृतिनिरूपणम् ।

*प्रो. दीपक एच.जोशी

नाटिकायाः कथावस्तु कल्पितं एव भवति, परन्तु तस्य प्रस्तुतौ वस्तुसंकलनम् महत्त्वं आदधाति । अतः कथावस्तु ऐतिहासिकं पौराणिकं वा भवेत् परन्तु वस्तुतः संघटना कथं कर्तव्या इति महति समस्या, नाट्यशास्त्रवद्धिः चर्चिता वर्तते । चन्द्रकला नाटिकायां चित्ररथदेवस्य आख्यानं कुत्रचिद् अपि न लभ्यते । परन्तु चित्रर देवः भानुदेवस्य प्रतीकः इति अनुगीयते । किन्तु इतिहासतः एतत् साधयितुं नैव शक्यते । दुरारुढेयं कल्पना वर्तते । साहित्यकार विश्वा नाथेन अभिमतं यत् नट्यकृतिः अथवा नाटिकायाः नामकरणं नायिकाप्रधानं कर्तुं अर्हति । नाटके तु नामकरणं गर्भितार्थं प्रकाशकं भवेत् ।

“नाम कार्यं नाटकरस्य गर्भितार्थप्रकाशनम्” विश्वनाथेन नाटिकसङ्घटकादिनां “नायिकाभिः विशेषणम् इति समर्थितम्” विश्वनाथरविता नाटिकायाः नाम चन्द्रकला अस्ति । रत्नावली अपि नाटिका नाम एव । तयोः नाम नायिकाप्रधानं वर्तते ।

कथावस्तु संकलने रसानिधत्तौ च अर्थप्रकृति, कार्यावस्था, रान्धिनाम् च विचारः कर्तव्यः सन्ध्यगानां यथोचितं प्रयोगः कर्तव्यः । यतः रूपकं रसाश्रितं एव वर्तते ।

भरतमुनिनां नाट्यशास्त्रे अर्थप्रकृतेः किमपि लक्षणं नैव प्रोक्तम् । परन्तु अर्थप्रकृतिः फलप्राप्तौ प्रयोजनसिद्धौ च हेतुः वर्तते । धनिकेन “अर्थप्रकृतयः प्रयोजन सिद्धिहेतवः इति उक्तम्” ।¹ भोजदेवेन शारदातनयाभ्यां अर्थप्रकृतिं काव्यशरीर हेतुः इति उक्तम् । नाटकीयवस्तुनः पंचप्रकृतयः स्वभाव भवन्ति इति नाटकचन्द्रिकाकारेण उक्तम् ।² नाट्यशास्त्रीय ग्रन्थेषु अर्थप्रकृतयः पंच मानिताः “बीजं, बिन्दु, पताका, प्रकरी, कार्यं च ।”

बीजविन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणाः ।

अर्थप्रकृतयः पंच एताः परिकीर्तिताः ।।³

पंचसु अर्थप्रकृतिषु रूपके पताका प्रकरी वा स्यात् न वा । परन्तु बीजं बिन्दु कार्यं बिन्दु कार्यं च अपेक्षिताः अर्थप्रकृतयः सन्ति । चन्द्रकलानाटिकाया अर्थप्रकृति निरूपणम्—चन्द्रकलां रत्नावली नाटिकाया अनुकरणं वस्तुसंकले प्राप्यते ।

1. बीजः— चन्द्रकला नाटिकायां प्रस्तावनायां एव नटी मुखेन वसन्तऋतु गीतं विद्यते । तस्य माध्यमेन श्र्लेषालकार प्रयोगेन बीजस्य स्वल्परूपं उपस्थाप्यते ।

नटी— (गायति) :-

अमुंचत्रपि निजां तां कुन्दलतां रुधिरमुषुक्ताम् ।

चुम्बति रसालवल्लीम् अभिन्नगधुगन्धि भ्रमरः ।।⁴

भ्रमरस्य कुन्दलताया उपभोगः आग्रवल्त्याः चुम्बनं च नायकस्य दक्षिणनायकत्वं सूचयते तत्र मनोविज्ञानसत्यं अपि प्रस्थापितं वर्तते ।

“चिरादधिगतं वस्तु रम्यमद्यावधारयत् ।

पुरा प्रतिनवं वीक्ष्य मनस्तदनुधावति ।।”⁵

रमणीयवस्तुनः चिरकालोपभोगेनापि संमुख गत । नवीनवस्तु दर्शनम् । मनसा आकर्षणं विषयो भवित । एवं वसन्तऋतु वर्णन गीतै प्रशंसायां चन्द्रकला नाटिकायाः प्रधान प्रयोजनं एव सूचितं वर्तते । तत्काले—

सुबुद्धि—यस्तु भूमिर्पतिर्भूमौ पाणिमस्य ग्रहीष्यति ।

लक्ष्मीः स्वयमुपागतस्य वरमस्यै प्रदास्यति ।।⁶

एवं अत्र बीजस्य उपक्षेपः अंतिमं प्रयोजनं च बीजरूपेण निरूपितं वर्तते ।

*आर्ट्स कॉलेज, गोडासा, गुजरात

2. बिन्दु:- चन्द्रकला नाटिकायाः प्रथमेऽङ्के महाराजा चित्ररथदेवा देवी द्रष्टुं अंतःपुरं गच्छति तथा चन्द्रकला अकरमात् तस्य दृष्टिः विषये समागच्छति । एतत्तु अवान्तरं कार्यं परन्तु निर्निमेषनेत्रा महाराजे पश्यति, सति देव्याः परिचारिकाभिः चन्द्रकला दूरीकृता । अत्र कथायां विश्रुङ्खलना उत्पद्यते । अत्र चन्द्रकला दर्शनेन तरयाः च सिन्धुसौन्दर्येण अभिभूतः ।

राजाचित्ररथदेवः कामहिल भवति-तस्य इदं उक्तिः-

सा दृष्टर्ननीरजमयी वृष्टिस्तदप्यान्ने,
हेलामोहनमन्त्रयन्त्रजनिता कृष्टिर्जगच्चेतसि ।
सा भ्रूल्लिरनाङ्गधनुषे यष्टिस्तथास्यास्तनु
र्लावण्यामृत्पूरपूरणमयी सृष्टिः परा वेधसि ।।9

चन्द्रकलां प्रति राज्यः हृदये वर्तमान औत्सुक्यं अनेरागस्य प्रतिकरूपेण प्रतीयते तत्तु प्रधानकथां श्रुङ्खलितुं साहाय्यं करोति । अतः अत्र बिन्दु नाम्नी अर्थप्रकृतिः वर्तते ।

नायकेन नायकौ पत्र पत्र फलाय कथाया अनुसंधानं क्रीयते तत्र तत्र इदं अर्थप्रकृतिः भवति ।

3. पताका :- चन्द्रकला नाटिकायां अपि रत्नालीवत् पताकायाः अभावः वर्तते ।

4. प्रकरी :- प्रकरी तु प्रदेशभाक् भवति । चन्द्रकला नाटिकायां तृतीय अंके यदा देवी चन्द्रकलां तन्धने रथापयति तदा नृपस्य मनसि प्रयोजनसिद्धौ सदैहो वर्तते । अस्मिन्नेव समये चतुर्थ अंके विदूषकेन देव्याः पितुः बन्दीजनानां आगमनं भवति, पाण्ड्यनरेशस्य वृत्तान्तः नृप महाराज्याः

समक्षं प्रस्तुयते ।

राजा- बन्दिनौ कुशलं पाण्ड्यनरेशस्य ।

बन्दिनौ- देवस्य प्रसादेन कुशलमेव सप्तरथदुःखेषु नः स्वामिनः, किन्त्वेकमेव दारुणं दुःखं अधियत्य सकलमेव सुखं दुःखमेव मन्यमानो वर्तनेन भर्ता ।

देवी- अहो, किन्तु मम नातरस्य दारुणं दुःखं ।

बन्दिनौ- यत् किल नववीहारावसरे देव्या

समानोदरप्रभा क्वचित् कुमारिका केनचिदहता नीता ।।10
बन्दिगणेन पाण्ड्यनरेशस्य सुताया अपहरणं वृत्तान्ता श्रादिताः तत्र तु प्रकरी अर्थप्रकृतिः वर्तते । अत्र बन्दीजनानां निःस्वार्थ भावो वर्तते । अभीष्टसिद्धौ च साहाय्यं भवति । कथावेगस्य गतिशीलता प्रयोजन सिद्धर्थप्रवर्तते ।

5. कार्य :- चन्द्रकला नाटिकायां चित्ररथदेव चन्द्रकलया परिणयः लक्ष्म्याः च वरदानप्राप्तिः कार्यं नाम्नी अर्थप्रकृतिं साधयति ।

एवं पताका अभावत् चतस्र एव अर्थप्रकृतयः सन्ति ।

पादटीपः

1. सा.द.-6-142
2. सा.द.-6-143
3. दशरु-1/18 वृत्ति
4. नाटकचन्द्रिका-5.14
5. दशरु-1-27
6. चन्द्रकला-1-4
7. चन्द्रकला-1/5
8. चन्द्रकला-1/6
9. चन्द्रकला-1/7
10. चन्द्रकला-4 पृ. 71

*****

2013-14

જિલ્લા વધારે હજી માલો હતા. પણ નવી એને પ્રયો માં જાણ !

ભાવથી, સ્વમાનથી અને મળવાપાત્ર મહેનતાણા પામીને સેવા આપતા હતા. હવે આ નવા ધારાની એ ગઈકાલનું એક મોહક શમણું બની જશે. આથી જ શિક્ષણક્ષેત્રના બધા કર્મચારીઓ, એમનાં મંડળો અને મહામંડળોએ જાગૃત થવાની જરૂર છે. એમણે બધાં જ સ્તરનાં મહામંડળોની સંયુક્ત સભા બોલાવવી જોઈએ. એ બધાએ એક સંપ થઈ આ ધારાની નાબુદી અને જૂના ધારાઓની પુનઃ સ્થાપના માટે રજૂઆતોથી શરૂઆત કરીને આંદોલનોના કાર્યક્રમો આપવા જોઈએ. આ સંદર્ભે ગુજરાત એજ્યુકેશનલ ટ્રિબ્યુનલ્સ બાર એસોસિએશને આ કાયદાને રદ કરવાની ગુજરાત

હાઈકોર્ટ સમક્ષ જે અરજ કરી છે તેને ટેકો આપવો જોઈએ. તે અસરકારક બને તે માટે સક્રિય થવું જોઈએ. બધાં જ સ્તરનાં મહામંડળોની સંયુક્ત સભા બોલાવવા માટે ગુજરાત રાજ્ય અધ્યાપક મહામંડળ આગેવાની લેવી જોઈએ.

(નોંધ : આ લખાણ તેમજ વકીલોએ કરેલી રીટની વિગતો 'અભિદર્શિ'ના વેબ પેજ ઉપર મુકેલી છે. જરૂરથી જુઓ, www.abhidrashti.com. આ વેબસાઈટ ઉપરના ARCHIVESમાં ૨૦૧૩ અને ૨૦૧૪ના અંકો પણ મુકેલા છે જે જરૂર પ્રમાણે Download પણ કરી શકાય છે. - રો.)

ઈશ્વર પેટલીકરની કેટલીક નવલકથામાં પ્રગટ થતી નારી

આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા

અભિદર્શિ : ISSN 0971-6629-મરીનાબહેન એ. ચૌહાણ

સાહિત્ય હંમેશાં સમાજને અનુષંગે જ રચાતું હોય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સાહિત્ય સમાજનું સીધું પ્રતિબિંબ જીવે છે. કોઈ પણ સ્થળકાળની સાહિત્ય કૃતિમાં નારીની છબી જે તે સ્થળકાળના સામાજિક માળખા પર નિર્ભર રહેવાની. ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સમાજ. આ ત્રણેય પરિબલોએ નારીની સામાજિક છબી નિર્ધારિત કરવામાં મહત્તમ ફાળો આપ્યો છે. હંમેશા પુરુષોના સંદર્ભે જ ઓળખાતી આવેલી સ્ત્રીની સામાજિક પરિસ્થિતિમાં નારીવાદી આંદોલનોએ આમૂલ પરિવર્તન આણ્યું છે.

આદિકાળથી નારીને જુદાં-જુદાં રૂપે, જોવામાં આવી છે. મનુસ્મૃતિકાર તો નારી માટે યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજયતે સ્મન્તુ તન્ન દેવતાઃ એમ કહીને નારીને સર્વોચ્ચ દરજ્જો આપે છે. યુગ પરિવર્તનની સાથે સાથે નારીના અનેક રૂપ જોવા મળે છે.

સદીઓથી સ્ત્રીની સરખામણી અન્ય કચડાયેલા વર્ગો સાથે જ થતી આવી છે. અન્ય કચડાયેલા વર્ગોની જેમ એનું કોઈ સંગઠન નથી. સ્ત્રીને દેવી તરીકે આદર્શમૂર્તિ બનાવ્યા છતાં સમાજમાં તેમજ સાહિત્યમાં તે હંમેશાં Second Sex જ રહી છે. કામના પ્રકારો, સામાજિક જવાબદારી, મિલકતનો વારસો આ બધી બાબતે પુરુષપ્રધાન સમાજે સ્ત્રીને હંમેશાં બીજા નંબરે જ માની. નારીને 'Human' તરીકે નહીં પણ 'Woman'

તરીકે જ જોઈ છે. પરિણામે સાહિત્ય કૃતિઓમાં પણ એનું એવું જ પ્રતિબિંબ જીલાયું છે.

સાહિત્યના અનેક પ્રકારો જેમ કે નવલકથા, નવલિકા, કવિતા, નાટક વગેરેમાં સ્ત્રી પાત્રોને સાહિત્યકારોએ પોતાના પ્રવર્તમાન સંજોગો અનુસાર ઘાટ આપ્યો છે.

ગ્રામજીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવોનો ઉપયોગ કરી સફળ નવલકથા આપનાર પન્નાલાલ પટેલ પછી ઈશ્વર પેટલીકરનું નામ સહેજે યાદ આવી જાય. ગુજરાતી નવલકથાકાર ઈશ્વર પેટલીકરે પોતાની નવલકથાઓમાં સ્ત્રી પાત્રોને પ્રગટ કર્યા છે. જેમ કે જનમટીપની - 'ચંદા' ભવસાગરની 'સૂરજ' 'તરણા ઓથે ડુંગર' - 'વિજ્યા' - આ ત્રણેય નારીપાત્રોને લેખકે અલગ અલગ સંઘર્ષમાંથી પસાર થતી વ્યક્ત કરી છે.

ઈશ્વર પેટલીકરની 'જનમટીપ' એ જાનપદી કથા છે. આ કથા મધ્ય ગુજરાતના ચરોતર પ્રદેશની પાટણવાડીયા કોમની છે. જેમાં અભણ, અભદ્ર વટ, વેરઝેરનાં પોતાનાં જ કુંડાળામાં જીવતા ચંદાના જીવન ઉપર પ્રકાશ ફેલાયો છે.

એક અલ્લડ, ગર્વિષ્ઠ, વાચાળ, મોજિલી, અભિમાની છતાં આકર્ષક વ્યક્તિત્વ ધરાવતી ચંદા પોતાના આત્મસન્માનની રક્ષા કેવી રીતે કરે છે તેનું તાદૃશ્ય ચિત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. પતિને લગ્ન

સમયના વચનનું પાલન કરાવવા સજ્જ થયેલી ચંદા ગાંધીજીની પતિવ્રતાની વ્યાખ્યા યાદ કરાવે છે : 'પતિને વ્રતનું પાલન કરાવે છે એ પતિવ્રતા. આમ પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં પુરુષની કમજોરી પત્ની ઉપરના અત્યાચાર રૂપે બહાર આવે છે.

આજના યુગમાં પત્ની શંકા-કુશંકાને લીધે પતિઓની શાંતિ હણી લેતી હોય છે. ચંદા આવી સ્ત્રીઓ માટે સુંદર દૃષ્ટાંત રૂપ બને છે. આત્મસન્માન હણાતા ચંદા પિયર જતી રહે છે. આથી ભીમો ફરી લગ્ન કરે છે. આમ છતાં જ્યારે ભીમો ધાયલ થાય છે, ત્યારે પતિની સારવાર માટે એ દવાખાનામાં પહોંચી જાય છે.

ચંદાના આવા ઉપકારભર્યા કાર્યથી પોતાની ભૂલ સમજાય છે ચંદાની છેડતી કરનાર પૂંજની ભીમો હત્યા કરે છે. પિતા પુત્ર બંનેને સજ્જ થાય છે. પતિને જનમટીપની સજ્જ થતાં લાચાર અને દુઃખી થવાને બદલે ચંદા પતિ અને સસરાને હિંમત આપે છે અને તે કહે છે "હું છું પછી ઘરની કશી ચિંતા કોઈને શું કરવી પડે?"

અને પોતાનું કાંડું બતાવતા એણે કહ્યું કે "આ કાંડા ઉપર યુડીઓ છે એટલે એમ ન માનતા કે એમાં દૈવત નથી"

પોતાના સસરા માટે દીકરાની ભૂમિકા ભજવતી ચંદા કહે છે કે, "બાપા ઊંચું જુઓ હવે હું તમારી વહુ નથી રહી, હું તો તમારો દીકરો થઈને આવી છું."

જે સાસુ ચંદાને, તરસ્કારતી હતી તે જ સાસુ તેના ખૂબ વખાણ કરવા લાગ્યા. આમ દંઢ મનોબળ ધરાવતી ચંદાનું પાત્ર એક નીડર અડગ સચ્ચાઈને વરેલી, આત્મ સન્માનને માટે લડનારી ઉત્તમ નારીનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

ભવસાગર ઈશ્વર પેટલીકરની આવી જ બીજી એક સફળ નવલકથા છે. અહીં નાચિકા સૂરજના જીવનની કુણતા વર્ણવી છે. સૂરજ ગ્રામ્ય સમાજમાં જીવતી સુશીલ, સમજુ ગૃહિણી છે. તેનો પતિ નગીન દારૂ અને જુગારના લતે ચઢેલો છે. તે કોઈથી સુધરે તેવો નથી. નગીન કમાવવા અર્થે એકલો આફ્રિકા ચાલ્યો જાય છે.

રમણ અને વિભુ એ બંને સંતાનોની આશાએ અધ્ધરજીવે ભવસાગર તરવા માટે સૂરજ તરફડિયાં મારતી રહે છે. પતિના અવળા માર્ગે જવું, પુત્રનું બીમારીને કારણે સ્મૃતિ લોપના દર્દમાં સપડાવવું, જમાઈ ભાઈલાલ તરફથી ઠગાવવું, ચીમન સાથેના પોતાના વ્યવહારને કારણે લોક અપવાદનું નિમિત્ત બનવું આ બધાં જ મનોસંઘર્ષથી સૂરજ સાવ ભાંગી જાય છે.

આ બધી જ મનોવ્યથાની ઘેરાયેલી સૂરજ લગ્નના ઉમરે પહોંચેલી પુત્રી વિભુ સાથે અગ્નિસ્નાન કરી જીવનનો અંત આણે છે.

ઈશ્વર પેટલીકરની આ નવલકથામાં સ્ત્રીની કમનસીબીને વર્ણવી છે. ગામડાનો સમાજ તેના રીત-રિવાજો અને પ્રપંચો, વહેમો, કાવાદાવા વગેરેની વચ્ચે એક અબળા નારી તરીકે સૂરજનું પાત્ર ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. સમાજ પોતાના વિષડાંબથી સૂરજ જેવી સ્ત્રીનો ભોગ લે છે. મૃત્યુ જ એ સૂરજ માટે મુક્તિનું મંગલદાર બની રહે છે.

ભવસાગરમાં સૂરજનો પ્રશ્ન અણઉકલ્યો જ અંત પામે છે. લેખક ક્યાંય મુખર થતાં નથી. તેથી એ પ્રશ્ન એની સામાજિક પરિસ્થિતિને વટાવી નિયતિની કૂરતા તરફ પણ સંકેત કરી શકે છે.

'જનમટીપ'ની ચંદા સમાજ સામે ટકવાનો પ્રયાસ કરે છે, જ્યારે 'ભવસાગર'ની નાચિકા સૂરજ સમાજ સામે ઝૂકી જાય છે.

'તરણા ઓથે ડુંગર' એ પેટલીકરની જાણીતી નવલકથા છે. બાળલગ્નને કારણે વિજયા અને કેશવ જોડાય છે. વિજયા અલ્પશિક્ષિત છે જ્યારે કેશવ પ્રોફેસર છે. કેશવ આ લગ્નને કજોડું માને છે. 'તરણા ઓથે ડુંગર'ની નાચિકા વિજયા ગ્રામીણ સંસ્કાર, સનાતનધર્મી આચારવિચાર ધરાવે છે. કેશવ સાથે રહેવા આવેલી વિજયા પતિના ઉપેક્ષાભર્યા વ્યવહારને જાણી જાય છે. પણ તે લગ્નજીવનને નિષ્ફળ ન બનાવવાનો દંઢ મનોબળ નિર્ધાર કરે છે.

પોતાની રૂઢિઓના અંચળાને ફેંકી દઈ તે આધુનિક રહેણીકરણી અપનાવે છે. વિજયા, સાહિત્ય વાંચીને પોતાની સમજ દ્વારા તે કેશવને પ્રભાવિત કરે છે.

“પક્ષુ પાનું નિભાવી લેવાના ઉપદેશથી નહિ પણ ઓછું ભણેલા પણ બૌદ્ધિક ચમત્કાર બતાવી શકે છે.” તેવા નિર્ધાર સાથે વિજયા પતિની સાથે રહે છે. પાત્રી એકમેકને બરાબર ઓળખે છે. તે માટે ચર્ચાઓ કરે છે. વિજયા પોતાના આ દૃઢ નિર્ણય અને મનોબળને આધારે પતિના હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરે છે. વિજયા “રડીને બેસી રહેવાને બદલે પતિને ગમતી પ્રવૃત્તિ અપનાવી પતિને સમકક્ષ બનતી નારી તરીકે

પ્રગટ થાય છે.” વિજયા આ લગ્નજીવન નિષ્ફળ જશે એવી કેશવની ધારણાને ખોટી પાડવા સજ્જ થાય છે.

આમ ગુજરાતી નવલકથાકાર ઈશ્વર પેટલીકરે ‘જન્મટીપ’, ‘ભવસાગર’ અને ‘તરણા ઓથે ડુંગર’ આ ત્રણેય નવલકથાઓ ત્રામ સમાજને તાદૃશ કર્યો છે. તેમાં નારીની મનોવ્યથા અને મનોવેદનાને જુદી જુદી રૂપે વર્ણવી છે. નરી વાસ્તવિકતા આ નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે.

જ્ઞાનનું વિકસતું જતું ક્ષેત્ર : કોશવિજ્ઞાન

આણંદ

- મુકેશ ભૂપતભાઈ કાનાણી

સમય પરિવર્તનશીલ છે. કાળના પ્રવાહમાં બધા તણાતા જાય છે. કેટલાંક કિનારે ચડીને તરી જાય છે, કેટલાંક પ્રવાહમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. દરેક ક્ષેત્રમાં નાનાં મોટાં પરિવર્તનો આવતાં રહેવાના એ ચોક્કસ છે. માણસ જંગલમાં ભટકતું જીવન ગાળતો તેમાંથી આજે ગગનચૂંબી ઈમારતોમાં રહેતો થયો છે, તે પ્રચંડ વિકાસનું પરિણામ જ ગણાવી શકાય. અહીં આપણે જે કોશનો પરિચય મેળવવાની છીએ તેનો આરંભ પ્રાચીનકાળથી થોડાઘણા અંશે થયેલો જોઈ શકાય છે. તેમાંથી વિકાસ પામી વિવિધ ભાષાઓમાં વિવિધ પ્રકારના કોશો રચાવા લાગ્યા અને કોશસાહિત્ય એવું એક સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર ઊભું થયું છે. વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર જ્યારે વિશાળ પટ ઉપર પોતાની ભૂમિકા ભજવી રહ્યું છે ત્યારે કોશસાહિત્યનું ક્ષેત્ર તેમાંથી બાકાત રહી શક્યું નથી. કોશ શબ્દ સાથે વિજ્ઞાન શબ્દ જોડાઈને નવા પરિરૂપો સાથે આપણી સમક્ષ પ્રગટ્યું છે. અહીં વિજ્ઞાનનો અર્થ અઘતન ટેકનોલોજી એવા અર્થ કરવાનો નથી, પરંતુ કોશનું વિકસતું જતું ક્ષેત્ર એવો અર્થ ઘટાવાનો છે. તેમાંથી ‘કોશવિજ્ઞાન’ એવું નવું સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર વિકાસ પામ્યું છે.

કોશવિજ્ઞાનનું સાહિત્ય સ્પષ્ટતા અર્વાચીનકાળની નીજપ ગણાવી શકાય અને તેમાં પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની કામગીરી ઘણી મહત્વની અને માર્ગદર્શનરૂપ થતી રહી છે. કોશવિજ્ઞાનનો સંબંધ હવે તો ભાષાવિજ્ઞાનની જ એક શાખા તરીકે પ્રસ્થાપિત જોઈ શકાય છે. તેના વિષે વિગતે ચર્ચા કરીએ.

‘Lexicology’ (લેક્સિકોલોજી), અને ‘Lexicography’ (લેક્સિકોગ્રાફી) જેવા અંગ્રેજી શબ્દો પ્રગાઢપણે ‘શબ્દશાસ્ત્ર’ કે ‘શબ્દાર્થશાસ્ત્ર’ સાથે સંકળાયેલા છે. કેટલાક ‘લેક્સિકોગ્રાફી’ માટે ‘કોશનિર્માણકલા’ અને ‘લેક્સિકોલોજી’ માટે ‘કોશવિજ્ઞાન’ આવો પર્યાય યોજે છે. કેટલાક ‘લેક્સિકોગ્રાફી’ને ‘Applied Lexicography’ (પ્રાયોજિત કોશવિજ્ઞાન) તરીકે પણ ઓળખાવે છે. ‘લેક્સિકોગ્રાફી’ માટે પણ ‘કોશવિજ્ઞાન’ તેમજ ‘કોશશાસ્ત્ર’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. આ ઉપરાંત સમાનાર્થી શબ્દો કે પર્યાયો આપતા થિસોરસ પણ મળે છે. જે એના નામના મૂળ અર્થ પ્રમાણે શબ્દોનાં ખજાનારૂપ બની રહેતો હોય છે.

‘કોશવિજ્ઞાન’ વિશે ભારતીય સાહિત્યની ઘણી બધી ભાષાઓમાં વ્યાખ્યા, વિભાવના બાંધવાના કે સમજાવવાના પ્રયત્નો થયા છે. તેમાં ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’માં કોશવિજ્ઞાન એટલે ‘નપુંસકલિંગ, શરીરના કોશ વિશેની વિદ્યા; સાઈટોલોજી’ એવો અર્થ કર્યો છે.

તો ‘ભારતીય સાહિત્યકોશ’ નામના પુસ્તકના પૃષ્ઠ-૧૩૦ ઉપર ડૉ. નગેન્દ્ર નીધિ છે કે, ‘કોશવિજ્ઞાન પ્રાયોગિક (applied linguistics) की एक शाखा है। जिसका संबंध कोश निर्माण, कोश निर्माण संबंधी व्यावहारिक बातों से हैं। ‘कोश’ किसे कहते हैं, उसके प्रकार, उसके लिए प्रविष्टियों का चयन कैसे और कहाँ से करें; कोश निर्माण में समता के लिए कुछ करें; प्रविष्टियों को क्रमबद्ध कैसे करें, उदाहरणों का संदर्भ कैसे दें, आदि अनेकानेक बातें कोशविज्ञान में विचारणीय होती हैं।’

દી મોડાસા-ધનસુરા તાલુકા ટીચર્સ કો. ઓ. કે. સોસાયટી લી.
ઓફિસ : શ્યામસુંદર કોમ્પ્લેક્સ, સ્ટેશન રોડ, મોડાસા-૩૮૩૩૧૫, જિ. સા.કાં.

અમૃત મહોત્સવ

શિક્ષકની ભૂમિકામાં યાણક્ય

પ્રા. દીપકભાઈ જોશી

વિભાગ - અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત
આર્ટ્સ કોલેજ, મો. ડા.

જનનમાં પરિવર્તન ઈચ્છતા વિચારકોએ શિક્ષણ પ્રાપ્તિ સૌથી વધુ અપેક્ષા રાખી છે. કારણ કે બાળકો સિવાયની વ્યક્તિઓ એટલી બધી પ્રતિબદ્ધ અને તેથી મર્યાદિત થયેલી હોય છે. તેથી તેમના દ્વારા સુધારણાની ભાગ્યેજ આશા રહે છે. બાળકો મહદઅંશે ખુલ્લા મનવાળા કે કોરી સ્લેટ જેવા હોવાથી અને તેઓ જ આવતીકાલનું ભવિષ્ય (જગત) હોવાથી તેમના શિક્ષણમાં મૂળભૂત સુધારણા અનિવાર્ય બની રહે છે.

શિક્ષણક્ષેત્રમાં વર્ષોથી અનેક પરિબળોનું આક્રમણ થતું રહ્યું હોવા છતાં હજીય શિક્ષક કેન્દ્રવર્તી રહ્યો છે. આથી જો શિક્ષક સાચો મશાલચી બને તો જ સમાજમાં આમૂલ પરિવર્તન આવી શકે.

જે. કૃપામુર્તિએ કહ્યું છે કે : 'આપણી સંસ્કૃતિનો આધાર ઈજનેરી અને હુન્નર ઉદ્યોગોના પારંગતો પર નહિ પણ શિક્ષકો પર જ છે.'

આપણને ગમે કે ન ગમે, આપણે સ્વીકારીએ કે ન સ્વીકારીએ પણ શિક્ષણનો વ્યવસાય અન્ય વ્યવસાયોથી તદ્દન જુદો પડે છે. કેમકે તે અર્થિત શક્તિઓવાળા જીવંત બાળકોના ઘડતર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ગણિત કે અન્ય વિષય શીખવતો શિક્ષક બાળકોની માત્ર બુદ્ધિશક્તિ જ નથી ખિલવતો પણ પોતાના વિચાર, વાણી, વર્તન દ્વારા અન્ય ધણું બધું શીખવે છે. આથી શિક્ષકે સતત સજાગ રહેવું અનિવાર્ય છે. સમગ્ર શિક્ષકને યોગ્ય રીતે કાર્ય કરવાનો ખૂબ આનંદ આવે છે. તેમજ વિદ્યાર્થીઓને સમાજ તરફથી મૂળ આદર મળે છે.

'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' જે મુકિત અપાવે તે વિદ્યા, આપણે અહીં મુકિતનો અર્થ શું કરવો?

માણસ બધું છે અજ્ઞાની, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે. પરિસ્થિતિથી જકડાયેલો છે. તેથી તેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે વિકાસ માટે તેને અવકાશ મળતો નથી. આ બધા બંધનોથી જે મુક્ત કરે તે સાચી વિદ્યા. વિદ્યા માણસને પોતાની આજીવિકા આપે એટલું બસ નથી. જંગલમાં પશુ પણ સ્વતંત્ર રીતે પોતાની આજીવિકા મેળવે છે. જ્ઞાનને કારણે પ્રરોપકાર કરવાની વૃત્તિ પેદા થવી જોઈએ. જે સમાજમાં આપણે રહીએ છીએ તે સમાજની એકલા માનવસમાજની નહીં પણ આખી જીવસૃષ્ટિની સેવા કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિ જો જ્ઞાન ન આપે તો પછી આપણે કેળવાયેલા કેવી રીતે કહેવાઈએ? વિદ્યા તેજસ્વી હોવી જોઈએ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પોતાનો અભ્યુદય કરી લેતાં આવડવું જોઈએ. વિદ્યાનો મોટામાં મોટો લાભ એ છે કે માણસ સ્વાર્થ ભૂલી જાય છે અને તેની દૃષ્ટિ નિર્મળ બની જાય છે. બુદ્ધિ નિર્મળ થશે ત્યારે જ રાગદ્વેષ નાશ પામશે. મનમાંથી હિંસા ચાલી જશે. અને જીવમાત્ર પર પ્રેમઉપજશે 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' ની ભાવના જાગશે.

અમૃત મહોત્સવ

આપણા ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં એવા તો જવલંત પાત્રો છે કે જેમનામાં સમાજ અને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિના વિચારો જ ગોળાયા કરતા. નિઃસ્વાર્થ લોકકલ્યાણ અર્થે જ તેમણે જીવન વ્યતિત કર્યાં છે. તેવું એક નામ મહાપ્રતાપી, તીવ્રમેધાવી, વિચ્છેદન આચાર્ય શક્યજ્ઞના મિષ્ટ તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠના કુલપતિ ચાણક્ય કે જેમણે અર્થશાસ્ત્રની રચના કરી. અર્થશાસ્ત્રના મુખ્યક વ્યોકોમાં કૌટિલ્ય ગૌરવપૂર્ણ ઘોષણા કરી છે કે તેમણે નંદરાજા દ્વારા શાસિત રાજ્યસત્તાનો શશનો અને શાસનો આ ગ્રંથ રચીને એક સાથે ઉદ્ધાર કર્યો છે. અર્થશાસ્ત્ર જેટલો શશનો-આયુષોનો રાજ્યવૃદ્ધિ અને રાજ્યશાસનનો ગ્રંથ છે. તેટલો જ બલકે તેથી પણ વધુ રાજનીતિશાસનો આકારગ્રંથ છે. એમાં ઈતિહાસ ધર્મ નીતિ છે. આના કરતાં વધીને. એમાં માનવકલ્યાણની ભારતીય ભાવના ખલી છે. કૌટિલ્યની દષ્ટિ કેવળ મગ્ધ રાજ્યનો વિચાર કરતી નથી. એનો વ્યાપ અને દર્શન તો ભારતરાષ્ટ્રની અદ્વિતિય પ્રદિષ્ટા પુટાંગાં જ છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનું અધ્યયન તેમજ તેમના જીવનમાં આકસ્મિક બનેલ ઘટનાઓનો વિચાર કરીએ તો તેમની અંતરતમ ગૂઢ એકમાત્ર મહેચ્છાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને આવે છે. મહાપ્રતાપી ચાણક્યનું એક ભવ્ય સ્વપ્ન હતું જેમને આર્યાવર્તમાં એક મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવું હતું. આ સેતુ હિમાલયપર્યંત વિસ્તરેલું, મગધસામ્રાજ્ય એવું બળવાન હોય કે તેની સામે. આંખ ઉંચી કરીને જોવાની પણ કોઈ હિમત કરી શકે નહીં. આ સામ્રાજ્યની શાસનપ્રણાલીને ચાણક્ય એવી સુદૃઢ કરવા ઈચ્છતા હતા કે યુગોના વહેણ પણ તેની સ્થિરતાને, કેન્દ્રસત્તાને કોઈ ડગાવી શકે નહીં. મહાજ્ઞાની સર્વશાસ્ત્ર નિપુણ ચાણક્યે તેમના આ ગ્રંથમાં ભુલંદ ઘોષણા કરી છે કે આ અર્થશાસ્ત્ર ધર્મ, અર્થ કામમાં પ્રવૃત્ત કરનાર છે. એ ત્રણેય પુરુષાર્થોની રક્ષા કરનાર છે. અને અર્થના અનર્થકારી એવા તમામ અધર્મો-વિરોધીને નષ્ટ કરનાર છે.

તેમના જીવનનો એક પ્રસંગ ટાંક્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠની કીર્તિ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં છવાઈ હતી. તક્ષશિલા સાચા અર્થમાં સફળ વિદ્યાઓનું પિયર ગણાતું. આર્યાવર્તના દૂર દૂરના પ્રદેશોમાંથી જ નહીં હિમવંત પારની ભૂમિમાંથી પણ કેટલાય વિદેશીઓ ત્યાં આવતા ધર્મ, નીતિશાસ્ત્ર, ન્યાય, વ્યાકરણ, રાજ્યશાસ્ત્ર, ઔષધવિજ્ઞાન, વનસ્પતિ કૃષિ, આયુષવિદ્યા, વાસ્તુવિદ્યાન, જયોતિષ એમ અનેક વિદ્યાઓનું શિક્ષણ અહીં મળતું. જે જ્ઞાન તક્ષશિલામાં ન મળે તે બીજે ક્યાંય પણ ઉપલબ્ધ ન જ હોય તેવું આ વિદ્યાધામ માટે કહેવાતું. આચાર્ય ચાણક્યના માર્ગદર્શન હેઠળ વિસ્તરતી વિદ્યાઓના સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો દ્વારા અહીંયાં વિદ્યાયજ્ઞ અવિરત ચાલતો હતો. આ વિદ્યાધામમાંથી જ્ઞાનોપાર્જન કરીને બહાર પડેલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ પોતાપોતાના પ્રદેશમાં જઈ તેમની વિદ્યાની પ્રજ્ઞકલ્યાણ અર્થે વિનિયોગ કરતા. આચાર્ય ચાણક્યની અપ્રતિમભુષિ, વિરલપ્રજ્ઞા અને શિષ્યો પ્રત્યેનો ગાઢ વાત્સલ્યની અનેક વાતો આખા ભારત વર્ષમાં ગુંજતી હતી. તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ માટેની તક મેળવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની જાતને વ્યાગ્યશાળી ગણતા. તક્ષશિલા વિદ્યાધામની સર્વાંગી ઉન્નતિ એ જ આચાર્યનો જીવનમંત્ર હતો.

આચાર્ય ચાણક્યના સાનિધ્યમાંથી અદ્વિતિય પ્રભાવનો એવો સ્રોત વહેતો કે એના પ્રવાહમાં આવનારી પ્રત્યેક વ્યક્તિ આપોઆપ બહલાઈ જતી. વ્યક્તિત્વને અનેરો ઘાટ આપવાની વિરલ સિધ્ધિ આચાર્યને વરી હતી. એ ઘણીવાર કહેતા મારો

હુરિવાચ માત્રનો નારા ઠરવો એ પ્રત્યેક વિદેહવીર મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

ઘી મોડાસા-ધનચુરા તાલુકા ટીચર્સ કો. ઓ. કે. સોસાયટી લી.

ઓફિસ : શ્યામસુંદર કોમ્પ્લેક્સ, સ્ટેશન રોડ, મોડાસા-૩૮૩૩૧૫, જિ. સા.કાં.

અમૃત મહોત્સવ

પ્રત્યેક શ્વાસ તમારામાં આરોપાયેલી મારી નિષ્ઠા છે. મારો પ્રત્યેક શબ્દ તમારા ભવિષ્યને આલોકિત કરતું રત્ન છે. જો તમને સમજાવેલું એક એક સૂત્ર તમારા ભાવિ જીવનનો અંધકાર દૂર કરનાર ટીપ છે. અહીંયાં ફક્ત તમે વિદ્યા અર્જીત કરતા નથી. જીવન જીવવાની સાચી રીત પણ તમે અહીંથી લઈને જવાના છો. હું કણકણ બનીને તમારામાં વીખરાઈ રહ્યો છું તમારાથી ક્યારેય જુદો ન પડું તે રીતે યાજ્ઞકયને મન શિક્ષણ કેવળ ઉપલક્ષિકયા, જ્ઞાન માટેનો ઉપચાર ન હતો, એ તો વિદ્યાને મનુષ્યના આમૂલ ઘડતરની આધારશિલા માનતા હતા.

વર્ષો પહેલાં યાજ્ઞકય તક્ષશિલાના આશ્રમમાં રહીને મુનિ ઉદ્દાલક પાસે શિક્ષા ગ્રહણ કરતા હતા. ત્યારે તેમના બાળમાનસને ગુરુ પાસે પલાંઠીવાળીને બેસી રહેવાનું ગમતું નહીં. ગૌશાળામાં બાધેલી ગાયોની ડોકમાં રણકતી ધૂધરીઓમાં તે ખોવાઈ જતા. આશ્રમથી દૂર પર્વતમાળાની તળેટીમાં પત્થર પર મૂર્તિ કંડારતા વૃધ્ધ શિલ્પી વિધાનકના ટાંકણાનો અવાજ તેમને સતત સંભળાયા કરતો. ઘણીવાર ગાયો માટે ઘાસ લાવવાનું કહી શિલ્પી પાસે પહોંચી જતા. શિલ્પીની કૃશ આંગળીઓ વડે જડ પત્થર પર સર્જીતું અનોખું સૌન્દર્ય-વિશ્વ, નાનકડો વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્યભાવે જોઈ રહેતો. શિલ્પી તેની ધૂનમાં મસ્ત રહેતો. પોતે નિર્મલેલી કૃતિને અહોભાવથી તાકી રહેતો. કશુક અપૂર્વ, નિજ કલ્પના કરતાંયે અધિક ચમત્કારિક સર્જન આકાર પામતું ત્યારે વૃધ્ધ વિધાનકના આનંદનો પાર ન રહેતો. નાનકડા યાજ્ઞકયને તે કહેતો -જગતમાં કરવા જેવું કંઈ કામહોય તો તે છે ઘાટ આપવાનું. જો જડ ટાંકણું અને નિર્જીવ પત્થર કેવાં બોલકણાં બની ગયાં? આંગળીઓનું ચેતન એમાં રેડાઈ ગયું છે. ચેતનાનો અર્થ અલૌકિક છે. એ જ છે પરમ સત્ય. આ શબ્દો યાજ્ઞકયના મનમાં અનંત લિપિ બનીને કોતરાઈ ગયા હતા.

તક્ષશિલામાં કુલપતિપદ સંભાળ્યા પછી સદૈવ, સર્વત્ર સંચાર કરી રહ્યા હતા. તેમની વાણી, વિચાર અને વર્તન ત્રિવિધ ટાંકણા વડે યાજ્ઞકય વિદ્યાર્થીઓના માનસને નૂતન ઘાટ આપતા હતા. એમને મન કરવા જેવું કામ માત્ર એક જ હતું મનુષ્યોને ઘડવાનું, પ્રયત્ન કર્તવ્યભાન કરાવતું સૂત્ર એમના મનમાં આકાર ધારણ કરતું હતું. તેમનામાં ગજબની સંકલ્પશક્તિ હતી. જે કાર્ય હાથમાં લીધું હોય તેને પૂર્ણ કરીનેજ જંપતા. પોતાના ગુરુની પુત્રિ શચિપર કૃદષ્ટિ નાખનાર પનનંદના સાળાની સાથે આખા નંદવંશનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તેમણે પૂર્ણ કરી. પ્રજાને અત્યાચારોમાંથી મુક્ત કરી ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યપુરા સોંપી તેના મંત્રીપદે લાંબા સમય સુધી રહ્યા. યવનોના હાથમાં ક્યારેય રાજ્યપુરા ન આવે તેનું સતત ધ્યાન રાખવા સિકંદર જેવાને પણ તેમણે અહીંથી પાછો વાળ્યો.

સાચેજ એક રાષ્ટ્રના કલ્યાણ માટે સતતજાગૃત, સ્વપ્રશિલ્પી, આર્ષદષ્ટા, ઉદ્દાલક અને શકટાલના શિષ્ય, તક્ષશિલાના કુલપતિએ સાર્થક કરી બતાવ્યું કે :

“શિક્ષક કબી સાધારણ નહીં હોતા, પ્રલય ઓર નિર્માણ ઉનકી ગોદમે પલતે હે”

“ભગવન્ કૌટિલ્યાય નમો નમઃ”

DECEMBER :- 2014, ISSN 2278-4381
VOLUME -3, ISSUE-12

Dec-2014

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE ACCOUNTANCY MEDICAL SCIENCE
ECONOMICS MANAGEMENT HUMANITIES
SCIENCE STATISTICS ENGINEERING

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

<http://www.shantiejournal.com/>

ISSN : 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE
ACCOUNTANCY
ENGINEERING

ECONOMICS
MANAGEMENT
SCIENCE

HUMANITIES
MEDICAL SCIENCE
STATISTICS

EDITORIAL BOARD

CHIEF EDITOR

DR. TEJPALSINGH HOODA

MA (HINDI), MA (PUBLIC ADMINISTRATION)
PH.D HONARRARY.

VIKRAMSHILA VIDYAPITH BHAGALPUR, BIHAR, INDIA

CO-EDITOR

P.R.SHARMA

Adhyapak Sahayak in English, MB Patel Science College, Anand

MANAGING EDITORS

Prof. BHARATBHAI K. BAVALIYA (R.R.LALAN COLLEGE, BHULJ)

Prof. PARIMAL M. UPADHYAY (R.C Commerce College, Ahmedabad)

RAJESHKUMAR A. SHRIMALI (M.COM., B.ED., MPHIL., NET)

RAMBHAI V. BAKU (MA, B.ED., MPHIL)

DR. RAJESH B. PATEL (PH.D IN PSYCHOLOGY)

Prof. D.K.Bhoya (Mahila Arts College Motipura, Hinmatnagar, Dist- Sabarkantha)

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

DECEMBER – 2014

VOLUME -3, ISSUE-12

<http://www.shantiejournal.com/>

<http://www.shantiejournal.com> has published " JOURNAL OF RESEARCH" is a Quaterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2014, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
  - "<http://www.shantiejournal.com>" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles in "JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
  - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "<http://www.shantiejournal.com>". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
  - All efforts are made to ensure that the published information is correct. "<http://www.shantiejournal.com>" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

EDITOR'S COLUMN

"Knowledge is a Power", is a well-known fact. When we look towards this powerful world, it make us believe that it is due to the persons who have accepted challenges as opportunities and with their intellectual ability convert that challenges into changes.

"Nothing is permanent but change" as per this fact, every objects in this world is changeable. As a universal fact it has to do also with educational matter. We read, think, invert and write in this way we make changes. In educational field we find this opportunity at it's best. In Particular, research- one has opportunity to throw light on the hiddenside of any matter. In such a way, the world see amazing inventions and for that the world and we the Human thank that excellent minds which has ability to think in a way that is not everyone's Cup of Tea.

At this point we wish that we have these excellent minds as much as possible. For this purpose, we the publishers of Shanti E Jornal of Research are taking the step with the research papers/Research Articles contributed by the Scholars.

We hope this will certainly inspire you to read, think and write and be a powerful person with Knowledge.

Co Editor

P.R.SHARMA

INDEX

Sr.	Title	page
1.	The Figures of Speech : The Ornaments of Language-2 - Yagnesh dhoriya	1-5
2.	સાબરકાંઠેની ઉદ્ભવ અને વિકાસ - Arpit R. Patel	6-13
3.	जलवायु परिवर्तन के घातक प्रभाव - हान्डा विरजीभाई आर.	14-15
4.	"DIASPORIC DILEMMA & FEMINIST SENSIBILITY IN THE LITERARY WORKS OF CHITRA BANERJEE DIVAKARUNI" - Mr. Kalpeshkumar H. Solanki	16-18
5.	जल टूटता हुआ : उपन्यास में पारिवारिक संबंधो - दिनेश शियाल	19-20
6.	● શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ઢાલ ● - ચોગેશકુમાર એન. દંડેલ	21-22
7.	ગુજરાત મેં પ્રયોજિત સામાજિક પરિવર્તન : એક સમાજશાસ્ત્રીય પર્યાવલોકન - ડૉ. જયદેવ બી. રાયજાદા	23-33
8.	"स्वातंत्र्योत्तर महाभारताश्रित काव्यों में गांधीवादी विचारधारा" - डॉ. एन.टी. गामीत	34-37
9.	ग्रामीण विकास एवं बेरोजगारी - डॉ. राजेश मोहनभाई सोसा	38-39

10. जीवन व्यवहार में वेदान्त: स्वामी विवेकानन्दकी दृष्टि से
बोरा महेन्द्रभाई गणेशभाई 40-44
11. HUMAN RESOURCE ACCOUNTING – CONCEPTUAL
FRAMEWORK, ISSUES & CHALLENGES OF HRA
DEEPA CHANDWANI 45-51
12. जयप्रकाश नारायण के समाजवाद सम्बन्धी विचार
Dr. Hasmukh F. Prajapati 52-54
13. 'राष्ट्रवाद एवं विश्वत्व' विषयक महर्षि अरविन्द के विचार
– Dr. Pritesh S. Rathod 55-57
14. सर्वोदय का राजनीतिक दर्शन एवं दल-विहिन लोकतन्त्र का सिद्धांत
- प्र. राजेश बी. वाधेल 58-60
15. Maltimadhva Drama of Bhavabhuti : An Evaluation
Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari 61-62
16. ॐ माघस्य शास्त्रपाण्डित्यम् - Pinki Das 63-68
17. “विवेकीराय के 'लोक-रूप' में आचलिकता”
- प्र. पदम ज. पटेल 69-71
18. कादम्बर्यां वाक्यघटने नूतनता एकम् अध्ययनम्
.. सुधामच हालदारः 72-74
19. Social media and its implications for viral marketing
- Prof. Yogesh J. Mistry 75-78
20. Small scale industries: challenges and opportunities
- DR. J.N.PANDYA 79-83
21. 21वीं सदी में नारी चेतना
- डॉ. मुकेश जी. पटेल 84-88

22. ઈલાઆરબ મહેતાના ગદ્યમાં : કલ્પન અને પ્રતિક
- કલ્પનાબેન ત્રિવેદી 89-91
23. રંભઙ્ગર્યા વસ્તુસંકલના - દિપક એચ. જેષી 92-94
24. નેશનલ હાઉસીંગ બેંક (N.H.B.) ની કામગીરી નું મુલ્યાંકન
- ડો. રાજેશ એ. મુલચંદાણી 95-98
25. કનૈયાલાલ મુનશીનું મહત્વપૂર્ણ નાટક: 'આજ્ઞાંકિત'
- બિલેન્દ્ર મહવાણા દિલ્હી. 99-103
26. "ગજાનન માધવ 'મુક્તિબોધ' કે કાવ્ય મેં માર્ક્સવાદી ચિંતન ।"
- ગોહિલ દિનેશ 104-106
27. "ધર્મવીર ભારતી કે કાવ્ય મેં આધુનિકતા - બોધ"
- ડૉ.મુંઘવા ગોવિંદ 107-109
28. "ડૉ.સૂર્યદીન યાદવ કી કહાનિયો મેં નારી મહિમા ગાન ।"
- પ્રા.ડૉ.પ્રવિણસિંહ આર. ચૌહાણ
110-113
29. "સોઠોતરી કવિતા મેં દલિત - વિમર્શ"
- પ્રિ.ડૉ.એમ.જે.બંધિયા 114-116
30. પન્નાલાલ પૂર્વેની ટૂંકીવાર્તા -PROF.DINESH K.BHOYA 117-121
31. ઇન્દ્રદેવની સમીક્ષાત્મક વિશિષ્ટતાઓ -અરવિંદલાલ જે. તળપદા 122-125
32. "ધસરકે"ના અઠાંદસ કાવ્યોમાં પ્રગટતો પ્રિયંકા કલ્પિતનો વિદગ્ધ અવાજ '
- પ્રા. વિજયસિંહ એમ. ઠાકેર 126-132
33. "સ્ત્રી સશક્તિકરણમાં શિક્ષણની ભૂમિકા" - નેહા.એમ ધારૈયા 133-136
34. "ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણની ગઈકાલ, આજ અને ભાવિ"
- ધારૈયા નિશા.એમ 137-140

रं भङ्गयार्थे वस्तुसंकलना

- दिपक एच. जेथी

रम्भङ्गरी नटिकेऽति उच्यते । परन्तु रम्भङ्गरी सृष्टकं इति प्रचितम् । सृष्टके अर्थोपक्षेपकणं निरूपणम् नैव भवति । नटिकयां तु तेषां अवकाशे वर्तते । रम्भङ्गर्ण कुत्रचिदपि अर्थोपक्षेपकणं प्रयोगेण विद्यते । अतः वस्तुसंकलनाः विचारः अर्थप्रकृत्या एव कर्तुं योग्यम् ।

रम्भङ्गयार्थे तिस्त्रा जवनिका वर्तन्ते । अतः अत्र पञ्जां अर्थप्रकृतिनां प्रयोगः नैव संभवति । अपि च पतङ्गाप्रकरी नाम्नी अर्थप्रकृति नैव संभवति । अत्र बीजं, बिन्दु, कर्षं नाम्नी अर्थप्रकृतिनां अवकाश एव संभव्यते । रम्भङ्गयार्थे प्रथमा जवनिकायां सूत्रेण कथितम् — यत् जैत्रवन्द, रक्ष्यः सप्तगृहेण विद्यन्ते, एतस्मिन् सृष्टके अष्टमे स्त्रीयं रम्भपरिणमति इति सूचितम् ।

“रं भं तं परिणदि अठमति यं एदम्मिसट्टे वरे (यव-१-१९)”

नेपथ्यतः ध्रुवगतिः श्रूयते, तत्र च निर्दिष्टम् यत् —

“इह संसरे सरीद्वरणं मञ्जतां प्राणिनां जैत्रं तदैन्द्रं पदं दूरे नस्ति । पुनस्त्रं रं भययो भग्नं अपि दूरे नस्ति । (१-२०)”

ध्रुवयां सूचितं यत् — रं भग्ना एव फलं कर्षरूपेण अंते सम्पन्नो भविष्यति ।

बन्दीजनतां स्तुतौ अपि रम्भङ्गरी पञ्जां सूचना प्रच्यते । (१-२३-२४)^३ जैत्रवन्दो प्रैष्ठवधूभि विलास्य अनुभवति । (१-२५)^४ सप्तसु रक्षीषु वसंतसेना देवीरूपेण विद्यते । (१-२६)^५

देव्या जैत्रवन्दः वसंतस्मिन् विहरति । अस्यां जवनिकायां राजा महमण्डितां कोट्यश्च रचनभि विनेहं अनुभवति । अस्यां जवनिकायां नारायणस्य स्मरणं चन्द्रदर्शनेन एव रम्भया स्मरणं रक्ष्यः स्तुतौ प्रकटीभवति । चन्द्रेहयेन राजारम्भविरहं अनुभवति । रं भस्मरणेन अत्र अर्थप्रकृतेः बीजं —

“राजा — नारायणसं स्मृत्या । (प्रकशम्)”

नटिकया रं भग्ना म्देन कृतसंरभ्यया पणिमीडनप्रवृत्तिं गृहीतुं गतः, कौम्य चिरयसि प्रियवयस्यो नारायणस्य ।^६

विदूषकेन प्रतिबोधितं यत् — रम्भ निबद्ध पणिगृहणकं कण नारायणस्य सम्पत्ता ।

विदूषक — चउरिया पणिगृहणसमगीसजाहमाडवत्यणिगृहणकं कणदेवी रं भदि ।^७

अत्र जैत्रवन्दरम्भोः परिणमविधिं निरूपिता । नारायणस्य राजा वर्धयित । नेपथ्येऽपि तद्गृही एव वर्णं श्रूयते ।”

“त्वां पुङ्गुं तां च युवतीषु विधिर्यधत्त

संयेज्य संप्रति पुनः सफलाभ्योऽस्तु !”^८

रम्भरं भव पत्त तु भदि अभिहं एहि इदव्व किंथि । (१-४६)^१

राजा नयिकां संभ्रयति । अत्र पुरेहितेनपि प्रथम जवनिकायाः अन्ते विवहविधौ अंतिमं कर्म सम्पदितम् ।

“पुरेहित — ससंभ्रं समुत्थय वेदिकामधिकृत्य सूकविधिना श्रीत्रिसुरसुन्दरी कुलदेवतस्य मारुतीनां चार्चनदिर्विधिं विधाय अक्षर्यस्तास्य वेदमन्त्रं समुच्चरन् वधूवरचोरञ्ज्वलदियोजनां नष्टयति।”^२

प्रथम जवनीकयां बीज चिन्त्यस्तः मुखसन्धिश्च प्रायेते ।

अन्यसु नटिकासु नटकनटिकयोः वैवहिकविधिं देव्या अनुमत्या एव भवति । अत्र तु प्रथम जवनिकायां एव रम्भ जैत्रमन्त्रेण विवहिता वर्तते ।

द्वितीय जवनिकायां राजा रंभ्या विरहं अनुभूयते । सध्यक्रान्ते वर्तते । राजा रेहक — कर्पूरिकयोः प्रतीक्षं कुरुते । रंभ्या वृत्तं ज्ञुं राजा उत्कण्ठते । नयक-नयिकयोः विप्रलंभस्थ अत्र निरुपिता वर्तते । रेहकः स्वस्वप्नवृत्तं राजतं अद्यसिति । नयक-नयिकयोः स्माम कर्पूरिकया सधितः । अश्लेषपद्मस्य शक्या गवक्षुहं प्रविश्य राजा रंभ्या सङ्गमते । रेहकः द्वादेशे पृष्ठरक्ष्मो भवति ।

“रेहकः कर्पूरिण अरुहसु विरहिसेमहरस्स असेत्रपद्मपस्स सहए गवक्खहं । अलं करीपउ रं भस्सिज्जं । अवयरोपदु पुत्तिमयं के अटमदिदशदेसडुओ पितुरक्खगे भविय विट्ठिस्स।”^३

रेहक — कर्पूरिकयोः योजना बिदुरूपं वर्तते । परन्तु अस्मिन् म्लिनसम्ममे प्रथम सुरतप्रसंगे रतकुपित श्रुत्वा देवी स्मामश्रीत्या अत्र विप्रलंभे जयते ।

अत्र रतकुजनं प्रकटीरूपं वर्तते । गर्भसन्धि स्थानं इदं वर्तते । रक्ष्यः अस्थाप्राप्त्यंश वर्तते । विवहकाले अरंभ द्वितीय जवनिकायां परमैस्सुमय रूपा यत्नस्थ विद्यते । परन्तु प्रथम संगमो विरह निमित्तं पुनः विप्रयोगं जनयति ।

तृतीय जवनिकायां देवी कर्पूरिका राजा-रेहकश्च विद्यन्ते । राजा देवीं वसंतसेना वामङ्गदेशं अष्टयति ।

“राजा — देवी इमेव वताङ्गप्रदेशे शक्यशेषेण स्तानीकियत मिति,

(वामङ्गप्रवेशे रक्षीमन्त्रयति)^४

रक्ष्या इदं चेष्टातस्य दक्षिणत्वं द्योतयति । अस्यां जवनिकायां राजा देव्या एव अनं गलीलां नष्टयति ।

(३-२१)^५

अन्येः विहरकले रत्नेद व्यं रसित्, प्रभक्तकला सज्जतः । (३-२२)^{१५} वैतलिकेनपि तदेव निर्दिष्टम् (२३-२४)^{१६} तृतीय जवनिकामां देवी राजानं स्वयं प्रेरयति । देव्या एव राजारंभं संगन्तुं अनुमत्तः । (३-१०)^{१६}

अत्र देव्या अनुमते हि राजा जैत्रवन्द्रः विरचित विविध शृङ्गारां रम्भदेवीं संभ्रयति । राजारंभं च उत्संगे स्मृमवेशयति । (३-१२)^{१७} एवं देवी कृपया एव जैत्रवन्द्रः रंभेः संगमं जयते ।

देवीकृपा एव प्रान्त्यग्रां नियतपति रूपेण परिणमति, अत्र निर्वहणसन्धिः सम्प्रदिता वर्तते ।

अर्थप्रकृतेः कर्षरूपेण संपद्यते । एवं रम्भमञ्जरीतिस्रः जवनिका वर्तन्ते । यतः यथा स्मृतां यथोपचारां अर्थप्रकृतिनां सन्धिनां च सम्यक् विनियोगः कवीनाकृतः ।

Year- 3 , Volume : 8

ISSN NO. = 2319-275

The International Journal of Social Science & Linguistics

8/01-2018

A Peer Reviewed Referred Journal

Year 3, Vol. 8

June 2014

ISSN No : 2319-2755

International Journal of Social Science & Linguistics

A Peer Reviewed Referred Journal

**Chief Editor
Prof. Karuna S. Trivedi**

**Editor
Dr. Tarun Kumar Dwivedi**

**Managing Editor's
Dr. Pankaj Kumar Singh
Sri Rahul Trivedi**

**Published By: Society for Social Action & Research (SSAR), Varanasi
Karuna Publishing Cottage, Idar, Gujarat.**

Year 3, Vol. 8

International Journal of Social Science & Linguistics

Patron

Rastriya Pandit Dr. Manibhai Prajapati

Padmashri Prof. Nwang Samten

Prof. S.S. Sarandevot

Chief Editor

Prof. Karuna S. Trivedi

Editor

Dr. Tarun Kumar Dwivedi

Co- Editor

Dr. Veena,

Dr. Vivek Singh

Dr. Rakeshwari Prasad

Managing Editor

Dr. Pankaj Kumar Singh

Sri Rahul Trivedi

Editorial Board National

Prof. Prabhunath Dwivedi

Dr. Shradhanand

Dr. Devraj Singh

Dr. Pradeep Kumar Pandey

Dr. Anand Verdhhan Sharma

Dr. Vimlesh Kr. Singh Yadav

Shri Anart Sanskrit-Sanskriti

wadhaya Sansthan. Mahesana Gujarat

Vice Chancellor Central Tibetan

University, Sarnath, Varanasi, India.

Vice Chancellor JRN, Rajasthan Vidyapeeth

(Deemed University,) Udaipur, Rajasthan, India

H.O.D. Dept. of Sanskrit

Mahila Arts College, Idar, Gujarat

Asst. Professor, Economics

Koooba P.G. College, Azamgarh

Dept. of Social Work JRN Rajasthan

Vidyapeeth, (Deemed University), Udaipur

Asst. Professor in Hindi

S.S. Jalan Girls Collage, Kolkata

Asst. Prof. (Economics)

S.B.P.G. College, Varanasi

Asst. Professor Geography

Kooba P.G. College, Azamgarh

Director, Karuna Publishing Cottege,

Idar, Gujarat

Ex. Professor, Sanskrit M.G..K.V.P., Varanasi

H.O.D. Hindi, M.G..K.V.P, Varanasi

Registrar C.U.T.S. Sarnath, Varanasi

Prof. (Economics) M.G. K.V.P., Varanasi

Director, Academic Staff college, B.H.U.

Asst. Prof. Sanskrit, Kooba. P.G. College,

Azamgarh

Dr. Anamika Singh
Dr. Tajuddin Ahmed

Advisory Board International

Dr. Teun Goudriaan,
Dr. Andre Padoux ,
Prof. Francesco Sferra,

Prof. Raj Bharti,
Advisory Board

Prof. R.B.S. Verma

Dr. Anil Kumar Singh,
Dr. Manisha Dave
Dr. Ashok Tiwari,

Prof. Arvind Patel
Dr. Ajay Kamble
Dr. Nirmala Pawar

Dr. H.B. Gupta,

Prof.. B.V Singh
Ghanshyam Deka,

Dr. Dhruva Jyoti Rajbangshi,

Prof. Ravi Prakash Pandey
Dr. Himmat Singh C. Rajput,

Dr. Dinesh Singh

R.S.K.D. P.G. College, Jaunpur
Asst. Prof. in English, Aliah University, Kolkata

Vakgreeb oosterse Talenen culturen, **Netherland**
State university of New york, Paris, **France**
University degli di Napoli, **Italy**
Ex. Head of Dept. School of Social work, **U.S.A.**

Principal, School of Social
Work, Udaipur, Rajasthan (India)

Principal Kooba, P.G. College, Azamgarh
Asso. Prof. Gujarati M.A.College, Idar, Gujarat
Principal, Maa Gayatri B.ED. Collage, Chhar,
Dahod, Gujarat

Asso. Pro. Sanskrit, Mahila Arts College, Gujarat
HOD.Geography Bhavans College, Mumbai
Asso. Professor Economics Bhavans
College, Mumbai

Principal, Lal Bahadur Shastri Govt.College, Siroinj,
Dist. Bidisa, Bhopal, M.P.

Economics Dept., B.H.U., Varanasi
Department of Geography Pachhunga
University College, Mizoram

Asst. Professor (Geography) Guwahati College,
Guwahati , Assam

HOD Sociology, M.G.K.V.P. Varanasi
Dean, Rural Studies Faculty, (Hemchandracharya
North Gujarat University, Patan)

Asst. Professor History
Bhupesh Gupta College, Bihar.

*****

CONTENTS

Editorial Notes Page No.

Articles

1. **Contemporary Issues In Human Capital Assets Accounting** 1-6
Anilkumar D. Patel
2. **Effect Of The Renaissance On The English Language** 7-9
Dr.Dipak K. Desai
3. **Status Of Indian Muslim Women And Barriers For Achieving....** 10-15
Dr. Gargi N. Raval
4. **Human Rights & Right To Education Of Child** 16-21
Dr. Harshad . S. Raval
5. **Adjstment Problems Of Youngsters** 22-23
Jayesh B. Vanker
6. **Society Of The Later Nineteenth Century A View** 24-28
Dr.Karuna kumawat
7. **“ Sanskrit Literature In Indian Culture Ethics In Ramayan .....** 29-35
Dr. Mansinhbhai M. Chaudhari
8. **Inclusive Growth, Poverty And Economic Development In India** 36-40
Mayanka Singh
9. **“Macaulay’s Minute”, The Root Of English Language In India** 41-43
Om Joshi
10. **A Study Of Mental Health, Certain Areas Of Adjustment Amongl..** 44-49
Dr.P.M.Prajapati
11. **Growth Prospects Of Micro, Small And Medium Enterprises In India:.....** 50-58
Dr. Paras Nath Maurya, Dr. Ashok Kumar Maurya
12. **Use Of Social Media For Libraries And Information Services** 59-60
Patel Dineshbhai Madhabhai
13. **Importance Of Technology In Managing Human Resources In....** 61-66
Pooja Singh
14. **Gujarati Language Learning Using ‘Facebook’** 67-70
Dr. Pradip Joshi
15. **Nayars Of Kerala: Kinship And Marriage** 71-76
Dr. Prakash Narayan
16. **Values Of Ramayana In Modern Context** 77-84
Asst.Prof. V.N.Patel

37. शमशेर बहादुर सिंह का जीवन और काव्य विकास सिंह 177-180
38. भारत में ग्रामीण गरीबी की समस्या : एक विश्लेषण डॉ. राजीव कुमार 181-186
39. श्रीमद् शंकराचार्य के तत्त्वज्ञान में नीतितत्व प्रो. डॉ. गीता भूत 187-189
40. कवि नागार्जुन का काव्य डॉ. अखिलेश कुमार सिंह यादव 190-194
41. स्वास्थ्य सेवाओं में आशा कार्यकर्त्री की भूमिका अपराजिता उपाध्याय 195-197
42. मार्कण्डेय पुराण में आरण्यान-उपारण्यान और चरित्रों का उल्लेख डॉ० उर्वशी एच. पटेल 198-200
43. कौटिल्य के अर्थशास्त्र में निरूपति युद्धकला प्रो. निदेश एस चौधरी 201-203
44. वैदिक संहिता में नारी का स्थान डॉ. मंजुला ए पटेल 204-206
45. कौटिल्य के अर्थशास्त्र में निर्दिष्ट राजकर्मचारियों का राजा के प्रति ..... प्रो. डॉ. मनसुख पटोलिया 207-211
46. गांधी विचारधारा का आदर्श डॉ आर. डी. परमार 212-213

*****

International Journal of Social Science & Linguistics

International Journal of Social Science & Linguistics (IJSSL) is A Peer Reviewed Referred Journal published by Society for Social Action & Research, Karuna Publishing Cottage, Gujarat, & academicians of different colleges and University. This research journal is devoted to the study of social science, management and language. The basic objective of the journal is to examine diverse aspects of the rapid changes taking place in the aforesaid areas of our society. The journal contains research papers, research notes, specific article and book review covering a wide spectrum and encompassing a broad canvas of social science, management & language. It will lend a new perspective and dimension, which will to explore the new ideas regarding the current issues. The second most important objective of the journal is to review current research of the young researchers, teachers and academicians of the universities, colleges and institutions. IJSSL welcomes contributions form other national and international scholars and professionals concerned with the recent changes in the various academic fields. IJSSL will be regularly published in the quarterly and will be fully peer referred.

	Subscription	
Annual (4 Issues)		
India >> Institutional	2000	Life member
>> Individual	1000	20,000
Outside India >> by air Mail	US\$ 200	12,000
Publishing Extra Article	600	US\$ 2000

Society for Social Action & Research

E-8 Phase-2, Premchand Nagar
 Pandeypur, Varanasi-221002
 Ph. No (0542) 2586012
 E-mail: ijssl2012@gmail.com
 Web: www.ssarsansthan.org

Karuna Publishing Cottage
 Daljit Nagar, Idar- 383430, Gujarat (India)
 E-mail: karunaacorporation@yahoo.in
 Mo. No. 09978757374

ISSN No.- 2319-2755

17/6/2014

ISSN : 2320-0871

शब्द-ब्रह्म

भारतीय भाषाओं की अन्तर्राष्ट्रीय शोध पत्रिका

प्रो. डॉ. पुष्पेन्द्र दुबे
प्रधान संपादक

1. सम्पादकीय : पीढ़ियों के द्वंद्व में उलझी देश की राजनीति
डॉ. पुष्पेन्द्र दुबे, 2(6),1 - 2 (2014)
2. भारत विभाजन और सरदार पटेल
डॉ. पुष्पेन्द्र दुबे, 2(6),3 - 17 (2014)
3. सांझी-संस्कृति का सवाल और अमृतलाल नागर का साहित्य
डॉ. संतोष कुमार भारद्वाज, 2(6),18 - 23 (2014)
4. भक्ति आन्दोलन और मीराँ
सुश्री प्रेमवती, 2(6),24 - 27 (2014)
5. सङ्कट स्वरूप एवं रूपकभेदेषु सङ्कटस्य स्थानं
प्रा. दीपक जोशी, 2(6),28 - 30 (2014)
6. वेदों में नैतिक तत्त्वों की वर्तमान में प्रासंगिकता
गिरिजा कुमारी, 2(6),31 - 34 (2014)
7. साहित्यिक शोध प्रबन्ध लेखन
अर्पणा बादल, 2(6),35 - 40 (2014)
8. खुसरोकालीन हिन्दी भाषा का स्वरूप
प्रो. मंगला जैन, 2(6),41 - 50 (2014)
9. भाषा और साहित्य का अन्तःसंबंध
मिलिंद कुमार गौतम, 2(6),51 - 55 (2014)
10. हिन्दी लघुकथाओं में स्त्री विमर्श एवं माँ का स्वरूप
विजया त्रिवेदी, 2(6),56 - 59 (2014)
11. पत्रकारिता में महात्मा गांधी की भूमिका का अध्ययन

सङ्क स्वरूप एवं रूपकभेदेषु सङ्कस्य स्थानं

प्रा.दीपक जोशी

आर्ट्स कालेज, मोडासा

गुजरात, भारत

(1) सङ्क स्वरूपम्

नाट्यशास्त्रे नाटकप्रकरणादिषु दशरूपकाणी सन्ति। तादृशाणी एव पकरणी त्रोटकः सङ्कादी उपरूपकाणी अपि प्रसिद्धानि सन्ति। उपरूपकेषु कानिचिद् नृत्यप्रधानानि अभिनयप्रधानानि च सन्ति। तेषाम् स्वरूप रूपकत्व भवति। अन्यानि रूपकाणी नृत्यप्रधानानि सन्ति। अभिनय प्रधानेषु उपरूपकेषु सङ्कस्य अंगर स्थानं वर्तते।

सर्वप्रथम नाट्यशास्त्रे कामसूत्रे उपरूपकाणाम् उल्लेखयो वर्तते। परन्तु तत्र सङ्कस्य निर्देशो नैव वर्तते।¹ भरतस्य अनुशासिता कोहलेन संकशब्दस्य उपरूपकेषु सङ्कस्य निर्देशः कृतः इति नाट्यशास्त्रस्य वृत्तिकारेण अभिनवेन नाट्यदर्पणकारेण दर्शितः² सङ्कस्य उल्लेखः अन्यत्रापि अभिनवेन कृतो वर्तते।³

अस्य उपरूपकस्य लक्षण निर्देशः सर्वप्रथमम राजशेखरेण स्वरचिते सङ्के कर्पूरमंजरी नाम्नी कृतिरः यथा 4

सो सङ्को त्ति भज्जई दूरं जो जादीआई अजुहरई कि उण पवेसदिकखमभन्काई केवलं ज दीसती।।

नाट्यशास्त्रस्य ग्रंथे भोजराजेन शृंगारपकाशे सर्वप्रथमम् एव व्याख्या कृता 5

विषकम्भक प्रवेशकरहितो यस्त्वेकभाषया भवति। अप्राकृतसांकृतया स सङ्को नाटिका प्रतिगा।। तदनंतर हेमचंद्रादारज्य विश्वनाथपयान्तम सर्वैः नाट्यशास्त्रिणीः सङ्क कृतिभिश्च एतादृशि एव व्याख्या अनुसृता वर्तते।

(2) रूपकभेदेषु सङ्कस्य स्थानं

दशरूपकेषु सङ्कस्य स्थानं नैव वर्तते। उपरूपकेषु तस्य स्थानं अतिमहत्त्वं भवति। अभिनवगुप्तेन नाट्यशास्त्रस्य अष्टादश अध्याये प्रथम कारिकायान् परीक्षणं कृतस्य चर्चायाम् कथितं प्रयोगतर प्रकृष्टं उच्यते अत्र अर्थात् परस्पर सम्बन्धः अनेन वितानेन परस्परसम्बन्ध वैचित्र्यकारणात् जोहलेन समीचेतम् यत् दशरूपके सङ्कस्य भेदः समीचेतं भवति। तेन तु त्रोटकम् सङ्कम् एतन्मूलकं अद्वितीयम् समावेशः दशरूपे भावितः।

दशरूप इति दशरूपकेषु दशमताणाम् भावार्थः अभिनवेन समीचेतं प्रयोगतः शब्दे अनेन दशरूपे सङ्ककृतसङ्कभेदस्य अतर्भाव कृत्वा भरतसम्मिमतम् अवाप्तम् दृश्यते कृता।

डॉ.राधावन महोदयः परमहंसः विश्वे सम्यक् चर्चा कृता।⁷

नवमशतकस्य अभिनवपुराणे अष्टात्रिंशत् त्रिंशत् अध्याये सप्तमी उपरूपकेषु सङ्कस्य केवलं नाम प्राप्यते। दशरूपके धनंजयेन अस्य कौप्युल्लेखो नैव कृतः। भोजराजेन सङ्कस्य महत्त्वं आहत्। सङ्के वाक्यार्थभिनय पदार्थभिनयश्च इति द्वयं संभोगो कृता। एषु रूपकेषु रसस्य निरूपणं भवति तत्र वाक्यार्थभिनयो प्रचलते। उपरूपकेषु केवलं भावनिरूपणं भवति। परस्य जये अधिकृत्य रूपकेषु पदार्थभिनयो महत्त्वं भवति। सङ्क-नाटिकयो वाक्यार्थभिनयस्य महत्त्वनाया अंतयोः उपरूपकयोः समावेशः दशरूपके कृतः।⁸

हेमचंद्रेन अस्मिन् विषये आशयान् अर्थात् नृत्य कथितं यत् केचन सङ्के वाक्याशयस्य कथानात् नाट्यदर्पणकारभ्यं द्वादशरूपकेषु सङ्केषु विदुः नैव कृतं परंतु ग्रंथस्य अत्र साहित्य आशयस्य सङ्केस्य लक्षणं प्रथमं एव दत्तम् यत् एतानि च स्वल्पमात्रं रत्नकोषे वृत्तान्धिरित्वाच्च वृत्तावेव कीर्तयति। एतेन अनुमीयते यत् सङ्कानां लोकप्रियता प्रसिद्धिश्च नैव विद्यते। अतः सङ्केस्य व्याख्या कृतेरारंभे सङ्केकर्ता ददाति। भावप्रकाशकारेण स्वग्रंथरूपस्य अस्मिन् भावप्रकाशकारेण दशरूपकाणि रसात्मकानि इति समाधिः। भावप्रकाशकारेण स्वग्रंथरूपकेषु भावात्मकतां प्रदर्शयति सङ्केस्य भावप्रकाशकारेण रसात्मक रूपकं इति समाधिः। सङ्केस्य भावप्रकाशकारेण नाटिका शब्दरूपं सङ्केस्य समाधिः। शाब्दान्तयेन परस्परं अभिप्रेक्ष्यते। अतः अनुमितम्। सङ्के यदा अभिनयस्य भावप्रकाशकारेण वर्तते तदा तदा रसात्मकं भवेत् परंतु रसात्मकं अधिकं स्यात् तदा भावप्रकाशकारेण सङ्केस्य प्रतापरुदीयम्। सङ्केस्य निदेशो नैव कृतः। रत्नायण टीकायां कुमारस्वामीनां नाट्यशास्त्रेण अंतर्भावः दशरूपकेषु आद्यतः 11। नाट्यलक्षणं रत्नकोषे सङ्केस्य विवरणं। षट्विंशतीरूपकेषु सङ्केस्य सागवेरा इत्येतत् अतः आचार्यो रूपकोपलक्ष्योः भेदा नैव स्वीकृतः। 12 विरचनायेन साहित्यदर्पणे सङ्केस्य विवरणं समावेशः अष्टादश उपरूपकेषु कृतः। 13 नाट्यशास्त्रेषु अभिनव भोजदेवः एव केचन उपरूपकेषु उपरूपकेषु महत्त्वं स्वीकुर्वन्ति। सङ्केस्य वाक्यार्थाभिनयत्वात् सङ्के रसात्मकं रूपकं वर्तते। अतः डोम्बी, रासकादि सङ्के उपरूपकेषु पदार्थाभिनय प्रदानेषु उपरूपकेषु राज्ञा कथं कर्तव्या इति विचारणीयम्। सङ्के तु दशरूपकेषु रसनिरूपणं भवति। कथावस्तु च सुसंकलितं भवति। अनेकानि पात्राणि भवन्ति, अतः नृत्यप्रधान उपरूपकेषु एकस्य पात्रस्य एव भावार्थाभिनयो

भवति। अतः सङ्के नृत्यप्रधानरूपकेषु अभिन्नमेव। अभिनवप्रधान रूपकं नृत्यप्रधानरूपकेषु अणुप्रधाने भेदे अभिनवेन नाट्यशास्त्रस्य एतत् नृत्यप्रधाने कृतां विस्तृता चर्चा कृता वर्तते। 14 पादटीपः। 1. नाट्यशास्त्रं कामसूत्रं, सं. रामोदरताल गोस्वामी, ग्रंथम्बा, सं. बुक डिपो, बनारस 1912 ॥ 10-25 पृ. 175 2. भारत नाट्यशास्त्रम् ग्रंथ-2 (सं. रामकृष्ण कवि, प. ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बडोदरा प. आ. 1934 18-1 वृत्ति पृ. 407. उक्त व्याख्यानं तु कोहलादिसंश्लेषितं तोटक-सङ्केसासकादि संग्रहः फलम्। हिन्दी नाट्यदर्पणं (सं. डा. नरसिंह प. दिल्ली विश्वविद्यालय 1961) प्रथमोदितकं पृ. 14 तेन कोहलात्प्रजीतलक्ष्मणः सादकदयो न लक्ष्यन्ते। 3. भारत-नाट्यशास्त्रं ग्रंथ-3 (सं. रामकृष्ण कवि, प. ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बडोदरा ग्रंथम्बा, प. आ. 1934 वृत्ति पृ. 72) 4. नाट्यशास्त्र-कर्मकरः, (सं. रामकृष्ण कवि, मुंबई - प. आ. 1960 1-6 पृ. 2) 5. आज्ञा शृंगारप्रकाश ग्रंथ-2 (सं. जी. आर. गारपर, प. प्राचीन संस्कृत ग्रंथ प्रकाशन, विश्व मद्रास 1963) प्रकाशः 11 पृ. 466 6. नाट्यशास्त्रं, ग्रंथ-2, 18.2 वृत्ति पृ. 407. 7. Raghavan (Dr.) V, A note on the name Dasrupak JOR, Vol VII, part III, p.p. 277-290 8. शृंगारप्रकाशः ग्रंथ-2 प्रकाश 11 पृ. 466 9. हिन्दी नाट्यदर्पणं विवेक - 4 पृ. 409 10. भावप्रकाशनम् अधिकार-8-5-244, अधिकार 9 पृ. 269 11. विद्यानाथ प्रतापरुदीयम् (सं. डा. वे. राघवन्, सं. संस्कृतविद्या समिति, मद्रास, द्वितीय संस्करणम् 1979, नाटक प्रकरणम्, रत्नायज व्याख्या, पृ. 72 12. सागरनदी नाटक लक्षणलक्षणः, पृ. 13- 13. साहित्यदर्पणः, परिच्छेद-6, पृ. 522

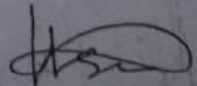
शब्द-ब्रह्म

भारतीय भाषाओं की अंतर्राष्ट्रीय मासिक शोध पत्रिका

ISSN 2320 - 0871

17 अप्रैल 2014

14 भारत-गोदामातक प्रथम (रा. एम. रामकृष्ण कवि. प्र.
ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट अहमदाबाद द्वितीय अंकित 1956)
आ. प्रथम 1 अप्रैल 1956, 22

Self attested

VOL., 01, ISSUE - 01, JANUARY 2014 PRICE - 30

Shabda Sadhana

Refereed Journal
Monthly - Multi Lingual and Multi Disciplinary

शब्द साधना

POSTAL ORDER NO. 00000000
A/C NO. 00000000000000000000
Counter No. 1, (P-Code) 000000
Amount: Rs. 22.00
Date: 07/07/2014 15:25
To: DR. SHAILESH RUDANI, CSRI, BHU

Editors

श्रीधर
श्रीधर मा. शास्त्री
ता. विश्वनगर, जि. सा.

Dr. Shailesh Rudani   Dr. Dipak Sondarva

Shabda Sadhana : Refereed Journal

monthly - Multi - Lingual and Multi Disciplinary Journal

EDITORS

Dr. Shailesh Rudani

Assistant Prof.

Sociology Department, Bahauddin Arts College,
Junagadh - Gujarat

Email : shaileshvrudani@gmail.com

Dr. Dipak Sondarva

Assistant Prof.

Hindi Department, Bahauddin Arts College,
Junagadh - Gujarat

Email : kaviraj.db@gmail.com

PUBLICATION

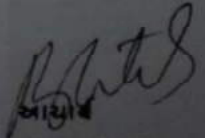
Shabda Sadhana Education Trust, JUNAGADH

Registration No. - E. 6998

C/o. Dr. Dipak B. Sondarva

Shital Nagar Society, Vanthali Highway Road,
Madhuram, Timbavadi, Junagadh -362 015

Email : shabdasadhana@gmail.com

આમદા મા. શાળા
તા.વિજયનગર, જિ.રા.ડાં.

Shabda Sadhana : Refereed Journal

monthly - Multi - Lingual and Multi Disciplinary Journal

EDITORS

DR. SHAILESH RUDANI

DR. DIPAK SONDARVA

CO-EDITORS

PRO. AMIN SAGAR

MR. MAHESH SONDARVA

REVIEW COMMITTEE MEMBERS

Dr. Pramodsinh Chauhan Government Arts & Commerc College, Padadhari, Dist.- Rajkot	Dr. H.P. Dave Head - Hindi Department, Government Arts College, Bhesan, Dist . Junagadh
Pro. Bharat Bambhaniya Assistant Professor, Bahauddin Arts College, Junagadh	Dr. K.P. Baku I/c. Principal, Government Arts College, Ranavav, Dist . Porbandar
Dr. R. A. Rathod I/c. Principal., Head - Sociology Department, Government Arts College, Jamkalyanpur	Dr. Vishal Joshi I/c. Principal, Government Arts College, Bhesan, Dist . Junagadh
Dr. Shrish Bhardwaj Head - Geography Board of Studies, D. H. College, Rajkot	Dr. S.S. Chotaliya Head - Economics Department, M. B. Arts & Commerc College, Rajkot
Pro. Parvatiben K. Kachhi Assistant Professor, Devmani Arts College, Viasavadar	Dr. Bharat Kumbhar Assistant Professor, Botany Department Government Science College, Ahwa - Da

* The responsibility of article published in Shabda Sadhana is Solely of the writer.

MAGAZINE SUBSCRIPTIONS RATES

Single Issue	₹ 30/-
1 Year Subscriptions	₹ 300/-
2 Year Subscriptions	₹ 560/-

LEGAL ADVISER

Jignesh P. Akbari
B.Com L.L.B. (Advocate)
Junagadh

INDEX

Page no

- (1) STRUCTURING THE PRESENT THROUGH THE PAST: THE USE OF MYTHS
IN SATISH VYÁS'S PLAYS

✎ Dr. Amit R. Prajapati / 01- 13

- (2) Mens Rea - A Defendant's Mental State

✎ Prof. Dr. Monaben.V.Lakhani / 14 - 16

- (3) International financial reporting standard

✎ PROF. GEETABEN S.THUMAR / 17 - 22

- (4) 'Sting Operation': Ethical and Legal Issues

✎ Lalita Depura / 23 - 27

- (5) WRITING THE DIASPORIC IMAGINARY: RAYMOND PILLAI AS A WRITER
OF DISPORIC CONSCIOUSNESS

✎ Maheshkumar G. Jani / 28- 30

- (6) NEED OF LATEST TRENDS AND DEVELOPMENTS IN PROFESSIONAL
PREPARATION OF YOGA TEACHERS

✎ Mr. Ishwarbhai V. Damor / 31 - 34

- (7) Mahabharata as a great tragedy

✎ PATEL RAHULKUMAR BHIKHABHAI / 35- 41

- (8) PSYCHOLOGICAL STEPS FOR PERSONALITY IMPROVEMENT

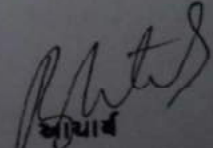
✎ SHAH HARDIK A. / 42 - 45

- (9) Eklavya's Loyalty

✎ Dr. Rajendrasinhji A. Rathore / 46 - 50

- (10) नारी संवेदना के परिप्रेक्ष्य में 'उत्तरसीताचरितम्'

✎ प्रा.मंजुला डी.परमार / 51 - 52

आचार्य
समकला मा. शाला
ता.विश्वनगर, इ.स.स.सं.

Mahabharata as a great tragedy

PATEL RAHULKUMAR BHIKHABHAI

Introduction:

There is no any frame of literature which fixes up Mahabharata. According to Sauti Mahabharata is a history, Vyasa is of the opinion that Mahabharata is an epic, while Brahma signifies it as epic and history. And we are will known about the words: *Mahabharata is a fifth Veda of Bharata*. We can not consider Mahabharata as a tragedy, or epic or any form of literature because all type of elements of literature is to be found in Mahabharata. Sometime we think of Mahabharata as an epic because many elements of epic are there in Mahabharata. But we can not call it as a tragedy, because there are only few characters that are tragic; such as Karna, Vyasa and Abhimanyu. Let's discuss whether Mahabharata is an epic, tragedy or it is only literature.

Mahabharata as a tragedy:

Is Mahabharata a tragedy? Or a great tragedy? No, not at all, because number of critics have their own opinion regarding Mahabharata as an epic, not a single critic who defines Mahabharata as a tragedy with powerful arguments. No doubt there are some characters like Karna who right from the beginning fights against his own destiny. From his birth to his death he feels tragedy. We feel pity upon him. Karna is one of the most poignant characters of the Mahabharata; generous to a fault but with shades of grey. Although born to princess Kunti and the sun god Surya, he grew up as the son of a humble charioteer. His talent and ambition, however, would not allow him to languish in anonymity. The Kaurava prince, Duryodhana, recognised his ability at archery and made him king of Anga. For this, Karna remained loyal to him till the end. He met an untimely end at the hands of his brother Arjuna in the Mahabharata War.

Karna: the most tragic character:

The one and only character whom I consider the most tragic character is none another than Karna. He was the son of Kunti, and the eldest brother of Pandavas, but it was his misfortune that he was removed from his own mother by his own mother! What a tragedy? He was by birth a prince; did he live a life of prince hood? Was he grown up as a prince? No, he did not get anything which was good except humiliation. People called him *sutputra* (son of a charioteer). He was not allowed to get education of archery only because he was a *sutputra*. Draupadi also rejected him in swayamvar only because he was, yes; *sutputra*. Let me tell something about the war. in war we find tragedy of Karna.

The Seventeenth day of the war came. Duryodhana went to Salya and with folded hands made his request. He said, "Karna is going to kill Arjuna today but only flaw in his plan is, there is no charioteer in the world like Krishna. You are the only one who can equal or even excel the prowess of Krishna. Karna is sure to kill Arjuna, if only you could be kind enough to be his charioteer." Initially Salya was furious. He said, "How dare you suggest that I a Kshatriya do the work of a Sutaputra for a sutaputra? I am great king. I wear crown. I have been given the sacred coronation bath. I am a Maharathi. You are asking me to become a servant of a low-born? Despite your over confidence in him, he is no match for me. I can easily defeat him. I can fight Indra and defeat him. Do not insult me. I shall go back to my kingdom."

Duryodhana again spoke with tears in his eyes. "My lord, who can dare to insult you? Who does not know your superiority? My request is only that since no one can match your skill in charioteering except your honoured self. Most humbly we request you to guide the course of Karna's chariot. So that he may kill Arjuna. It is like lord Brahma taking the reins of the chariot of Shiva when he went to kill Tripuras." Now, Salya was pleased with the humility of Duryodhana. He said, "I am pleased to hear you say in the midst of all the army, that I am superior to Krishna. I will accept to become the charioteer of Karna." Duryodhana fell at his feet to express his gratitude.

Karna too, was humiliated to know that Salya had agreed to become his charioteer. He expressed his gratitude to Salya. He was pleased with Karna. Salya went and prepared the chariot for Karna and brought it before him. Karna did pradakshina of his chariot and saluted his father the sun. He made Salya enter the chariot first and then he followed. Duryodhana gave him a fond farewell. Karna said that it is Arjuna or me, who would win the battle. Salya had made a promise to Yudhishthira to dampen the enthusiasm of Karna and break his morals. He had been praising the Pandavas all the way and belittling Karna. Karna only said. "My lord, I do not wish to displease you by contradicting what you

Karna had arranged his army beautifully today. Krishna said, "Arjuna today you must face Karna and kill him. Bhima has to kill Duryodhana." The fight started in all its fury. Karna was decided for to death. He wanted to put up the best possible show of his skills and prowess. Arjuna advanced and saw that his sons Sushama, Satyasena and Vrishasena protected the chariot of Karna. The Pandavas were ranged against Karna were, Satyaki, Dhristadhymna, Bhima, Shikhandi, sons of Draupadi, and Sahdeva. But they could not check the progress of Karna. Bhima killed Satyasena. The other sons of Karna were wounded. The army of the Pandavas was no match to Karna today. It just blew away like clouds in a gale.

Yudhisthira came to face him. A great fight took place. Karna was hurt in the beginning but he fought back routing Satyaki and others who came to help Yudhisthira. He cut the bow of Yudhisthira to pieces. He also smashed the chariot of Yudhisthira. Then with an arrow he broke his armour too. Now Yudhisthira was standing there helpless at his mercy. Yudhisthira threw a few javeline at him but they all were broken into pieces. Then Karna touched him with his bow and said, You are one of the noblest of men born a Kshatriya but more a Brahmin by heart. Do not challenge your superiors. As you rightly said that I a sutaputra should not vie with the Kshatriya, my lord you, too have failed to act as a Kshatriya. Go to Arjuna you can never defeat me in a single combat. He then turned to the other side of the field.

Bhima was very angry at the insult offered to Yudhisthira. He advanced menacingly towards, Kama, Salya warned Kama about him. Bhima rushed at Kama and was able to hurt him so badly that he fainted. He came around soon and began fighting again. Arjuna defeated Ashvatthama in a duel. Yudhisthira again came to face Kama but was taken to his tent badly hurt. Arjuna and Krishna went to his tent to know about his welfare. Thereafter, Arjuna and Krishna re-entered the field and their horses were refreshed.

Arjuna asked Krishna to take him to Kama. Krishna took him to Kama. Salya saw the chariot of Arjuna coming towards Kama. By now Salya was very deeply impressed by the bravery, heroism and generosity of Kama. He had already stopped praising the Pandavas and denouncing Kama. He could see that there was no one in the battlefield that could match the sterling qualities of Karna. He was very much overwhelmed by Karna's devotion to his duty and to his king.

He said Karna now the time has come to fulfill your promise to kill Arjuna. He is killing our army in hundreds and thousands, kill him. Then the Pandavas will lose the war. He further said, I know the prowess of Bhishma and Drona and I am no mean warrior myself. But no one can stand up to you. Only you can kill Arjuna. Karna's eyes were filled with tears of gratitude, hearing the words of Salya. He said, my lord, you have made me the happiest person in the world. I feel very honoured and I shall try my best to live upto your expectations. You are my lord, master and friend with your blessings. I hope to kill Arjuna, kindly take me to meet him half way.

The chariot of Karna was stopped by Bhima and Satyaki. Satyaki killed Sushama, the son of Karna. Karna killed the son of Dhrishadyumna. Now Shikhandi, Janmejaya, Yudhamanyu, Uttamajyas and Dhrishadyumna, five great warriors were fighting Karna. He defeated all of them and they all fled away from him. Duryodhana came to help him with his brother Dussasan. Bhima and Dussasan met and a terrible duel was fought. Both hated each other that put extra sharpness in their fight. Bhima said, "Dussasan I am grateful to you. Today by coming to fight with me. You have given me an opportunity to repay a debt.

I remember, your evil hands touched the blessed hair of Draupadi. Ever since, I think of your

misdeed, I always wanted to repay you." Bhima fought a long drawn duel with Dussasan. Finally he was able to smash his chariot and break his bow. Now Dussasan was fallen on the ground. Bhima caught him by his throat. Then he threw him on the ground. He cut his hands and threw them on the ground. He had promised to Draupadi that the evil hands, which touched her, would fall on the ground. Bhima ripped the chest of Dussasan. The blood from his heart spurted. Bhima put his lips to it. This terrible deed was performed by Bhima to fulfill his oath. The brother of Duryodhana, Dussasan was dead.

Virishasena, the son of Karna, advanced towards the Pandavas army. The sharp arrows of Arjuna killed him while Karna was looking. Now, Karna was eager to fight Arjuna. The two greatest warriors were facing each other.

Their duel began, they started with the ordinary arrows, then warmed up to the use of divine astras. They used astras of Agni, Varuna, Indra in turn and neutralized the astras of the other. Now, Karna, sent a terrible astra, a special gift of his guru, Parashurama, called Bhargavastra. This astra was more powerful than all the astras used so far by them. The army of the Pandavas was much harassed by this astra. Bhima was furious he told Arjuna to put an end to Karna otherwise he would kill him with his mace. Krishna asked Arjuna to go all out, otherwise, it would not be easy to kill Karna.

Arjuna invoked Brahmastra, Great upheavals took place in all the directions. It cleared the cloud of arrows created by Karna. Now Karna sent another deadly astra. The astra illuminated the entire field. It went like lightning. Everyone was watching with bated breath. Even Devas like Surya and Indra had been watching the duel between the two.

-- Krishna did an unusual thing. He pressed his chariot and it sank six inches into the ground. As a result the astra aimed at Arjuna's neck could hit his crown only. The famed Kiriti fell down on the ground but Arjuna remained unharmed. Now there was no astra as powerful in Karna's arsenal. But he continued his fighting. The Pandavas could breathe easier after they saw that Arjuna escaped from the deadly Brahmastra.

Now the fate has started its work against Karna. The earth became soft all of a sudden and the axle of Karna's chariot went deep into the ground. The protectors of his wheels had run away already. Karna was getting furious. Then Arjuna sent Andrastra at him. Karna could not invoke Brahmastra to counter it with great efforts of will. Now his memory was failing and he had lost the power to invoke astras by saying appropriate incantations.

Karna pleaded with Arjuna that he could give him time to retrieve the wheels of his chariot. That was the rule of the righteous war. Krishna laughed and said, "talk of righteousness does not befit you. You have been a part of evil Duryodhana's all sinful schemes, you never protested against the insulting treatment given to Draupadi in your court, rather you were a party to aggravate it by your insulting remarks. You cannot forget the recent falling of Abhimanyu. Do you think that was righteous. You talk of righteousness, I cannot check my laughter."

Krishna's words hurt Karna deeply. He knew the words of Krishna were true. Yet he went to retrieve the wheels of his chariot from the ground. But Arjuna's arrows rained incessantly. He came up again and resumed fighting. Arjuna sent Agni, Varuna and Vayu astras. Now Karna was finding it difficult to remember incantations to invoke appropriate astras to make these ineffective. Yet Karna could not be hurt seriously. Again he was trying to retrieve the wheels of his chariot from the ground. Krishna prompted Arjuna to make haste. Karna should be killed without any loss of time. Arjuna sent an arrow, which was like Vajr, the weapon of Indra. It cut the head of Karna. Karna's head rolled on the ground. A light left Karna's body to go to the heavens.

Karna was dead and now there was nothing left for Duryodhana. The sun sank as if to mourn the death of his son. The rays of sun had lost their heat. The rays had become soft like that of the beams of the moon.

Salya was crestfallen and he went to Duryodhana. The king was deep in despair and a picture of woe. Tears flowed incessantly. He was unable to speak. He was still not reconciled to the fact that Karna was dead. Seeing Salya, the bow and chariot of Karna, Duryodhana broke down

Salya found it very difficult to console the king. He himself was shaken to the very depths. Ashvatthama and others came to Duryodhana to console but they could not do much. Krishna and Arjuna went to see Yudhishthira and gave them the good news for which Yudhishthira had been waiting eagerly. Yudhishthira went into the field to see Karna. He saw the glowing body of Karna and also of his three sons. The seventeenth day had ended.

In the dead of night Duryodhana went to his grandfather and sobbed at his feet. Bhishma touched Duryodhana's head tenderly and said "Why do you weep my child? What is making you so much unhappy?" Duryodhana told him about Karna's death. Bhishma said, "Do not grieve, Radheya wanted to die like a Kshatriya. He was one and he died like one.

Duryodhana was startled. He asked his grandfather what he meant by his words. He said, "I always believed that Karna was Kshatriya, his actions were all Kshatriya like. But since you say, that he was a Kshatriya. I request you to tell me about it." Bhishma said, "Only if you promise me that this secret will never be told by you to anyone., only then I can tell you this, Radheya wanted it that way. I had given a promise to him that I would tell about the secret of his birth to you, only after his death and that too on the condition that you do not tell it to anyone else." Duryodhana said, "If Karna wanted it that way, I shall respect the wishes of my friend. I will never tell this secret to anyone."

Bhishma then said "Radheya was Kaunteya. He was a Pandava. Then Bhishma told the tragic story of the entire life of Karna. His birth as a result of Sun visiting Kunti before her marriage. His abandonment in Ganga. Bringing up by Atiratha and Radha. His quest for knowledge rejection by Drona, learning acquired at Parashurama ashram. The curse of Parashurama, the curse of the brahmin, His gift of Kavacha and Kundala to Indra, and his meetings with Krishna and Kunti."

Now, Duryodhana was trying to absorb the extent of the greatness of his friends and his extreme devotion to him. He cried that why was he not killed in place of Karna. He became senseless with grief. Finally Bhishma consoled him. But Duryodhana had lost all his will to live. He wanted to die only. He walked back to his camp. He was thinking about the greatness of the man called Karna. He knew that he was the eldest Pandava, yet he did

not go to his brothers. He choose to remain with his friend Duryodhana. He gave away his life for the sake of friendship while fighting against his own brothers. The rain of tears from his eyes was unstoppable too, overwhelmed with grief he quietly stole into his tent, but there was no trace of sleep in his eyes. The greatest of his supporter had fallen. The war was now a futile and hopeless exercise. He was, now for the first time not looking forward for the battle at the next day.

Mahabharata as an Epic:

The Mahabharata, is the greatest, longest and one of the two major Sanskrit epics of ancient India, the other being the Ramayana. With more than 74,000 verses, plus long passages, or some 1.8 million words in total, it is one of the longest epic poems in the world.

It contains eighteen *Parvas* or sections viz., *Adi Parva*, *Sabha Parva*, *Vana Parva*, *Virata Parva*, *Udyoga Parva*, *Bhishma Parva*, *Drona Parva*, *Karna Parva*, *Shalya Parva*, *Sauptika Parva*, *Stree Parva*, *Shanti Parva*, *Anushasana Parva*, *Asvamedha Parva*, *Iskramavasika Parva*, *Mansala Parva*, *Mahaprasthanika Parva* and *Swargarohanika Parva*. Each *Parva* contains many sub-*Parvas* or subsections.

This wonderful book was composed by Sri Vyasa (Krishna Dvaipayana) who was the grandfather of the heroes of the epic. He taught this epic to his son Suka and his disciple Vaisampayana and others. King Janamejaya, son of Parikshit, the grandson of the heroes of the epic, performed a great sacrifice. The epic was recited by Vaisampayana to Janamejaya at the command of Vyasa. Later on, Suta recited the Mahabharata as was done by Vaisampayana to Janamejaya, to Saunaka and others, during a sacrifice performed by Saunaka in Naimisaranya, which is near Sitapur in Uttar Pradesh.

It is very interesting to remember the opening and closing lines of this great epic. It begins with: "Vyasa sang of the ineffable greatness and splendour of Lord Vasudeva, who is the source and support for everything, who is eternal, unchanging, self-luminous, who is the Indweller in all beings, and the truthfulness and righteousness of the Pandavas." It ends with: "With raised hands, I shout at the top of my voice; but alas, no one hears my words which can give them Supreme Peace, Joy and Eternal Bliss. One can attain wealth and objects of desire through *Dharma* (righteousness). Why do not people practise *Dharma*? One should not abandon *Dharma* at any cost, even at the risk of his life. One should not relinquish *Dharma* out of passion or fear or covetousness or for the sake of preserving one's life. This is the Bharata Gayatri. Meditate on this daily, O man! when you retire to sleep and when you rise from your bed every morning. You will attain everything. You will attain fame, prosperity, long life, eternal bliss, everlasting peace and immortality."

The longest Sanskrit epic ever written, Mahabharata has a collection of more than 74,000 verses, divided into 18 books. The Mahabharata story is much revered in India, not only among the Hindus. The Mahabharata contains the Bhagawad Gita, the famous gospel of duty that was taught to the great warrior, Arjuna by Lord Krishna. The

Mahabharata dwells on the aspect of the important goals of a human being in his mortal life. The epic aims at making people realize the relation between the individual and the society and how they both are inter dependent on each other. Read on further a summary of Mahabharata, the greatest epic ever.

The epic revolves around the struggle for the throne of the kingdom of Hastinapura. The struggle is between two branches of the same family, the Kauravas and Pandavas. The Kauravas were collectively the hundred sons of the blind king Dhritarashtra and the Pandavas were the five sons of Pandu, who died of a curse. The five brothers named Yudhishthira (eldest son), Arjuna, Bhishma, Nakula and Sahadeva were always obedient and dutiful, which made them the most loved in the kingdom. Each of the Pandavas had a special virtue in them that made them stand apart from the rest of the world. This made the Kauravas hate them and they planned many devious ways to get rid of them.

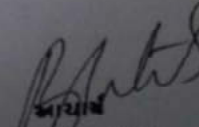
As time went by, the Pandavas got married and shared a common wife named Draupadi. The Kauravas got even more enraged and challenged the Pandavas to a game of gamble. The Pandavas lost and were banished from the kingdom for an exile of 12 years. There was a condition that if they were recognized by the end of 12 years, they would have to begin from scratch.

One of the most important and dramatic character in this epic is Lord Krishna. He was the sole advisor, guide and true friend of the Pandavas and helped them in each and every difficulty in their exile. He is said to be the incarnation of God, who came to earth in human form to relieve the world of evil people and restore faith in his devotees. During the great battle of Kurukshetra fought between the Kauravas and the Pandavas, Lord Krishna took upon himself the duty of driving Arjuna's chariot. He imparted the valuable and practical lessons of the Bhagawad Gita, a text of the conversation between Lord Krishna and Arjuna, where Lord Krishna shows Arjuna a glimpse of his majestic divine form.

The Pandavas won the battle and ruled over Hastinapura for a number of years. It is said that Dhritarashtra and his wife retired into the forest to lead a stress-free life of an ascetic and Krishna left after around thirty six years after the battle took place. When the Pandavas realized that it was time to leave this earth, they all set out on a journey towards the North on foot. It is said that the gates of heaven opened on the northern horizon. One by one they dropped dead, until Yudhishthira finally reached the gates of heaven to be united once again with his brothers and wife.

Conclusion:

There are no two opinions about the fact that Mahabharata is one of the longest epics of Indian Literature. If we want to say the form of *Mahabharata*, it is an epic or rather it is a great epic. But it is not a tragedy.

शुभा
शुभासाधना-मा. शाखा
रा. विश्वनाथनगर, वि.सा.सां.

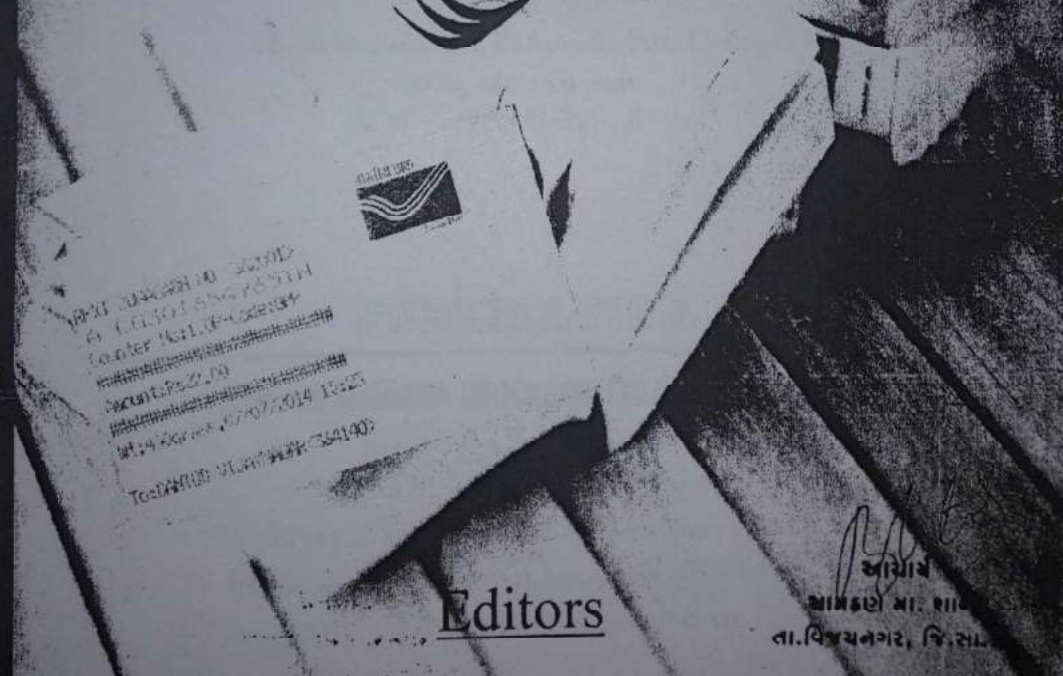
VOL. 01 ISSUE - 06 PRICE - 30

Shabda Sadhana

Refereed Journal
Monthly - Multi Lingual and Multi Disciplinary

2022-23

शब्द साधना

Editors

Dr. Shailesh Rudani

Dr. Dipak Sondarva

(Signature)
अध्यक्ष
शिल्प म. शा.
ता. विजयनगर, जि. सा.

Shabda Sadhana : Refereed Journal

monthly - Multi - Lingual and Multi Disciplinary Journal

EDITORS

Dr. Shailesh Rudani

Assistant Prof.

Sociology Department, Bahauddin Arts College,

Junagadh - Gujarat

Email : shaileshvrudani@gmail.com

Dr. Dipak Sondarva

Assistant Prof.

Hindi Department, Bahauddin Arts College,

Junagadh - Gujarat

Email : kaviraj.db@gmail.com

PUBLICATION

Shabda Sadhana Education Trust, JUNAGADH

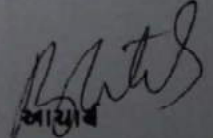
Registration No. - E 6998

C/o. Dr. Dipak B. Sondarva

Shital Nagar Society, Vanthali Highway Road,

Madhuram, Timbavadi, Junagadh -362 015

Email : shabdasadhana@gmail.com

આમદલા મા. શાળા
તા.વિજયનગર, જિ.સા.કાં.

Shabda Sadhana : Refereed Journal

monthly - Multi - Lingual and Multi Disciplinary Journal

EDITORS

DR. SHAILESH RUDANI

DR. DIPAK SONDARVA

CO-EDITORS

PRO. AMIN SAGAR

MR. MAHESH SONDARVA

REVIEW COMMITTEE MEMBERS

Dr. Pramodsinh Chauhan Government Arts & Commerce College, Padadhari, Dist.- Rajkot	Dr. H.P. Dave Head - Hindi Department, Government Arts College, Bhesan, Dist . Junagadh
Pro. Bharat Bambhaniya Assistant Professor, Bahauddin Arts College, Junagadh	Dr. K.P. Baku I/c. Principal, Government Arts College, Ranavav, Dist . Porbandar
Dr. R. A. Rathod I/c. Principal., Head - Sociology Department, Government Arts College, Jamkalyanpur	Dr. Vishal Joshi I/c. Principal, Government Arts College, Bhesan, Dist . Junagadh
Dr. Shrish Bhardwaj Head - Geography Board of Studies, D. H. College, Rajkot	Dr. S.S. Chotaliya Head - Economics Department, M. B. Arts & Commerce College, Rajkot
Pro. Parvatiben K. Kachhi Assistant Professor, Devmani Arts College, Viasavadar	Dr. Bharat Kumbhar Assistant Professor, Botany Department, Government Science College, Ahwa-Da

* The responsibility of article published in Shabda Sadhana is Solely of the writer.

MAGAZINE SUBSCRIPTIONS RATES

Single Issue	₹ 30/-
1 Year Subscriptions	₹ 300/-
2 Year Subscriptions	₹ 560/-

LEGAL ADVISER

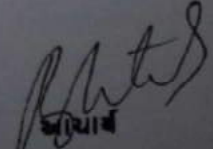
Jignesh P. Akbari
B.Com L.L.B. (Advocate)
Junagadh

INDEX

Page no

- (1) STRUCTURING THE PRESENT THROUGH THE PAST: THE USE OF MYTHS
IN SATISH VYĀS'S PLAYS
✎ Dr. Amit R. Prajapati / 01- 13
- (2) Mens Rea - A Defendant's Mental State
✎ Prof. Dr. Monaben.V.Lakhani / 14 - 16
- (3) International financial reporting standard
✎ PROF. GEETABEN S.THUMAR / 17 - 22
- (4) 'Sting Operation': Ethical and Legal Issues
✎ Lalita Depura / 23 - 27
- (5) WRITING THE DIASPORIC IMAGINARY: RAYMOND PILLAI AS A WRITER
OF DISPORIC CONSCIOUSNESS
✎ Maheshkumar G. Jani / 28- 30
- (6) NEED OF LATEST TRENDS AND DEVELOPMENTS IN PROFESSIONAL
PREPARATION OF YOGA TEACHERS
✎ Mr. Ishwarbhai V. Damor / 31 - 34
- (7) Mahabharata as a great tragedy
✎ PATEL RAHULKUMAR BHIKHABHAI / 35- 41
- (8) PSYCHOLOGICAL STEPS FOR PERSONALITY IMPROVEMENT
✎ SHAH HARDIK A. / 42 - 45
- (9) Eklavya's Loyalty
✎ Dr. Rajendrasinhji A. Rathore / 46 - 50
- (10) मारी संवेदना के परिप्रेक्ष्य में 'रत्नगीतानन्तिका'

अध्यक्ष
सामकला मा. शाळा
ता.विजयनगर, इ.स.सं.

Mahabharata as a great tragedy

PATEL RAHULKUMAR BHIKHABHAI

Introduction:

There is no any frame of literature which fixes up Mahabharata. According to Sauti Mahabharata is a history, Vyasa is of the opinion that Mahabharata is an epic, while Brahma signifies it as epic and history. And we are well known about the words: *Mahabharata is a fifth Veda of Bharata*. We can not consider Mahabharata as a tragedy, or epic or any form of literature because all type of elements of literature is to be found in Mahabharata. Sometime we think of Mahabharata as an epic because many elements of epic are there in Mahabharata. But we can not call it as a tragedy, because there are only few characters that are tragic; such as Karna, Vyasa and Abhimanyu. Let's discuss whether Mahabharata is an epic, tragedy or it is only literature.

Mahabharata as a tragedy:

Is Mahabharata a tragedy? Or a great tragedy? No, not at all, because number of critics have their own opinion regarding Mahabharata as an epic, not a single critic who defines Mahabharata as a tragedy with powerful arguments. No doubt there are some characters like Karna who right from the beginning fights against his own destiny. From his birth to his death he feels tragedy. We feel pity upon him. Karna is one of the most poignant characters of the Mahabharata; generous to a fault but with shades of grey. Although born to princess Kunti and the sun god Surya, he grew up as the son of a humble charioteer. His talent and ambition, however, would not allow him to languish in anonymity. The Kaurava prince, Duryodhana, recognised his ability at archery and made him king of Anga. For this, Karna remained loyal to him till the end. He met an untimely end at the hands of his brother Arjuna in the Mahabharata War.

Karna: the most tragic character:

The one and only character whom I consider the most tragic character is none another than Karna. He was the son of Kunti, and the eldest brother of Pandavas, but it was his misfortune that he was removed from his own mother by his own mother! What a tragedy? He was by birth a prince, did he live a life of prince hood? Was he grown up as a prince? No, he did not get anything which was good except humiliation. People called him *sutputra* (son of a charioteer). He was not allowed to get education of archery only because he was a *sutputra*. Draupadi also rejected him in swayamvar only because he was, yes; *sutputra*. Let me tell something about the war, in war we find tragedy of Karna.

The Seventeenth day of the war came. Duryodhana went to Salya and with folded hands made his request. He said, "Karna is going to kill Arjuna today but only flaw in his plan is, there is no charioteer in the world like Krishna. You are the only one who can equal or even excel the prowess of Krishna. Karna is sure to kill Arjuna, if only you could be kind enough to be his charioteer." Initially Salya was furious. He said, "How dare you suggest that I a Kshatriya do the work of a Sutaputra for a sutaputra? I am great king. I wear crown. I have been given the sacred coronation bath. I am a Maharathi. You are asking me to become a servant of a low-born? Despite your over confidence in him, he is no match for me. I can easily defeat him. I can fight Indra and defeat him. Do not insult me. I shall go back to my kingdom."

Duryodhana again spoke with tears in his eyes. "My lord, who can dare to insult you? Who does not know your superiority? My request is only that since no one can match Krishna's skill in charioteering except your honoured self. Most humbly we request you to guide the course of Karna's chariot. So that he may kill Arjuna. It is like lord Brahma taking the reins of the chariot of Shiva when he went to kill Tripuras." Now, Salya was pleased with the humility of Duryodhana. He said, "I am pleased to hear you say in the midst of all the army, that I am superior to Krishna. I will accept to become the charioteer of Karna." Duryodhana fell at his feet to express his gratitude.

Karna too, was humiliated to know that Salya had agreed to become his charioteer and expressed his gratitude to Salya. He was pleased with Karna's. Salya went and prepared a chariot for Karna and brought it before him. Karna did pradakshina of his chariot and saluted his father the sun. He made Salya enter the chariot first and then he followed. Duryodhana gave him a fond farewell. Karna said that it is Arjuna or me, who would win the battle. Salya had made a promise to Yudhisthira to dampen the enthusiasm of Karna and break his morals. He had been praising the Pandavas all the way and belittling Karna. Karna only said, "My lord, I do not wish to displease you by contradicting what you say."

Karna had arranged his army beautifully today. Krishna said, "Arjuna today you must face Karna and kill him. Bhishma has to kill Duryodhana." The fight started in all its fury. Karna was decided for his death. He wanted to put up the best possible show of his skills and prowess. Arjuna advanced and saw that his sons Sushama, Satyasena and Vrishasena protected the chariot of Karna. The Pandava warriors who were ranged against Karna were, Satyaki, Dhristadhymna, Bhishma, Shikhandi, sons of Draupadi, and Sahdeva. But they could not check the progress of Karna. Bhishma killed Satyasena. The other warriors of Karna were wounded. The army of the Pandavas was no match to Karna today. It just blew away like clouds in a gale.

Yudhisthira came to face him. A great fight took place. Karna was hurt in the beginning but he fought back routing Satyaki and others who came to help Yudhisthira. He cut the bow of Yudhisthira to pieces. He also smashed the chariot of Yudhisthira. Then with an arrow he broke his armour too. Now Yudhisthira was standing there helpless at his mercy. Yudhisthira threw a few javeline at him but they all were broken into pieces. Then Karna touched him with his bow and said, You are one of the noblest of men born a Kshatriya but more a Brahmin by heart. Do not challenge your superiors. As you rightly said that I a sutaputra should not vie with the Kshatriya, my lord you, too have failed to act as a Kshatriya. Go to Arjuna you can never defeat me in a single combat. He then turned to the other side of the field.

Bhima was very angry at the insult offered to Yudhisthira. He advanced menacingly towards, Karna, Salya wamed Karna about him. Bhima rushed at Karna and was able to hurt him so badly that he fainted. He came around soon and began fighting again. Arjuna defeated Ashvatthama in a duel. Yudhisthira again came to face Karna but was taken to his tent badly hurt. Arjuna and Krishna went to his tent to know about his welfare. Thereafter, Arjuna and Krishna re-entered the field and their horses were refreshed.

Arjuna asked Krishna to take him to Karna. Krishna took him to Karna. Salya saw the chariot of Arjuna coming towards Karna. By now Salya was very deeply impressed by the bravery, heroism and generosity of Karna. He had already stopped praising the Pandavas and denouncing Karna. He could see that there was no one in the battlefield that could match the sterling qualities of Karna. He was very much overwhelmed by Karna's devotion to his duty and to his king.

He said Karna now the time has come to fulfill your promise to kill Arjuna. He is killing our army in hundreds and thousands, kill him. Then the Pandavas will lose the war. He further said, I know the prowess of Bhishma and Drona and I am no mean warrior myself. But no one can stand up to you. Only you can kill Arjuna. Karna's eyes were filled with tears of gratitude, hearing the words of Salya. He said, my lord, you have made me the happiest person in the world. I feel very honoured and I shall try my best to live upto your expectations. You are my lord, master and friend with your blessings. I hope to kill Arjuna, kindly take me to meet him half way.

The chariot of Karna was stopped by Bhima and Satyaki. Satyaki killed Sushama, the son of Karna. Karna killed the son of Dhistadhyumna. Now Shikhandi, Janmejaya, Yudhamanyu, Uttamaujas and Dhritadhyumna, five great warriors were fighting Karna. He defeated all of them and they all fled away from him. Duryodhana came to help him with his brother Dussasan. Bhima and Dussasan met and a terrible duel was fought. Both hated each other that put extra sharpness in their fight. Bhima said, "Dussasan I am grateful to you. Today by coming to fight with me. You have given me an opportunity to repay a debt.

I remember, your evil hands touched the blessed hair of Draupadi. Ever since, I think of your

misdeed, I always wanted to repay you." Bhima fought a long drawn duel with Dussasan. Finally he was able to smash his chariot and break his bow. Now Dussasan was fallen on the ground. Bhima caught him by his throat. Then he threw him on the ground. He cut his hands and threw them on the ground. He had promised to Draupadi that the evil hands, which touched her, would fall on the ground. Bhima ripped the chest of Dussasan. The blood from his heart spurted. Bhima put his lips to it. This terrible deed was performed by Bhima to fulfill his oath. The brother of Duryodhana, Dussasan was dead.

Vrishasena, the son of Karna, advanced towards the Pandavas army. The sharp arrows of Arjuna killed him while Karna was looking. Now, Karna was eager to fight Arjuna. The two greatest warriors were facing each other.

Their duel began, they started with the ordinary arrows, then warmed up to the use of divine astras. They used astras of Agni, Varuna, Indra in turn and neutralized the astras of the other. Now Karna, sent a terrible astra, a special gift of his guru, Parashurama, called Bhargavastra. This astra was more powerful than all the astras used so far by them. The army of the Pandavas was much harassed by this astra. Bhima was furious he told Arjuna to put an end to Karna otherwise he will kill him with his mace. Krishna asked Arjuna to go all out, otherwise, it would not be easy to kill Karna.

Arjuna invoked Brahmastra. Great upheavals took place in all the directions. It cleared the cloud of arrows created by Karna. Now Karna sent another deadly astra. The astra illuminated the entire field. It went like lightening. Everyone was watching with bated breath. Even Devas like Surya and Indra had been watching the duel between the two.

- Krishna did an unusual thing. He pressed his chariot and it sank six inches into the ground. As a result the astra aimed at Arjuna's neck could hit his crown only. The famed Kiriti fell down on the ground but Arjuna remained unharmed. Now there was no astra as powerful in Karna's arsenal. But he continued his fighting. The Pandavas could breathe easier after they saw that Arjuna escaped from the dreadful Magastra.

Now the fate has started its work against Karna. The earth became soft all of sudden and the wheels of Karna's chariot went deep in to the ground. The protectors of his wheels had run away already. Karna was getting furious. Then Arjuna sent Andrastra at him. Karna could invoke Brahmastra to counter it with great efforts of will. Now his memory was failing and he had lost the power to invoke astras by saying appropriate incantations.

Karna pleaded with Arjuna that he could give him time to retrieve the wheels of his chariots. That was the rule of the righteous war. Krishna laughed and said, "talk of righteousness does not befit you. You have been a part of evil Duryodhana's all sinful schemes, you never protested against the insulting treatment given to Draupadi in their court, rather you were a party to aggravate it by your insulting remarks. You cannot forget the recent killing of Abhimanyu. Do you think that was righteous. You talk of righteousness, I cannot check my laughter."

Krishna's words hurt Karna deeply. He knew the words of Krishna were true. Yet he went to retrieve the wheels of his chariot from the ground. But Arjuna's arrows rained incessantly. He came up again and resumed fighting. Arjuna sent Agni, Varuna and Vayu astras. Now Karna was finding it difficult to remember incantations to invoke appropriate astras to make these ineffective. Yet Karna could not be hurt seriously. Again he was trying to retrieve the wheels of his chariot from the ground. Krishna prompted Arjuna to make haste. Karna should be killed without any loss of time. Arjuna sent an arrow, which was like Vajr, the weapon of Indra. It cut the head of Karna. Karna's head rolled on the ground. A light left Karna's body to go to the heavens.

Karna was dead and now there was nothing left for Duryodhana. The sun sank as if to mourn the death of his son. The rays of sun had lost their heat. The rays had become soft like that of the beams of the moon.

Salya was crestfallen and he went to Duryodhana. The king was deep in despair and a picture of woe. Tears flowed incessantly. He was unable to speak. He was still not reconciled to the fact that Karna was dead. Seeing Salya, the bow and chariot of Karna, Duryodhana broke down.

Salya found it very difficult to console the king. He himself was shaken to the very depths. Ashvathama and others came to Duryodhana to console but they could not do much. Krishna and Arjuna went to see Yudhishthira and gave them the good news for which Yudhishthira had been waiting eagerly. Yudhishthira went into the field to see Karna. He saw the glowing body of Karna and also of his three sons. The seventeenth day had ended.

In the dead of night Duryodhana went to his grandfather and sobbed at his feet. Bhishma touched Duryodhana's head tenderly and said "Why do you weep my child? What is making you so much unhappy?" Duryodhana told him about Karna's death. Bhishma said, "Do not grieve, Radheya wanted to die like a Kshatriya. He was one and he died like one.

Duryodhana was startled, He asked his grandfather what he meant by his words. He said, "I always believed that Karna was Kshatriya, his actions were all Kshatriya like. But since you say, that he was a Kshatriya. I request you to tell me about it." Bhishma said, "Only if you promise me that this secret will never be told by you to anyone., only then I can tell you this, Radheya wanted it that way. I had given a promise to him that I would tell about the secret of his birth to you, only after his death and that too on the condition that you do not tell it to anyone else." Duryodhana said, "If Karna wanted it that way, I shall respect the wishes of my friend. I will never tell this secret to anyone."

Bhishma then said "Radheya was Kaunteya. He was a Pandava. Then Bhishma told the tragic story of the entire life of Karna. His birth as a result of Sun visiting Kunti before her marriage, His abandonment in Ganga. Bringing up by Atiratha and Radha. His quest for knowledge rejection by Drona, learning acquired at Parishurama ashram. The curse of Parashurama, the curse of the brahmin, His gift of Kavacha and Kundala to Indra, and his meetings with Krishna and Kunti."

Now, Duryodhana was trying to absorb the extent of the greatness of his friends and his extreme devotion to him. He cried that why was he not killed in place of Karna. He became senseless with grief. Finally Bhishma consoled him. But Duryodhana had lost all his will to live. He wanted to die only. He walked back to his camp. He was thinking about the greatness of the man called Karna. He knew that he was the eldest Pandavas, yet he did

not go to his brothers. He choose to remain with his friend Duryodhana. He gave away his life for the sake of friendship while fighting against his own brothers. The rain of tears from his eyes was unstoppable too, overwhelmed with grief he quietly stole into his tent, but there was no trace of sleep in his eyes. The greatest of his supporter had fallen. The war was now a futile and hopeless exercise. He was, now for the first time not looking forward to the battle at the next day.

Mahabharata as an Epic:

The Mahabharata, is the greatest, longest and one of the two major Sanskrit epics of ancient India, the other being the Ramayana. With more than 74,000 verses, plus long pro-passages, or some 1.8 million words in total, it is one of the longest epic poems in the world.

It contains eighteen *Parvas* or sections viz., *Adi Parva*, *Sabha Parva*, *Vana Parva*, *Virata Parva*, *Udyoga Parva*, *Bhishma Parva*, *Drona Parva*, *Karna Parva*, *Shalya Parva*, *Sauntika Parva*, *Strree Parva*, *Shanti Parva*, *Anushasana Parva*, *Asvamedha Parva*, *Ishwamavasika Parva*, *Mausala Parva*, *Mahaprasthanika Parva* and *Swargarohanika Parva*. Each *Parva* contains many sub-*Parvas* or subsections.

This wonderful book was composed by Sri Vyasa (Krishna Dvaipayana) who was the grandfather of the heroes of the epic. He taught this epic to his son Suta and his disciple Vaisampayana and others. King Janamejaya, son of Parikshit, the grandson of the heroes of the epic, performed a great sacrifice. The epic was recited by Vaisampayana to Janamejaya at the command of Vyasa. Later on, Suta recited the Mahabharata as was done by Vaisampayana to Janamejaya, to Saunaka and others, during a sacrifice performed by Saunaka in Naimisaranya, which is near Sitapur in Uttar Pradesh.

It is very interesting to remember the opening and closing lines of this great epic. It begins with: "Vyasa sang of the ineffable greatness and splendour of Lord Vasudeva, who is the source and support for everything, who is eternal, unchanging, self-luminous, who is the Indweller in all beings, and the truthfulness and righteousness of the Pandavas." It ends with: "With raised hands, I shout at the top of my voice, but alas, no one hears my word which can give them Supreme Peace, Joy and Eternal Bliss. One can attain wealth and all objects of desire through *Dharma* (righteousness). Why do not people practise *Dharma*? One should not abandon *Dharma* at any cost, even at the risk of his life. One should not relinquish *Dharma* out of passion or fear or covetousness or for the sake of preserving one's life. This is the Bharata Gayatri. Meditate on this daily, O man! when you retire to sleep and when you rise from your bed every morning. You will attain everything. You will attain fame, prosperity, long life, eternal bliss, everlasting peace and immortality."

The longest Sanskrit epic ever written, Mahabharata has a collection of more than 74,000 verses, divided into 18 books. The Mahabharata story is much revered in India and basically among the Hindus. The Mahabharata contains the Bhagawad Gita, the famous gospel of duty that was taught to the great warrior, Arjuna by Lord Krishna. He

Mahabharata dwells on the aspect of the important goals of a human being in his mortal life. The epic aims at making people realize the relation between the individual and the society and how they both are inter dependent on each other. Read on further a summary of Mahabharata, the greatest epic ever.

The epic revolves around the struggle for the throne of the kingdom of Hastinapura. The struggle is between two branches of the same family, the Kauravas and Pandavas. The Kauravas were collectively the hundred sons of the blind king Dhritarashtra and the Pandavas were the five sons of Pandu, who died of a curse. The five brothers named Yudhishthira (eldest son), Arjuna, Bhishma, Nakula and Sahadeva were always obedient and dutiful, which made them the most loved in the kingdom. Each of the Pandavas had a special virtue in them that made them stand apart from the rest of the world. This made the Kauravas hate them and they planned many devious ways to get rid of them.

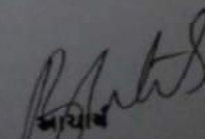
As time went by, the Pandavas got married and shared a common wife named Draupadi. The Kauravas got even more enraged and challenged the Pandavas to a game of gamble. The Pandavas lost and were banished from the kingdom for an exile of 12 years. There was a condition that if they were recognized by the end of 12 years, they would have to begin from scratch.

One of the most important and dramatic character in this epic is Lord Krishna. He was the sole advisor, guide and true friend of the Pandavas and helped them in each and every difficulty in their exile. He is said to be the incarnation of God, who came to earth in human form to relieve the world of evil people and restore faith in his devotees. During the great battle of Kurukshetra fought between the Kauravas and the Pandavas, Lord Krishna took upon himself the duty of driving Arjuna's chariot. He imparted the valuable and practical lessons of the Bhagawad Gita, a text of the conversation between Lord Krishna and Arjuna, where Lord Krishna shows Arjuna a glimpse of his majestic divine form.

The Pandavas won the battle and ruled over Hastinapura for a number of years. It is said that Dhritarashtra and his wife retired into the forest to lead a stress-free life of an ascetic and Krishna left after around thirty six years after the battle took place. When the Pandavas realized that it was time to leave this earth, they all set out on a journey towards the North on foot. It is said that the gates of heaven opened on the northern horizon. One by one they dropped dead, until Yudhishthira finally reached the gates of heaven to be united once again with his brothers and wife.

Conclusion:

There are no two opinions about the fact that Mahabharata is one of the longest epics of Indian Literature. If we want to say the form of *Mahabharata*, it is an epic or rather it is a great epic. But it is not a tragedy.

शुभम
शुभम मा. शाजा
ता. विश्वनाथ, वि. सा. सि.

International Referred Journal

2014-15

2349 : 4557

SURABHI

2nd Issue

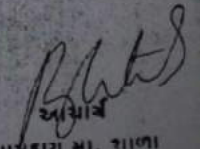
September-October 2014

प्रो. डॉ. एच. एन. चावला

स्वाधीनता प्राप्ति के साठ साल के बाद गुजरात राज्य के महाराजा कृष्णकुमारसिंह जी भावनगर विश्व-विद्यालय के कर्मठ, निष्ठावान, पिछड़े हुए वर्ग के अध्यापक को कार्यकारी कुलपति पद हेतु नियुक्ति के लिए आयुध प्रकाशन की ओर से अभिनन्दन के साथ ढेर सारी बधाई

Guest Editor
P. f. Dr. H. L. Chavda

आशा
धामठला मा. शाला
ता.पिचयनगर, जि.ता.डि.

ISSN : 2349 4557

SURABHI

International Refereed Journal

September-October : 2014

2nd Issue

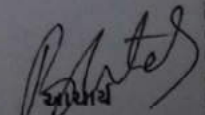
:: Guest Editor ::

Prof. Dr. H. L. Chavda
Dean
Arts Faculty
&

Head of the Department, Sociology
Maharaja Krushnakumarsinhji Bhavnagar University

◇ Contact ◇

Ayudh Publication
ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com
97238 94438 / 9428 34 36 35

આમદામ મા. શાળા
તા.વિજયનગર, જિ.તા.કાં.

◇ Peer Review Committee ◇

Prof. Jagu Vadher
(Economics)
Diu College, Diu

Prof. Pratixa Thaker
(English)

Dr. D. N. Maru (GES)
(Sociology)

Prof. Urvik Patel (GES)
(History)
Govt. Arts & Commerce
College, Kachhal
Dist. Surat

Prof. Samyak Makavana
(GES)
(Psychology)
Govt. Lalan College, Bhuj
Dist. Kachchha

Prof. Rakesh Patel
(GES)
(English)
Govt. Arts College, Ahva,
Dist. Dang

Prof. Kapil Ghosiya (GES)
(Economics)
Govt. Arts & Commerce
College, Meghraj,
Dist. Sabarkantha

Dr. Sanjay Bandhiya
(GES)
(Hindi)
Govt. Arts College, Bhesan,
Dist. Junagadh

Legal Advisor

Manish N. Dhokadiya
(LL.B., LL.M-III)

Waiting for Godot

Rahul Bhikhabhai Patel
At-Post : Dantod, Ta. Vijaynagar,
Dist. Sabarkantha

The purpose of human life is an unanswerable question. It seems impossible to find an answer because we don't know where to begin looking or whom to ask. Existence, to us, seems to be something imposed upon us by an unknown force. There is no apparent meaning to it, and yet we suffer as a result of it. The world seems utterly chaotic. We therefore try to impose meaning on it through pattern and fabricated purposes to distract ourselves from the fact that our situation is hopelessly unfathomable. "Waiting for Godot" is a play that captures this feeling and view of the world, and characterizes it with archetypes that symbolize humanity and its behaviour when faced with this knowledge. According to the play, a human being's life is totally dependant on chance, and, by extension, time is meaningless; therefore, a human's life is also meaningless, and the realization of this drives humans to rely on nebulous, outside forces, which may be real or not, for order and direction.

The basic premise of the play is that chance is the underlying factor behind existence. Therefore human life is determined by chance. This is established very early on, when Vladimir mentions the parable of the two thieves from the Bible. "One of the thieves was saved. It's a reasonable percentage" (Beckett, 8). The idea of "percentage" is important because this represents how the fate of humanity is determined; it is random, and there is a percentage chance that a person will be saved or damned. Vladimir continues by citing the discordance of the Gospels on the story of the two thieves. "And yet...how is it - this is not boring you I hope - how is it that of the four Evangelists only one speaks of a thief being saved. The four of them were there - or thereabouts - and only one speaks of a thief being saved" (Beckett, 9). Beckett makes an important point with this example of how chance is woven into even the most sacred of texts that is supposed to hold ultimate truth for humanity. All four disciples of Christ are supposed to have been present during his crucifixion and witnessed the two thieves, crucified with Jesus, being saved or damned depending on their treatment of him in these final hours. Of the four, only two report anything peculiar happening with the thieves. Of the two that report it, only one says that a thief was saved while the other says that both were damned. Thus, the percentages go from 100%, to 50%, to a 25% chance for salvation. This whole matter of percentages symbolizes how chance is the determining factor of existence, and Beckett used the Bible to prove this because that is the text that humanity has looked to for meaning for millenia. Even the Bible reduces human life to a matter of chance. On any given day there is a certain percent chance that one will be saved as opposed to damned, and that person is powerless to affect the decision. "The fate of the thieves, one of whom was saved and the other damned according to the one of the four accounts that everybody believes, becomes as the play progresses a symbol of the condition of man in an unpredictable and arbitrary universe" (Webb, 32).

God, if he exists, contributes to the chaos by his silence. The very fact that God allows such an arbitrary system to continue makes him an accomplice. The French philosopher Pascal noted the arbitrariness of life and that the universe worked on the basis of percentages. He advocated using such arbitrariness to one's advantage, including believing in God because, if he doesn't exist, nobody would care in the end, but if he does, one was on the safe side all along, so one can't lose. It is the same reasoning that Vladimir uses in his remark quoted above. "It's a reasonable percentage." But it is God's silence throughout all this that

causes the real hopelessness, and this is what makes "Waiting for Godot" a tragedy amidst all the comical actions of its characters: the silent plea to God for meaning, for answers, which symbolizes the plea of all humanity, and God's silence in response, "The recourse to bookkeeping by the philosopher [Pascal] no less than the clownish tramp shows how helpless we are with respect to God's silence" (Astro, 121). Either God does not exist, or he does not care. Whichever is the case, chance and arbitrariness determine human life in the absence of divine involvement.

The world of "Waiting for Godot" is one without any meaningful pattern, which symbolizes chaos as the dominating force in the world. There is no orderly sequence of events. A tree which was barren one day is covered with leaves the next. The two tramps return to the same place every day to wait for Godot. No one can remember exactly what happened the day before. Night falls instantly, and Godot never comes. The entire setting of the play is meant to demonstrate that time is based on chance, and therefore human life is based on chance.

Time is meaningless as a direct result of chance being the underlying factor of existence. Hence there is a cyclic, albeit indefinite, pattern to events in "Waiting for Godot." Vladimir and Estragon return to the same place each day to wait for Godot and experience the same general events with variations each time. It is not known for how long in the past they have been doing this, or for how long they will continue to do it, but since time is meaningless in this play, it is assumed that past, present, and future mean nothing. Time, essentially is a mess. "One of the seemingly most stable of the patterns that give shape to experience, and one of the most disturbing to see crumble, is that of time" (Webb, 34-35). The ramifications of this on human existence are symbolized by the difference between Pozzo and Lucky in Act I and in Act II. Because time is based on chance and is therefore meaningless, human life is treated arbitrarily and in an almost ruthless manner, and is also meaningless. In Act I Pozzo is travelling to the market to sell Lucky, his slave. Pozzo is healthy as can be, and there seems to be nothing wrong. Lucky used to be such a pleasant slave to have around, but he has become quite annoying, and so Pozzo is going to get rid of him. This is their situation the first time they meet Vladimir and Estragon. The next day, everything has changed. Pozzo is now blind, and Lucky is mute. Pozzo has absolutely no recollection of the previous meeting, and even claims that Lucky has always been mute even though just the day before he gave a long philosophical discourse when commanded to "think." When asked by Vladimir when he became blind, Pozzo responds "I woke up one fine day as blind as Fortune" (Beckett, 55). Vladimir, incredulous, continues asking him for details. Pozzo responds to this (violently), "Don't question me! The blind have no notion of time. The things of time are hidden from them too" (Beckett, 55). Pozzo's situation symbolizes the effects of time on humans. The inherent meaninglessness of a world based on chance degenerates human life into something that is worthless and can be toyed with by Fortune. Beckett uses this change in the situation of Pozzo and Lucky to show that human life is meaningless because time is meaningless. "Although a 'stream of time' doesn't exist any longer, the 'time material' is not petrified yet...instead of a moving stream, time here has become something like a stagnant mush" (Andres, 143).

Humans try to remain oblivious of their condition. Throughout the play, Vladimir and Estragon remain stupidly cheerful, and seek distraction in pointless activities. In doing so, they act rather comical, which gives the play its humorous element. "The positive attitude of the two tramps thus amounts to a double negation: their inability to recognize the senselessness of their position" (Andres, 143-144). Vladimir and Estragon try to distract themselves from the endless wait by arguing over mundane topics, sleeping, chatting with Pozzo and Lucky (again over mundane topics), and even contemplating suicide. All of this is an attempt to remain oblivious of the fact that they are waiting for a vague figure, partly of their own invention, that will never come. They do not want to realize that their lives are

meaningless. This behavior symbolizes humanity's petty distractions. Humans have nothing else to do but try to distract themselves from their situation. "...while, in the case of Vladimir and Estragon, it is just the incessant attempt to make time pass which is so characteristic, and which reflects the specific misery and absurdity of their life" (Andres, 147-148). Vladimir and Estragon's attempts at distraction are attempts to make time pass, to draw them closer to the time when Godot will arrive and solve all their problems. This is pure wishful thinking, but this is all that they have to look forward to, even if the action is meaningless. The only alternative to this is death, which the two contemplate but lack the courage and initiative to carry through. In the end, the only recourse left to humans is to persist in meaningless action or perish. "Pozzo, after his vision of the emptiness and futility of human life, revives his Lucky and cries, 'On!' though they have nowhere to go and nothing to carry but sand" (Webb, 41).

To impose pattern and meaning on their world, humans will rely on nebulous outside forces for relief and distraction from their predicament. This is the only thing that can keep them going. Thus, in the play, Godot is symbolic of such an outside force, which seems to be silent and uncaring. Even so, he is still a pattern, and he infuses the two desperate tramps with a purpose to their absurd lives. By imposing pattern on chaos, Vladimir and Estragon achieve some degree of meaning. In this case, the pattern is waiting. Vladimir, in his philosophical soliloquy while contemplating whether or not to help Pozzo in Act II, declares, "What are we doing here, that is the question. And we are blessed in this, that we happen to know the answer. Yes, in this immense confusion one thing alone is clear. We are waiting for Godot to come-" (Beckett, 51). An illusion of salvation is needed to cope with a meaningless life. Godot is that illusion. Therefore we see that because of all the aforementioned factors, that life is based on chance, that time is meaningless, that human life is meaningless, humans are driven to invent or rely on such "Godots," otherwise they would perish. In essence, "'Waiting for Godot' is the story of two vagabonds who impose on their slovenly wilderness an illusory, but desperately defended, pattern: waiting" (Webb, 26).

It is never clear whether Godot is real or not, which is why he is referred to as an example of a "nebulous force". In both acts, Vladimir and Estragon mistake or suspect Pozzo of being Godot. They have never actually seen Godot, and would not be able to tell him apart from a street passerby. Their only contact with him is his messenger boy that comes at the end of each day to inform them that Godot will again not be coming, but will surely come tomorrow. The boy never remembers one day from the next, another indication of the absence of a meaningful time sequence. At the end of the second act, Vladimir, the more philosophical of the two, gets a glimpse of the truth: that they will forever be waiting for Godot, that he is merely a distraction from their useless lives, and that he can even predict, ironically, when the boy comes again, everything that the boy will say. It is at this point that a great depression overcomes Vladimir at the realisation of the truth. It is the climax of the play and its most tragic part. But Vladimir realizes that he is trapped, that he must persist in the illusion, that he has no choice. This is the definition of "going on" for humanity. There is no point. But it is the only option. "All of these characters go on, but in the old ruts, and only by retreating into patterns of thought that have already been thoroughly discredited. In the universe of this play, 'on' leads nowhere" (Webb, 41).

"Waiting for Godot" is all about how the world is based on chance. A world based on chance can have no orderly time sequence, and thus time has no meaning. The extension, then, is that human life has no meaning. Realizing this, humans will create distractions and diversions, in the form of patterns and reliance on nebulous forces, to provide the purpose and meaning that is inherently lacking in their lives. "Waiting for Godot" is the classical, archetypal presentation of this facet of human existence.

[Handwritten signature]
2013
1001
1001

Guest Editor
Prof. Dr. H. L. Chavda
Email : ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

International Referred Journal

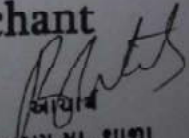
2321 : 2160

AYUDH

13th Issue

August-September 2014

Guest Editor
Dr. Amrapali Marchant

अयुध
बायबेली मी. शाळा
... २०१४, वि. मी. ६१.

ISSN : 2321 - 2160

AYUDH

International Refereed Journal

AUGUST-SEPTEMBER : 2014

13th Issue

:: Guest Editor ::

Dr. Amrapali Marchant
Chairman

Gujarat Sociological Council,
Ex. Vice Chancellor

Dr. Babasaheb Ambedkar Open University
Ahmeddabad

◇ Contact ◇

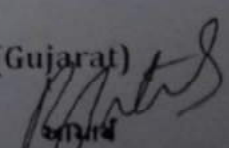
Ayudh Publication

97238 94438, 9428 34 36 35

B- 4854, Dr. House, Hariomnagar, Kalvibid, Bhavnagar (Gujarat)

ayudh2013@gmail.com

www.ayudhpublication.com

આમરપાલી માર્ચન્ટ
આમરપાલી મા. શાળા
તા.વિજયનગર, જિ.સા.કાં.

◇ Subject Expert ◇

Pro. Jagu Vadher
(Economics)
Diu Arts College, Diu

Pro. Pratixa Thaker
(English)

Dr. D. N. Maru (GES)
(Sociology)

Pro. Urvik Patel (GES)
(History)
Govt. Arts & Commerce
College, Kachhal
Dist. Surat

Pro. Samyak Makavana
(GES)
(Psychology)
Govt. Lalan College, Bhuj
Dist. Kachchha

Pro. Rakesh Patel (GES)
(English)
Govt. Arts College, Ahva,
Dist. Dang

Pro. Kapil Ghosiya (GES)
(Economics)
Govt. Arts & Commerce
College, Meghraj,
Dist. Sabarkantha

Dr. Sanjay Bandhiya
(GES)
(Hindi)
Govt. Arts College, Bhesan,
Dist. Junagadh

Pro. Manahar Makavana

Legal Advisor
Manish N. Dhokadiya
(LL.B., LL.M-HRHH)

Major Themes of "Oedipus Rex"

RAHULKUMAR B. PATEL
(M.A, B.Ed)
AT&PO-DANTOD
TALUKA-VIJAYNAGAR
DIST-SABARKANTHA

Light and darkness

Darkness and light are tightly wound up with the theme of sight and blindness in Sophocles' play. Oedipus - and all the other characters, save for Teiresias - is 'in the dark' about his own origins and the murder of Laius. Teiresias, of course, is literally 'in the dark' with his own blindness - and yet manages to have sight over everything that is to follow. After Oedipus finds out what has happened, he bemoans the way everything has indeed "come to light".

Sight and blindness

Teiresias holds the key to the link between sight and blindness - for even though he is blind, he can still see and predict the future (if not the present). At the end of the play, moreover, Oedipus blinds himself, because what he has metaphorically seen (i.e. realized) leaves him unable to face his family or his parents in the afterlife). As with the previous theme, sight/blindness operate both literally and metaphorically within the play. Indeed, literal sight is juxtaposed with 'insight' or 'foresight'.

Origins and children

Oedipus embarks upon a search for his own origins, and - though he does not realize it - for his real parents. As the child of his own wife, and thus father and brother to his children, Sophocles explores various interrelationships between where things began and who fathered who. Similarly, the play itself works backwards towards a revelatory start: the story has, in effect, already happened - and Oedipus is forced to discover his own history.

The One and the Many (also Doubles/Twos)

Throughout the play, a central inconsistency dominates - namely the herdsman and Jocasta both believe Laius to have been killed by several people at the crossroads. The story, however, reveals that Oedipus himself alone killed Laius. How can Laius have been supposedly killed by one person - and also by many people?

Oedipus is searching for Laius' murderer: he is the detective seeking the criminal. Yet in the end, these two roles merge into one person - Oedipus himself. The Oedipus we are left with at the end of the play is similarly both father and brother. Sophocles' play, in fact, abounds with twos and doubles: there are two herdsman, two daughters and two sons.

two opposed pairs of king and queen (Laius and Jocasta, and Polybus and Merope), and two cities (Thebes and Corinth). In so many of these cases, Oedipus' realization is that he is *either between – or, more confusingly, some combination of – two things*. Thus the conflict between "the one and the many" is central to Sophocles' play. "What is this news of double meaning?" Jocasta asks (939). Throughout Oedipus, then, it remains a pertinent question.

Plague and health

Thebes at the start of the play is suffering from terrible blight which renders the fields and the women barren. The oracle tells Oedipus at the start of the play that the source of this plague is Laius' murderer (Oedipus himself). Health then, only comes with the end of the play and Oedipus' blindness. Again, 'plague' is both literal and metaphorical. There is a genuine plague, but also, to quote Hamlet, there might be "something rotten" in the moral state of Thebes.

Prophecy, oracles, and predestination

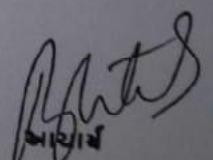
The origins of this play in the Oedipus myth (see 'Oedipus and Myth') create an compelling question about foreknowledge and expectation. The audience who knew the myth would know from the start far more than Oedipus himself - hence a strong example of dramatic irony. Moreover, one of the themes the play considers as a corollary is whether or not you can escape your fate. In trying to murder her son, Jocasta finds him reborn as her husband. Running from Corinth, from his parents, Oedipus murders his father on the way. It seems that running away from one's fate ultimately ensures that one is only running towards it.

Youth and age

'Man' is the answer to the Sphinx's question, and the aging of man is given key significance in the course of the play. Oedipus himself goes from childlike innocence to a blinded man who needs to be led by his children. Oedipus, it might be said, ages with the discovery of his own shortcomings as a man. In learning of his own weaknesses and frailties, he loses his innocence immediately.

RAHULKUMAR B. PATEL
(M.A, B.Ed)
AT&PO-DANTOD
TALUKA-VIJAYNAGAR
DIST-SABARKANTHA

Guest Editor
Dr. Amrapali Marchant
Email : ayudh2013@gmail.com
www. ayudhpublication. com

आचार्य
यामरुपा मा. शाजा
ता.विजयनगर, जि.सा.बां.

ISSN 2321-2160

9/24-15

ISSN : 2321 - 2160

AYUDH

International Refereed Journal

July : 2014

12th Issue

:: Editor ::

Dr. Nehal Kalavadiya

◇ Contact ◇

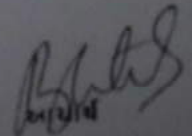
Ayudh Publication

97238 94438, 9428 34 36 35

B- 4854, Dr. House, Hariomnagar, Kalvibid, Bhavnagar (Gujarat)

ayudh2013@gmail.com

www.ayudhpublication.com

સામગ્રી ની શીટ
ડૉ. નિવસી, જી.એ.સી.

6.	नाटककार भास – अंकुरकुमार डी. पंडया.....	79
7.	हिन्दी की साहित्यिक प्रवृत्तियाँ – डॉ. वीणा त्रिवेदी.....	82

1.	Relevance of the Role of Teacher in Teaching English Language – Dr. Rajendra Prasad & Dr. Manoj Jhahria	86
2.	Scope and Challenges of Human Rights in the Present Era – Dr. Rameshsingh M. Chauhan.....	92
3.	Global Warming and Its Impacts on India – Dr. Hina M. Patel.....	9
4.	Significance of Free and Compulsory Primary Education in the Present Scenario of Education - Mr. Dharmendra D. Patel.....	11
5.	A Study of Two Different Treatments of Feminism through the Female Characters of Nora and Maya - Dr. Santosh G. Chauhan.....	103
6.	A Study of Professional Effectiveness of High School Teachers – Dr. P.V. Chaudhari.....	106
7.	A Study of Scientific Creativity among High School Students Ahmedabad city - Dr. J. D. Damor.....	110
8.	Contribution of Bharuch In Suddhadvaita Philosophy By Magan Ganapatirama Shastri - Dr. Mayuriben A. Bhatia.....	114
9.	Poverty in India: An Overview - -Dr. Ashok M. Patel.....	1
10.	<i>Displacement and Homelessness: The Exposé of Exilic Perspective in Indian Diaspora Literature</i> - Vikram D. Gohel.....	123
11.	The detailed note on Shakespearean Tragedy - Khyati K. Vadher.....	1

A Political History of Asian Indians in the United States

Rahulkumar B. Patel
M.A., B.Ed.,
At. Dantod, Ta. Vijaynagar,
Dist. Sabarkantha

The first significant presence of Indians in the United States can be traced to exactly one hundred years ago, when peasants from the province of Punjab began appearing on the west coast, seeking work in Washington's lumber mills and California's vast agricultural fields. Though predominantly Sikhs, they were described in the popular press as "Hindus"; and almost from the outset they were seen as inassimilable, possessed of "immodest and filthy habits", the "most undesirable, of all the eastern Asiatic races . . ." In 1907, Asian Indians were the victims of a racial riot in Bellingham, Washington, and henceforth concerted attempts would be made by the Asiatic Exclusion League and other associations to prevent further immigration from India into the United States and to restrict the capacity of those already in the country to own property. In these circumstances, the new immigrants, whose difficulties were compounded by their high illiteracy rates and poor knowledge of English, undoubtedly imbibed their first political lessons, acquiring the skills and tenacity necessary to use the courts to their advantage, combat racism, and pursue a livelihood.

The Punjabi pioneers were followed into the United States by Indian students. Their ranks were fortified by the arrival of political dissenters who openly advocated Indian independence, and in 1913 the Ghadr (or "revolutionary") Party was founded in San Francisco, with a weekly newspaper, Ghadr, being at once conceived as the vehicle for the expression of seditious ideas. Adherents of the Ghadr Party set for themselves the goal of liberating India by all means at their disposal, and from the United States some returned after the outbreak of war to India, as a British colonial official might have put it, to foment trouble, consort with the Germans, and lure the peasantry into rebellion. America's entry into the war in 1917 sealed the fate of the Ghadr movement: acting under pressure from the British, the US Government launched an intensive and successful prosecution against the Ghadrites for conspiring with the Germans illegally to deprive the British monarch of his sovereignty over India.

The political aspirations of Asian Indians were to receive further setbacks with the passage of the Immigration Act of 1917, which virtually barred all Asians from entering the United States.

ought to be considered "white", they now sought to disassociate themselves from this identity without disavowing the category of "Caucasian", which was seen as prestigious and having scientific credibility. Writing to the US Civil Rights Commission in 1975, the recently formed Association of Indians in America (AIA) submitted that "Indians are different in appearance; they are equally dark-skinned as other non-white individuals and are, therefore, subject to the same prejudices."

These efforts at preserving the minority status of Indians, while allowing them a distinct identity, were to bear fruit when the Census Bureau agreed to reclassify immigrants from India as "Asian Indians". However opportunistic the position of the AIA, there was something of a case to be made for disadvantages suffered by Indians, for as the 1980 census showed, U.S.-born Asian Indians, whose numbers were growing, had an unemployment rate "five times that of other Asian American groups." Moreover, though among Indians there were proportionately more professionals than among any other ethnic group, with every passing year the number of Indians employed as taxi drivers, gas station owners and attendants, subway newsagent vendors, and in other working-class jobs would continue to grow, and the apprehension that these Asian Indians might have to bear the brunt of racial prejudice and ethnic jokes, whether at work or at home, was not entirely misplaced. In the late 1980s, this racism, which had taken a violent turn on previous occasions, acquired a systematic patterning. In New Jersey, for instance, a number of Indians, whose material success rendered them visibly open to attack, were murdered by young white men who came to be known as "dot busters", a reference to the bindi or colored dot placed by some Hindu women on their forehead between the eyebrows.

Among Indian professionals, likewise, there was the sense that the discrimination that has characteristically been encountered by every immigrant group for a generation or two might also stare them in the face. This feeling began to acquire some urgency in the early 1980s and was the impetus for a formation of a number of important professional organizations. As the laws governing the admission of doctors from overseas into the American medical profession were tightened, the American Association of Physicians from India (AAPI) was formed to represent this constituency. According to an estimate furnished in 1993, Indian doctors comprised an extraordinary 4 percent of their profession, and the high profile of AAPI can be gauged by the fact that its annual convention in 1995 was addressed by President Clinton. Other broader-based organizations also emerged to enhance and reformulate Indian interests in the United States.

generously to the activities of the Vishwa Hindu Parishad (VHP), a world-wide organization set up to promote Hindu culture. It is significant that no Indian party has ever had such support among Indians in the United States as the Bharatiya Janata Party, which mainly serves Hindu interests and now governs India. That the ossified Hinduism of some Hindus in the United States, who are far removed from the complexities of the faith and its rich engagement with the multiple strands of Indian civilization, has unsavory political ramifications is nowhere better illustrated than in the activities of the Los Angeles-based Federation of Hindu Association (FHA). Instituting a "Hindu of the Year" award in 1994, the FHA at once conferred it upon Bal Thackeray, a Hindu politician in Mumbai and avid admirer of Hitler who has been responsible for instituting pogroms against Muslims, and Sadhvi Ritambara, who has openly declared that Muslims in India cannot expect to live there except on terms dictated by the Hindu community.

Still, as one considers the gamut of Indian political activity in the United States, there is reason to be hopeful as well. Some Asian Indians have undoubtedly contributed to the various movements, which vigorously affirm the rights of cultural, religious, and ethnic minorities, that have energized the American landscape. The National Gay and Lesbian Task Force was for some years led by an Asian Indian woman, Urvashi Vaid, and prominent Asian Indian academics like Gayatri Spivak, who teaches at Columbia University, have forcibly lent their voices not only to the feminist agenda but to critiques of American global hegemony. There is room, as well, for progressive periodicals such as *Samar*, the *South Asian Magazine for Action and Reflection*, and *Trikone*, which is the organ of the Asian Indian gay and lesbian community. At the institutional level, while organizations such as the Network of Indian Professionals (NETIP) have, at least until recently, disavowed any significant interest in political questions, there are also explicitly politically minded organizations such as the Forum of Indian Leftists (FOIL) and the Committee on South Asian Women (COSAW), as well as organizations, where second-generation Asian Indians with an eye to the American (rather than Indian) landscape often dominate, notably the India Abroad Center for Political Awareness and the Indian American Political Awareness Committee (IAPAC). If these organizations have rarely impacted American politics, it may also have to do with the fact that their membership is drawn largely from the academic world, just as links between Asian Indian intellectuals and the wider community remain tenuous if not negligible.

Editor
Dr. Nehal Kalavadiya
Email : ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

ISSN 2321-2160

◇ Subject Expert ◇

Pro. Jagu Vadher
(Economics)
Diu Arts College, Diu

Pro. Pratixa Thaker
(English)

Dr. D. N. Maru (GES)
(Sociology)

Pro. Urvik Patel (GES)
(History)
Govt. Arts & Commerce
College, Kachhal
Dist. Surat

Pro. Samyak Makavana
(GES)
(Psychology)
Govt. Lalan College, Bhuj
Dist. Kachchha

Pro. Rakesh Patel (GES)
(English)
Govt. Arts College, Ahva,
Dist. Dang

Pro. Kapil Ghosiya (GES)
(Economics)
Govt. Arts & Commerce
College, Meghraj,

Dr. Sanjay Bandhiya
(GES)
(Hindi)
Govt. Arts College, Bhawan

15. Microfinance for Women Empowerment in India -
Gulammhiyodin Ishabhai Maru.....141
16. Development and Try Out of CAI for Teacher Trainees in the Core
Subject of Educational Technology – Keshakumari D. Tiwari 147
17. Jarasandhavadha Mahakavyam as a Great Sanskrit Mahakavya
Paliben Lahanubhai Ganvit 151
18. Jhumpa lahiri's Novels of Diasporic Experience -
Viral Manojbhai Thakor.....154
19. A Political History of Asian Indians in the United States –
Rahul Kumar B. Patel.....157

समीक्षकों से निवेदन

1. 'आयुध' मासिक शोध पत्रिका है ।
2. 'आयुध' केवल समीक्षात्मक आलेखों के प्रति समर्पित है ।
3. 'आयुध' में प्रकाशनाधीन आलेखों का माध्यम गुजराती, हिन्दी एवम् अंग्रेजी रहेगा ।
4. 'आयुध' में हिन्दी, गुजराती, अंग्रेजी, संस्कृत, समाजशास्त्र, इतिहास, अर्थशास्त्र, मनोविज्ञान, तर्कशास्त्र, राज्यशास्त्र, कॉमर्स, सांयस आदि विषयों से संबंधित आलेख स्वीकार्य है ।
5. शोधालेख माईक्रोसॉफ्ट वर्ड फॉर्मेट में टंकित कर – ayudh2013@gmail.com पर ही प्रेषित करना अनिवार्य होगा । शोधालेख की हार्डकॉपी स्वीकार्य नहीं है ।
6. शोधालेख गुजराती के लिए *TERAFONT-VARUN* हिन्दी के लिए *KRUTIDEV-10* अंग्रेजी के लिए *TIMES NEW ROMAN* फोन्ट में टंकित करवा कर प्रेषित करें । शोधालेख के लिए अधिकतम शब्दमर्यादा 1000 शब्द की रहेगी ।

demonstrate that they were "of pure Aryan blood." A feeble challenge was also mounted in the name of the Hindu Citizenship Committee, but nonetheless the Indian population began to register a dramatic decline: the 1940 census found 1,476 Indians in California, a sharp drop from the 10,000 Indians residing in California around 1914.

In the late 1930s, the India Welfare League and the India League of America renewed efforts to obtain citizenship for Indians, and similarly fought to increase the support for Indian demands for independence from British rule. Asian Indians were emboldened by the Atlantic Charter (1941), which conceded the right of all peoples to self-government, and sought to impress upon the United States Government the importance of Indian assistance in preventing the formation of a Japanese-German military axis in Asia. "America cannot afford to say that she wants the people of India to fight on her side", wrote one Asian Indian demographer, "and at the same time maintain that she will not have them among her immigrant groups." Indian lobbying, led by the charismatic Sikh merchant J. J. Singh, resulted in Congressional approval of the Act of July 2, 1946, which not only gave Indians the right to naturalization, but also allowed a small number of Indians, exclusive of nonquota immigrants (such as spouses and minor children of citizens), to enter the United States every year. Between 1948 and 1965, 7,000 Indians were to emigrate to the United States, and nearly 1,780 Indians, many who had been American residents for two decades or more, acquired American citizenship. Among the latter were Dalip Singh Saund of California, who was active in the struggle for Asian Indian political rights and to this day remains the only Asian Indian to have served in either branch of Congress. Elected to Congress in 1956, Saund spent six years in the House of Representatives.

The most contemporary phase of the political history of Asian Indians in the United States begins, however, with the Immigration and Naturalization Act of 1965, which set a quota of 20,000 immigrants from each country. The greater number of Indians, at least in the first fifteen years, were to arrive as professionals, though subsequently many more have come under family reunification preferential categories. By 1975 the number of Asian Indians had risen to well over 175,000, and it is around this time that the question of self-representation, and how they wished to be known collectively to others, first surfaced among members of the Indian community. One American scholar who published in 1980 a study of Asian Indians in New York City reported that her informants variously described themselves as Aryan, Indo-Aryan, Caucasian, Oriental, Indian, Asian, Mongol, and Dravidian. The earlier nomenclature of "Hindus" for all Indians had long been abandoned, but their designation as "Indians" was scarcely more acceptable, since what are now known as "Native Americans" were also known as "Indians". The term "Asian American" was not much in vogue, and in any case referred primarily to those from the Far East (and later South-east Asia); and unlike in Britain, where Indians appeared to tolerate being lumped

(FIA) split into the FIA, the FHA (Federation of Hindu Associations), and the FIA-IO [Indian Origin] between 1994-97, so that in 1997 Indians in the Los Angeles area were faced with the embarrassing spectacle of two rival parades on August 15 to commemorate the fiftieth anniversary of Indian independence.

It is at the local level that Indian community activists and organizations have done some of their most intense lobbying, not always successfully. The Little India Chamber of Commerce, in the partly Indian neighborhood of Artesia outside Los Angeles, has been unable to persuade the municipality to put up signs guiding visitors to "Little India". Here, as in New York and Chicago, Indian businesses have been charged with lacking political and cultural sensitivity, as apparently evidenced by their refusal to keep shops closed on the Fourth of July. Most often, however, the lobbying takes the form of attempts to have "great" Indians memorialized. A school has been named after Mahatma Gandhi in Jersey City, and the same town recently renamed a portion of one of its streets after Dr. Babasaheb Ambedkar, the principal leader of the oppressed Dalit community and chief framer of the Indian Constitution. Statues of Gandhi are to be found in numerous American cities, including New York City and Atlanta, and the US Congress has recently approved the construction, for which the expenses will be borne entirely by the Indian government and the Asian Indian community, of a memorial to Gandhi in the diplomatic enclave of the capital city, not far from the hallowed grounds where are to be found the memorials to Lincoln, Roosevelt, and Washington.

What is most striking, however, is the manner in which the internal politics of India, and of the Indian subcontinent, is echoed in the politics of South Asian communities in the United States. When a portion of Chicago's Devon Avenue was renamed after Gandhi, the Pakistani businesses successfully applied pressure to have an adjoining section named after Jinnah, the founder of Pakistan. Much more dramatic, and rife with consequences, is the support rendered to various political movements in India among their adherents in the United States. As is now well-documented, the Sikh separatist movement in the Punjab has received much institutional and financial support from Sikh militants in the United States, and the demand for an autonomous homeland, called Khalistan, continues to flourish among certain Sikh communities in this country even while it has become greatly attenuated in India. There are reliable reports of political violence within Sikh communities and even at gurudwaras, where moderate Sikhs, as in India, have been targeted by their more militant and orthodox brethren. Such violent differences can assume other forms, as demonstrated by the dispute in

grain of truth in W.E.B. DuBois's observation, in 1938, that "India has also had temptation to stand apart from the darker peoples and seek her affinities among whites. She has long wished to regard herself as 'Aryan' rather than 'colored' . . ." It is encouraging that recently the Coalition for an Egalitarian and Pluralistic India, which is one of the few Asian Indian community-based organizations of its kind in the country, was able to attract to one of its events in Los Angeles, jointly marking the 50th anniversary of the assassination of Mahatma Gandhi and the 30th anniversary of the assassination of Martin Luther King, Jr., the much respected African-American community leader, civil rights campaigner, and political activist, the Reverend James Lawson.

It was for long a truism that Asian Indians were seldom involved in the political life of the nation, and for some years they have remained the only ethnic minority group that, as a whole, supports the Republican party. Nor does it augur well for their political awareness that, as Non-Resident Indians (NRIs), they appear to be more agitated and consumed by developments in India than they do by politics in the United States, however long their period of residence in the country that gives them their living. In recent years, there have been a number of Asian Indians who have unsuccessfully stood for election to Congress, and they show some signs of wanting to have greater involvement in American public life. But one hopes that Asian Indians will not confine their political activities to fund-raising for indistinguishable Democrats and Republicans, or accept the illusory mantra that elections equal democracy. The "glass ceiling" that has prevented the ascent of all Asian Americans to the highest political, managerial, and executive positions may have dimmed their political enthusiasm, but its real presence must not be allowed to obfuscate the recognition that Asian Indians have not shown themselves overly inclined towards political action and reflection. In this respect they might be partaking in the more general apolitical climate of the United States, but the numerous legacies of the Ghadr movement, the struggle for Indian independence, and the civil rights movement should stir them to a greater political awareness.

Rahul Kumar B. Patel

International Referred Journal

2321 : 2160

2014-15

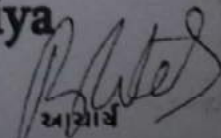
AYUDH

11th Issue

June 2014

Editor

Dr. Nehal Kalavadiya

આમહીલા મા. શાળા
તા.વિજયનગર, જિ.સા.ડાં.

ISSN : 2321 - 2160

AYUDH

International Refereed Journal

June : 2014

11th Issue

:: Editor ::

Dr. Nehal Kalavadiya

◇ Contact ◇

Ayudh Publication

97238 94438, 9428 34 36 35

B- 4854, Dr. House, Hariomnagar, Kalvibid, Bhavnagar (Gujarat)

ayudh2013@gmail.com

www.ayudhpublication.com

ચામડા મા. શાળા
તા.વિજયનગર, જિ.સા.ગાં.

◇ Subject Expert ◇

Pro. Jagu Vadher
(Economics)
Diu Arts College, Diu

Pro. Pratixa Thaker
(English)

Dr. D. N. Maru (GES)
(Sociology)
Govt. Arts College, Talaja
Dist. Bhavnagar

Pro. Urvik Patel (GES)
(History)
Govt. Arts & Commerce
College, Kachhal
Dist. Surat

Pro. Samyak Makavana
(GES)
(Psychology)
Govt. Lalan College, Bhuj
Dist. Kachchha

Pro. Rakesh Patel (GES)
(English)
Govt. Arts College, Ahva,
Dist. Dang

Pro. Kapil Ghosiya (GES)
(Economics)
Govt. Arts & Commerce
College, Meghraj,
Dist. Sabarkantha

Dr. Sanjay Bandhiya
(GES)
(Hindi)
Govt. Arts College, Bhesan,
Dist. Junagadh

Pro. Manahar Makavana

Legal Advisor
Manish N. Dhokadiya
(LL.B., LL.M-HRIHL)

The Indian Diaspora In Russia

Rahul B. Patel
M.A., B.Ed.,
At - Dantod, Ta. Vijaynagar,
Dist. Sabarkantha-383462

However, it is not generally known that there is a significant Indian and South Asian diasporic presence in Russia. A recent study sponsored by the Russian Academy of Sciences claims that Russia may indeed be witnessing the re-emergence of that once extensive Indian Diaspora that stretched from Sindh through Central Asia and into Russia.

The study's author, Dr. Igor Y. Kotin of St. Petersburg State University, concludes that the problems facing the 40,000 people of Indian origin in Russia is approximately the same as those faced by Indians elsewhere: racism and cultural alienation from the host society, religious intolerance against Hinduism's vibrant presence, illegal immigration and transit movement of immigrants to other destinations, and problems relating to education, business and settlement.

Consider the following demographics: the 2002 census of the Russian population counted 2,000 persons of Indian origin in Russia. However, the Report of the High Level Committee on Indian diaspora gives a figure of 16,000 Non-Resident Indians in the country. And the figure given by the President of the Association of Indians in Russia, is 40,000.

Prof. Kotin believes that the estimate of 40,000 is reasonable.

Kotin figures that there are an estimated 10,000 Indian students studying in Moscow alone. Another 10,000 may reflect the number of illegal migrants from South Asia who live in the Moscow area. Besides students, there are numbers of businessmen in St Petersburg, Novgorod, Kazan and Kursk. Half of the total figure may be residing in St Petersburg.

In comparison with 2 million Indo-Americans, 1 million Indo-Canadians, 1.5 million Indians in the United Kingdom, and 1.5 million Indian citizens currently resident in Saudi Arabia, 40,000 Indians in the Russian Federation is a small figure. Yet, for continental Europe this figure is not miniscule. It is comparable with the number of Indians in Germany (25,000 of Indian citizens and 10,000 of persons of Indian origin) and in Spain (16,000 of persons of Indian origin and 13,000 Indian citizens).

According to Kotin, the number of Indians in the Russian Federation is larger than that in all of Eastern Europe.

The significance of the Indian presence in Russia is, according to Kotin, not in their numbers. The Russian Federation is a country rich in oil, gas, electric power and other resources. Even though it has the potential for significant economic growth, it is not generally considered to be the safest place for investment or even for living the good life -- a reality that tends to frighten western businessmen, but gives a competing edge to those from Asia.

Also, because of the warm relations between the erstwhile Soviet Russia and India for more than 55 years, Indians have always found a welcoming atmosphere among Russians. Russian society was in love with Indian movies and music for a long time, thus, it is more likely to accept Indians as a part of its emerging multi-cultural mosaic replacing Soviet uniformity.

Finally, the relatively porous border with Central Asia and with new member states of the European Community make Russia the ideal stepping-stone for Indian transit migrants.

moving westwards. Thus, the Russian Federation is emerging as an important transit territory as well as the final destination of Indian immigrants.

INDIAN PRESENCE IN ASTRAKHAN

Archival records reveal that the Indian presence in Russia dates back to the 17th century when Astrakhan, a trading-port in the delta of the Volga river by the Caspian Sea was incorporated into Moscow state. By then, Indian traders had reached as far as Isfahan in Persia, Kizlyar in the North Caucasus and Astrakhan in Russia.

The Archives in Astrakhan, Moscow and St. Petersburg contain significant information on the activity of Indian merchants and artisans. We learn that the first Indians from Sindh and Multan arrived in Russian Astrakhan in 1615-1616. In 1624 a special trading post for Indian merchants was erected in Astrakhan along with separate posts for Armenian and Persian merchants.

Historical records show that at one point more than one hundred Indian merchants and their servants lived in the region. They were dealers in Astrakhan textiles, jewelry and medicines. In 1645 an Indian merchant dared to go as far as Kazan and Moscow, trading his goods with great success. As a result, 25 more Indian traders came to Astrakhan via Persia. In 1650 Indian merchants sold their goods in Yaroslavl, not far from Moscow. Thereafter the Russian Tsar, Alexei Mikhaylovich, invited Indian artisans to Moscow to introduce a textile industry there.

An English traveler named Forster has described Indians who traveled from India to Astrakhan to propagate their religion - Buddhism, Hinduism and Zoroastrianism. An Armenian merchant refers to Indians there as cow-worshippers, suggesting that they were mostly Hindus and not Muslims. The Russian archives too contain information on certain Indians who had their living quarters and a temple, along with a trading center, in Astrakhan. There are records of Indians marrying Soviet Tartar women.

Although Moscow allowed Indian traders to follow their religious rites, including that of cremation of dead bodies, and a Hindu temple existed in the city, the number of professing Hindus diminished and some of them were converted to Islam. Others, however, retained their Hindu faith. They even poured water from the Ganges into the Volga, and considered the Volga as their local Ganges since that ceremony. They freely prayed to their gods and conducted religious rituals despite hostility from Muslims and Christians who considered them as pagans. Moscow had given the local administrative head instruction to allow Hindus to follow their rites of passage.

By the early 18th century Indian merchants lived not only in Astrakhan, but also in Moscow. Russian chroniclers reported the presence of Hindu traders in Moscow in the 18th century.

Along with the expansion of their trade to central Russia and to the capital city of St. Petersburg many Hindu traders converted to Orthodox Christianity. It was common for them to acquire Russian Christian names and surnames. In 1740s we have several records of 'Russian Indians' with surnames Ivanov, Feodorov etc. Later on they were assimilated into the Russian population. It may be surmised that some Russians from Astrakhan with typical Russian surnames but somewhat South Asian features may have Indian ancestors. Yet, in the 19th century few of the locals there could claim Indian heritage.

Indian diamond trade was known then in Moscow and St. Petersburg. While it is impossible to speak of a continued Indian presence, Astrakhan Indians are known to have dispersed to Kazan, Moscow, and St. Petersburg and their descendents became assimilated, although, it may be assumed that some families of 'Russian Indians' still keep memories of their South Asian ancestors.

The Soviet era also witnessed the emergence of an Indian Communist community in Moscow and Leningrad in 1920s-1930s. From the mid-1950s onwards significant numbers

of Indian students began attending educational institutions in Moscow, Leningrad, Sverdlovsk, Kursk etc. A few managed to remain in Russia after completing their education. They did not form a diaspora, and the temporary presence of Indians in major Russian cities was not questioned because of strict immigration and residence rules.

The situation however changed with the collapse of the Soviet Union. Although economic hardships made post-Soviet Russia unattractive for foreign students who depended on stipends, the wealthy and the adventurous found Russian conditions suitable, especially since Russian immigration and residence rules were lax. As a result the new wave of Indians who came were mostly students. But only the medical students made education their primary aim; the others found an opportunity to combine their study abroad with a small business, often in retailing, which they would continue after graduation.

That was how an increase in Indians -- some of them successful and rich, others petty traders -- came about in the Russian Federation. Rich Indian businessmen were involved in tea and garments trade, construction industry, and most recently have invested in St. Petersburg and Moscow breweries. New projects involve Indian investment in Russian oil fields, particularly in Sakhalin Island in the Russian Far East and in steel production.

RISING CONCERNS

Indians in Russia are a visible minority; their small number make them remain in the shadow of such minorities as the Azeris (Transcaucasian Shia Muslims) and the Chechens. They are often mentioned in the media, particularly with reference to three issues. The first has to do with transit migration. Nearly one thousand Indians were apprehended last year at the Russian-Ukrainian border. The Indians who enter Ukraine from Russia are interested in moving further into Europe. They also enter via the Byelorussia border or Estonia and Latvia. It is estimated that at least half of those who enter, manage to cross the border safely. Ukrainian border authorities estimate the total number of such transit migrants at nearly 10,000 annually.

According to Russian FSB (Federal Bureau of Investigation), about 40 Indians enter Russia every week in the hope of sneaking to the West. However, after a decade of negligence, Russia is taking steps to curb the multimillion business of human trafficking from India. The Russian FSB has started screening for potential illegal migrants from India. Of recent concern for Indian nationals is the rising level of crime. Illegal immigrants of Indian origin often fall victims of abuse and violence, they are forced into drug trafficking and even selling their organs for transplantation by members of international gangs, among whom are Indians, Pakistanis, Bangladeshis, Chechens, Russians. In May 2004, a Moscow court sentenced Pakistani traffickers to long-term prison terms for kidnapping nine Indians.

Another important concern is the rise of racism in Russia. Although it is Azeris and Chechens who are the main victims of racists, the media has identified several instances where Indians were the victims -- one was reportedly killed in St Petersburg. Most recently there was the murder of 23-year-old medical student Atish Kumar Ramgoolam, an Indian from Mauritius. Among victims of racist attacks students of South Asian origin from Surinam, Guyana are also mentioned.

The third area of concern is that relating to the establishment of Indian religious and cultural institutions, particularly the proposed construction of a Hindu temple on Hodinskoye Pole in Moscow which has led to heated discussion in Russian society.

In conclusion, the current dynamics of the Indian diaspora in Russia suggests that though their numbers are on the rise the themes that reflect their presence are not unique. Indeed they mirror the problems of Indians in other countries of the Indian diaspora. These, according to the Kotin study, are the problems of racism and cultural alienation from the host society, the problem of illegal immigration, transit movement of population, education, business and settlement, religion and culture.

Rahul B. Patel

Editor

Dr. Nehal Kalavadiya

Email : ayudh2013@gmail.com

www.ayudhpublication.com

ISSN 2321-2160

2017-18

The International
Journal
of
Social Science & Linguistics

Year- 3 , Volume : 7

ISSN No.- 2319-2755

A Peer Reviewed Referred Journal

: Published By :

Society for Social Action & Research, Varanasi, (U.P.)
Karuna Publishing Cottage , Gujarat (India).

Year 3, Vol. 7

March 2014

ISSN No :2319-2755

International Journal of Social Science & Linguistics

A Peer Reviewed Referred Journal

Chief Editor
Prof. Karuna S. Trivedi

Editor
Dr. Tarun Kumar Dwivedi

Managing Editor's
Dr. Pankaj Kumar Singh
Sri Rahul Trivedi

Published By: Society for Social Action & Research (SSAR), Varanasi
Karuna Publishing Cottage, Idar, Gujarat.

Dr. Anamika Singh

Dr. Tajuddin Ahmed

Advisory Board International

Dr. Teun Goudriaan,

Dr. Andre Padoux ,

Prof. Francesco Sferra,

Prof. Raj Bharti,

Advisory Board

Prof. R.B.S. Verma

Dr. Anil Kumar Singh,

Dr. Manisha Dave .

Dr. Ashok Tiwari,

Prof. Arvind Patel

Dr. Ajay Kamble

Dr. Nirmala Pawar

Dr. H.B. Gupta,

Prof.. B.V Singh

Ghanshyam Deka,

Dr. Dhruva Jyoti Rajbangshi,

Prof. Ravi Prakash Pandey

Dr. Himmat Singh C. Rajput,

Dr. Dinesh Singh

R.S.K.D. P.G. College, Jaunpur

Asst. Prof. in English, Aliah University, Kolkata

Vakgreeb oosterse Talenen culturen, **Netherland**

State university of New york, Paris, **France**

University degli di Napoli, **Italy**

Ex. Head of Dept. School of Social work, **U.S.A.**

Principal, School of Social

Work, Udaipur, Rajasthan (India)

Principal Kooba, P.G. College, Azamgarh

Asso. Prof. Gujarati M.A.College, Idar, Gujarat

Principal, Maa Gayatri B.ED. Collage, Chhapri,

Dahod, Gujarat

Asso. Pro. Sanskrit, Mahila Arts College, Gujarat

HOD.Geography Bhavans College, Mumbai

Asso. Professor Economics Bhavans

College, Mumbai

Principal, Lal Bahadur Shastri Govt.College, Siroinj,

Dist. Bidisa, Bhopal, M.P.

Economics Dept., B.H.U., Varanasi

Department of Geography Pachhunga

University College, Mizoram

Asst. Professor (Geography) Guwahati College,

Guwahati , Assam

HOD Sociology, M.G.K.V.P. Varanasi

Dean,Rural Studies Faculty, (Hemchandracharya

North Gujarat University, Patan)

Asst. Professor History

Bhupesh Gupt College, Bihar.

*****

Year 3, Vol. 7

International Journal of Social Science & Linguistics

Patron

Rastriya Pandit Dr. Manibhai Prajapati

Padmashri Prof. Nwang Samten

Prof. S.S. Sarandevot

Chief Editor

Prof. Karuna S. Trivedi

Editor

Dr. Tarun Kumar Dwivedi

Co- Editor

Dr. Veena,

Dr. Vivek Singh

Dr. Rakeshwari Prasad

Managing Editor

Dr. Pankaj Kumar Singh

Sri Rahul Trivedi

Editorial Board National

Prof. Prabhunath Dwivedi

Dr. Shradhanand

Dr. Devraj Singh

Dr. Pradeep Kumar Pandey

Dr. Anand Verdhan Sharma

Dr. Vimlesh Kr. Singh Yadav

Shri Anart Sanskrit-Sanskriti
wadhaya Sansthan, Mahesana Gujarat
Vice Chancellor Central Tibetan
University, Sarnath, Varanasi, India.
Vice Chancellor JRN, Rajasthan Vidyapeeth
(Deemed University,) Udaipur, Rajasthan, India

H.O.D. Dept. of Sanskrit
Mahila Arts College, Idar, Gujarat

Asst. Professor, Economics
Koooba P.G. College, Azamgarh

Dept. of Social Work JRN Rajasthan
Vidyapeeth, (Deemed University), Udaipur
Asst. Professor in Hindi
S.S. Jalan Girls Collage, Kolkata
Asst. Prof. (Economics)
S.B.P.G. College, Varanasi

Asst. Professor Geography
Koooba P.G. College, Azamgarh
Director, Karuna Publishing Cottege,
Idar, Gujarat

Ex. Professor, Sanskrit M.G..K.V.P., Varanasi
H.O.D. Hindi, M.G..K.V.P, Varanasi
Registrar C.U.T.S. Sarnath, Varanasi
Prof. (Economics) M.G. K.V.P., Varanasi
Director, Academic Staff college, B.H.U.
Asst. Prof. Sanskrit, Koooba. P.G. College,
Azamgarh

CONTENTS

Editorial Notes	Page No.
<i>Articles</i>	
1. AN ANALYSIS OF AWARENESS ABOUT MENARCHY IN AGE GROUP..... HARESH B. CHAUDHARI	1-6
2. PORTFOLIO ASSESSMENT: A REFLECTIVE PROCESS ON ENHANCING.... RANCHHOD. A. RABARI, SAMIR. R. GHANCHI	7-13
3. NEED OF RESOURCES SHARING AND CONSORTIA AMONG UNIVERSITY..... DR. MANUBHAI G. PATEL	14-18
4. HUMAN RIGHT FOR WOMEN EMPOWERMENT DR. HARSHAD S. RAVAL	19-23
5. PROBLEMS OF MIGRATED TRIBAL WOMEN: AN IN-DEPTH STUDY PROF. RAJENDRA KUMAR .SHARMA	24-27
6. ESTIMATING THE POPULATION MEAN (U) A GOOD ESTIMATOR RAMLAVAT JAGRUTKUVARBA.K	28-31
7. HISTORY AND NEED OF WOMEN RESERVATION BILL DR. GARGI N. RAVAL	32-36
8. SPECIFIC PROBLEMS OF COLLAGE STUDENTS MOHMED HAFIZ A. KATHIYARA	37-40
9. STATUS OF YOUTH IN INDIA BIJAYALAXMI PANDA	41-48
10. CONCEPTUALIZING DISABILITY SELF PERCEPTION AND ROLE OF FAMILY DR. VEENA DWIVEDI	49-51
11. FOOD SECURITY: ISSUES AND CHALLENGES CHANDRA NATH SINGH	52-59
12. A COMPARATIVE STUDY OF MARKETING MIX STRATEGY BETWEEN SBI .... ALOK KUMAR	60-67
13. COLONIALISM AND NATIONALISM IN INDIA: A HISTORIOGRAPHICAL ..... DR.DIWASH KUMAR , AMIT KUMAR SUMAN	68-77
14. CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN INDIA ANUP KUMAR ROY	78-84
15. CHANGING ROLE OF HUMAN RESOURCE IN THE GLOBAL COMPETITIVE ..... ARUN KUMAR	85-92
16. RIGHT TO PRIVACY UNDER MODERN CIVILIZED SOCIETY ABHIRANJAN DIXIT	93-97
17. AMBEDKAR'S SOCIAL PHILOSOPHY VINEETA SINGH	98-101
18. CONSTITUTIONAL ASPECTS OF RESERVATION IN PRIVATE EDUCATIONAL..... ANIL KUMAR MAURYA, ANKITA PANDEY	102-109

19.	CONCEPT OF 'STATE' UNDER ARTICLE 12 OF THE INDIAN CONSTITUTION... SMITA GOSWAMI, AVISHEK RAJ	110-125
20.	THE DEMOGRAPHICAL CHANGES: A STUDY BASED ON INDIA AND UTTAR .... BRIJENDRA NATH SINGH	126-135
21.	POVERTY LINES AND LIVES OF THE POOR PRIYANKA DWIVEDI	136-141
22.	RIGHT TO FOOD IN INDIA: A CRITICAL APPRAISAL RAMESH KUMAR	142-150
23.	INTERNATIONAL EXTRADITION LAW AND THE POLITICAL OFFENCE ..... AKHILESH KUMAR PANDEY	151-169
24.	A REVIEW OF PROFITABILITY PERFORMANCE OF HDFC BANK MANISH SETH,	170-174
25.	A STUDY OF INDIAN INSURANCE INDUSTRY MUKESHBABU GUPTA	175-179
26.	अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाटक में प्रेमतत्व डॉ० नरेन्द्र के० पटेल	180-184
27.	महादेवी वर्मा की गीतिकला श्री गधुकर के चौहाण	185-187
28.	भू-मण्डलीकरण और हिन्दी दलित आत्मकथाओं में समाजजीवन प्रो. अशोक सी तड़वी	188-190
29.	ग्रामीण अंधविश्वास तथा निःसंतान विधवा नारी की दारुण दास्तान.. प्रो बी.एफ.देसाई	191-194
30.	विश्व शान्ति का आधार जैन दर्शन का अनेकान्तवाद प्रो० करुणा एस. त्रिवेदी	195-198
31.	कालिदास के नाटकों में प्रकृतिनिरूपण प्रो० प्रभुभाई के. मकराणा	199-201
32.	उत्तर गुजरात का वनवासी साहित्य प्रो० सूर्यकान्त बी. सगर	202-205
33.	भारतीय समाज और नारी प्रो० पटेल रमीलाबेन के.	206-209
34.	वर्तमान सन्दर्भे संस्कृतस्य रसिसद्वन्तस्य समीचीनत्वम् डॉ. ललितः पटेलः	210-212
35.	प्रशिष्ट साहित्यम्	213-215
	प्रो० गीताबेन पी० पटेल	
36.	महात्मा गांधी जी के ऊपर संस्कृत का प्रभाव प्रो० डी. कालाबेन डी. पटेल	216-217
37.	वेदों में पर्यावरण-सुरक्षा प्रो० डॉ. बी. एम. प्रजापति	218-219
38.	धर्मशास्त्रों में संस्कारनिरूपण अथवा 'स्मृति' साहित्य में संस्कार निरूपण ठक्कर हितेश कुमार जयन्ती लाल	220-223
39.	अटल बिहारी वाजपेयी की कविता में राजनैतिक चेतना डा. कीर्ति कुमार एस. जादव	224-228

40. बालहत्या से एक कदम आगे - भ्रूणहत्या
डॉ. हंसमुख एफ. प्रजापति 229-231
41. श्रीमद्भागवत का काव्य-सौन्दर्य
डॉ. मंजुला ए. पटेल 232-234
42. विवाह संस्कार एक समीक्षा
प्रो. डॉ. राकेश एन. जोशी 235-237
43. उपनिषदों में वाक् का स्वरूप
प्रो. दीपक एच. जोशी 238-240

International Journal of Social Science & Linguistics

International Journal of Social Science & Linguistics (IJSSL) is A Peer Reviewed Referred Journal published by Society for Social Action & Research, Karuna Publishing Cottage, Gujarat, & academicians of different colleges and University, This research journal is devoted to the study of social science, management and language. The basic objective of the journal is to examine diverse aspects of the rapid changes taking place in the aforesaid areas of our society. The journal contains research papers, research notes, specific article and book review covering a wide spectrum and encompassing a broad canvas of social science, management & language. It will lend a new perspective and dimension, which will to explore the new ideas regarding the current issues. The second most important objective of the journal is to review current research of the young researchers, teachers and academicians of the universities, colleges and institutions. IJSSL welcomes contributions form other national and international scholars and professionals concerned with the recent changes in the various academic fields. IJSSL will be regularly published in the quarterly and will be fully peer referred.

Subscription

Annual (4 Issues)		Life member
India >> Institutional	2000	20,000
>> Indivisual	1000	12,000
Outside India >> by air Mail	US\$ 200	US\$ 2000
Publishing Extra Article	600	

Society for Social Action & Research

E-8 Phase-2, Premchand Nagar
Pandeypur, Varanasi-221002
Ph. No (0542) 2586012
E-mail: ijssl2012@gmail.com
Web: www.ssarsansthan.org

Karuna Publishing Cottage
Daljit Nagar, Idar- 383430, Gujarat (India)
E-mail: karunaacorporation@yahoo.in
Mo. No. 09978757374

हिन्दी विभाग

महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय, बडौदा

द्वि-दिवसीय अंतर्राष्ट्रीय संगोष्ठी

विषय : "सोशल मीडिया का बढ़ता साम्राज्य और हम"

दिनांक : १, २ फरवरी २०१९

शोधपत्र का विषय : "सोशल मीडिया और हिन्दी"

प्रस्तुत कर्ता :

डॉ. भावना एन. सावलिया

व्याख्याता, हिन्दी विभाग

आर्ट्स कॉलेज, मोडासा.

मो. नं. 9879650456

8849842456

सोशल मीडिया और हिन्दी

मनुष्य सामाजिक प्राणी है। वह समाज के बीच में ही रहता है, समाज के सुख-दुःख का अनुभव करता है और समाज की आवश्यकताएँ और माँग के मुताबिक अपने आपको ढालता है। क्योंकि समाज परिवर्तनशील है। परिवर्तन से ही व्यक्ति और समाज का विकास होता है। जिस प्रकार मनुष्य की प्रगति और विकास में समाज का महत्त्व रहा है उसी प्रकार समाज की प्रगति और विकास में मीडिया और भाषा का महत्त्व रहा है। मीडिया अंग्रेजी शब्द है जिसका हिन्दी भाषा में अर्थ होता है माध्यम।

मीडिया का सम्बन्ध तकनीकी से है। आजकल वर्तमान युग की पहचान विज्ञान, तकनीकी और कम्प्यूटर के त्वरित विकास के साथ बन गई है। वर्तमान युग यानी कि तकनीक का युग है। तकनीकी क्या है? जो समय विश्व में आज के समय की महत्ती माँग है, आवश्यकता है। तकनीकी के बारे में जाने तो जिसके अभाव में हमारे जीवन का कोई वजूद नहीं है। हम बहुत सारी चीजें न जानते हुए भी प्रतिदिन नई-नई तकनीकी के आविष्कारों से अपने आप को जुड़े हुए देखते हैं। यदि हमें इन तकनीकियों का ज्ञान नहीं रहेगा तो व्यक्ति, समाज और राष्ट्र पीछे रह जायेंगे। प्राचीन समय में मीडिया के रूप में भोजपत्रों, तामपत्रों पट्टे परवाने और भूमि पर लेखन कार्य करनेवाला भारत आज कम्प्यूटर, लैपटॉप और मोबाइल पर आ गया है। ढोल-नगाडे से सूचना देनेवाला समय आज रेडियो, टी.वी., मोबाइल, इन्टरनेट कम उपयोग करने लगा है। दुनिया में नित नये आविष्कारों का प्रभाव सहज रूप से समाज पर पड़ता है। क्योंकि तकनीकी के विकास से नई माहिती और ज्ञान का संचार होता है, बहुत कम समय और

का खर्च में बहुत सारी सुविधाएँ उपलब्ध होती हैं। तकनीकी सुविधा का भण्डार है।

जिससे आम जनता से लेकर उच्च जन तक की आवश्यकताएँ पूर्ण होती हैं।

मीडिया तकनीक का ही अभिन्न अंग है। समाज विकास में जन संचार माध्यमों का काफी योगदान रहा है। जन संचार माध्यमों में प्रिन्ट मीडिया और इलेक्ट्रॉनिक मीडिया का स्थान है। प्रिन्ट मीडिया में अखबार, विभिन्न पत्र-पत्रिकाएँ, पुस्तकें, ग्रंथ आदि आते हैं। जबकि इलेक्ट्रॉनिक मीडिया में रेडियो, दूरदर्शन, टैप, सी.डी., डी.वी.डी., फ्लोपी, पेनड्राइव, कम्प्यूटर, इन्टरनेट, टेलिफोन आदि स्थान रखते हैं।

प्रिन्ट मीडिया का अर्थ है - यदि किसी सूचना या संदेश को लिखित माध्यम से एक स्थान से दूसरे स्थान पर पहुँचाने में प्रिन्ट मीडिया का बहुत बड़ा योगदान है।

मीडिया का सामान्य अर्थ है - संचार माध्यम।

इलेक्ट्रॉनिक मीडिया वह है - दृश्य और श्राव्य विधा के माध्यम से तुरत-फुरत सूचना देनावाला माध्यम है। जिससे हजारों मील दूर की गतिविधियों की जीवंत जानकारी पलभर में मिल जाती है।

आज हमें बात करनी है सोशल मीडिया और हिन्दी की। सबसे पहले हम शीर्षक की स्पष्टता करते हैं - सोशल मीडिया का अर्थ है सामाजिक माध्यमों - हिन्दी हमारी राष्ट्रभाषा और राजभाषा है, जो देवनागरी लिपि में लिखी जाती है। सोशल मीडिया अन्य पारंपरिक तथा सामाजिक तरीकों से कई प्रकार से एकदम अलग है। इसमें पहुँच, आवृत्ति, प्रयोज्य, ताजगी, स्थायित्व, सहभागिता, ज्ञान-जानकारी आदि तत्त्व नीजि संबंधों शामिल हैं। इन्टरनेट के प्रभाव से सोशल मीडिया का अस्तित्व होता है।

सोशल मीडिया - पारस्परिक संबंध के लिए अंतर्जाल या अन्य माध्यमों द्वारा निर्मित आभासी समूहों को संदर्भित करता है। यह व्यक्तियों, समुदायों के साझा या सहभागी बनाने का एक माध्यम है। इसका उपयोग सामाजिक संबंध के अलावा उपयोगकर्ता सामग्री के संशोधन के लिए, उच्च पारस्परिक मंच बनाने के लिए के लिए मोबाइल और वेब आधारित प्रौद्योगिकियों के प्रयोग के रूप में भी देखा जाता है।

सोशल मीडियाने विश्व में अपना मंच बना लिया है। प्रिंट मीडिया और इलेक्ट्रॉनिक मीडिया से अलग इस माध्यम की संवाद क्षमता इससे शायद इन सबसे ज्यादा निजी, आकर्षक और शक्तिशाली होती है। दूसरे माध्यम एक दिशात्मक है। यह नया माध्यम अंतः क्रियात्मक है। आपसी संवाद संभव बनाता है।

सोशल मीडिया के कई रूप हैं - जिनमें इंटरनेट फोरम, वेबब्लॉग, सामाजिक ब्लॉग, माइक्रो-ब्लॉगिंग, सोशल नेटवर्क, पोडकास्ट, फोटोग्राफ, चित्र, चलचित्र, व्हॉट्सएप आदि सभी आते हैं। अपनी सेवाओं के अनुसार अब यह डेस्कटॉप, कम्प्यूटर, लैपटॉप से निकलकर मोबाइल फोन पर आ गई है। जो सर्वव्यापी, सर्वसमय, सर्वत्र और सर्वसुलभ सर्व स्वतंत्र हो गया है। इसमें कई संचार प्रौद्योगिकी उपलब्ध हैं -

- सहयोगी परियोजना (उदाहरण के लिए विकिपीडिया)
- ब्लॉग और माइक्रो-ब्लॉग - (ट्विटर)
- सोशल खबर नेटवर्किंग साइट्स (डिग और लेकरनेट)
- सामग्री समुदाय (यूट्यूब और डेलीमोशन)
- सामाजिक नेटवर्किंग साइट (फेसबुक)
- आभासी खेल दुनिया (वर्ल्ड ओफ चोरक्रफ्ट)
- आभासी सामाजिक दुनिया (सेकंड लाइफ)

व्हॉट्सएप, इन्स्टाग्राम, स्नेपचैट जैसी कई जैसी कई सोशल वेबसाइट के नाम शामिल हैं। सोशल मिडिया का अस्तित्व इन्टरनेट की वजह से ही है, क्योंकि इन्टरनेट से ही सोशल मीडिया चलता है। प्रो. मनोजकुमार सरकार कहते हैं - लोगों को यह समझना होगा कि इन्टरनेट का मतलब सिर्फ सोशल मीडिया ही नहीं है, यह सूचनाओं का भण्डार है, ऐसे में सोच समझकर परंपरागत रिश्तों के साथ तालमेल बिठाकर इसका इस्तेमाल करना ही बेहतर है।

सोशल मीडियाने समाज में अपना महत्त्व स्थापित कर लिया है। इसने राजनीतिक, रणनीतियों, विमर्श और चुनावी नतीजों में अपना जगह बनाई है। कंपनियों और उनके उत्पादों, सेवाओं के प्रचार-प्रसार, उपभोग, मार्केटिंग और ग्राहकों तक, विज्ञापन, उन्हें छूने के तौर-तरीकों को बदला है। व्यापार, उद्योग, साहित्यकारों, शासन, मनोरंजन, राजनीति एवं मीडिया जगत के लोगों के लिए तो ये रंगमंच सभी के विकास में वरदानपूर्ण साबित हुआ है।

सोशल मीडिया अपनी अभिव्यक्ति के लिए करोड़ों लोगों की ताकत बना है। वह सार्वजनिक अभिव्यक्ति, एक बड़े समुदाय तक निडर, बिना रोक-टोक और बिना नियंत्रण से अपनी बात, अपना अनुभव स्वतंत्र रूप से व्यक्त करने की एक सक्षम शस्त्र बना है। इस सक्षम शस्त्र ने सरकारों, शासकों को ज्यादा परदर्शी, संवादमुखी और जवाबदेह बनाया है; जनता के मन और नब्ज (नाडी) को जानने का नया माध्यम दिया है। सोशल मीडिया इतना ताकतवान है कि उसने सरकारों को अपने फैसलों, नीतियों और व्यवहारों को बदलने पर भी मजबूर किया है। पर क्या इस सोशल मीडिया ने लोक विमर्श को ज्यादा गंभीर, गहरा व्यापक, उदार, उदात्त बनाया है? क्या जब करोड़ों लोग एक साथ इतना लिख-बोल रहे हैं तो इन मंचों पर सार्वजनिक विमर्श की गुणवत्ता बढ़ी

हैं । इस पर कुछ कहना संभव नहीं है, क्योंकि संसार में कुछ भी एकांगी, एकदिशात्मक नहीं होता है ।

आजकल हर चीज को सोशल मीडिया में उसकी क्षमता से नापा जा रहा है । हर संस्था, व्यक्ति, सरकार, कंपनी साहित्यकर्मों से समाजकर्मों तक, नेता से अभिनेता तक, विद्यार्थी से लेकर बड़ी कंपनी तक, अपने कोई भी पसंदीदा टोपिक को इन्टरेस्ट इन्वेस्टीगेट (छान-बीन) करने के लिए या कोई ट्रान्जेक्शन (लेन-देन) को कम्पलिट करने के लिए या किसी दोस्त के साथ चैट करने के लिए इसका इस्तेमाल करता है । इसलिए यदि इसका सही तरीके से इस्तेमाल अगर नहीं किया गया तो ये हमारे उपर हावी भी हो सकता है । कहने का तात्पर्य यह है कि सोशल मीडिया के फायदे और गैरफायदे भी हैं ।

उसके फायदे के बारे में देखें तो सोशल मीडिया का इस्तेमाल कोई चीज या विज्ञापन करने के लिए किया जाता है । स्कूल एक्टिविटीज़ को भी किया जा सकता है, जहाँ कि सभी मेम्बर्स अलग-अलग प्रान्त के हो तब भी । यदि हमारे रिश्तेदार या दोस्त कहीं दूर रहते हो तब भी उनसे आसानी से कोन्टेक्ट कर सकते हैं और वो भी बहुत ही सरलता से, बहुत ही कम समय और कम खर्च में । हम दूसरे शहरों, राज्यों और देशों में स्थित लोगों के साथ भी कोई भी समय पर बातचीत कर सकते हैं । उन्हें हम डाइवर्स फाइल्स (जैसे कि फोटोग्राफ्स, डॉक्यूमेन्ट्स इत्यादि) आसानी से भेज या पा सकते हैं । ये हमको रिअल टाईम में बातचीत करने में मदद करता है । सोशल मीडिया की मदद से आजतक पोलिटिकल पार्टिज़ अपना ओनलाईन अभियान चला रही है । यहाँ पर हम डिसकशन और डिबेट फोरम तैयार करते हैं और आपस में बातचीत करते हैं । ये हमें सहयोगपूर्ण सीखने के लिए मदद करता है । लोगों तक अपने उत्पादों को पहुँचाने के

लिए कोमर्शियल नेटवर्क को मदद करते हैं। इससे पोलिस को भी अपने छान-बीन के लिए सुचारु रूप से मदद करता है।

सोशल मीडिया के फायदे के साथ-साथे उसके गैरफायदे भी हैं। क्योंकि कोई भी विकास एक सिक्के की दो तरह होते हैं।

प्रायवैसी एक बहुत बड़ा मुद्दा है सोशल मीडिया का। यहाँ कोई भी अनजान और खतरनाक व्यक्ति हमारे सारे पर्सनल इन्फर्मेसन की पहुँच प्राप्त कर सकता है और जिनको वो बाद में गलत इस्तेमाल भी कर सकता है, जिससे हम हमारे परिवार और दोस्तों से अलग होने लगते हैं, क्योंकि हम उस समय हमारा बहुत सारा समय ऑनलाईन में व्यक्त करते हैं। सोशल मीडिया में फेक एकाउन्ट बनाने की पोसिबिलिटी ज्यादा बढ जाती है। जिससे हम उसके गुलाम बन जाते हैं! रिअल रिलेशन को इससे बहुत हानी होती है। हमारी हेल्थ पर भी खराब असर होती है।

यह सोशल मीडिया भी अंततः एक महत्त्वपूर्ण तकनीकी यंत्र है। हर तकनीकी का आविष्कार निरपेक्ष होता है। यानी हर तरह के काम के लिए इस्तेमाल किया जाता है, चाहे वह अच्छा हो या बुरा। इसलिए हर तकनीकी के दुरुपयोग पर हमें ज्यादा आश्चर्य नहीं होना चाहिए। हर वैज्ञानिक या तकनीक का आविष्कार यदि वह एक व्यापक समाज के लिए उपयोगी है तो वह सहज रूप से अपनी नई जगह बना लेता है और जब वह नई तकनीक संवाद और संप्रेषण से जुडी हो तो स्वाभाविक है कि वह अपनी विशिष्टताओं के साथ अपनी विशिष्ट जगह बनाता है।

जब से सोशल मीडिया का सामाजिक संबंधों में एवं विभिन्न क्षेत्रों में पदार्पण हुआ है तब से एक उज्ज्वल भविष्य की मशाल बनकर आया है। क्योंकि हम तकनीक

की दुनिया में जी रहे हैं। हरदम हमें तकनीक की खुबियों का पहसास होता है। हमारे जीवन की बहुत सारी चीजें तकनीकी से पूर्ण होती हैं। इस दृष्टि से सोशल मीडिया का भविष्य सूर्य की भाँति प्रज्वलित है। इसका उपयोग कुछ वर्षों में काफी बढ़ गया है यहाँ तक कि सारी दुनिया की माहिती का खजाना और विशिष्ट संबंधों की पहचान बन गया है।

संक्षेप में देखा जाए तो सोशल मीडिया और कुछ नहीं बस एक वर्चुअल वर्ल्ड में हो रहे कम्युनिकेशन को कहते हैं, जहाँ पर हमारे वर्चुअली (वास्तव में) बहुत सारे दोस्त होते हैं, कम्युनिकेशन होते हैं। धीरे धीरे सभी चीजें वास्तविक दुनिया तरफ ज्यादा बढ़ रही हैं और बहुत ही कम दिनों में हमारी सारी चीजें सोशल मीडिया में उपलब्ध होंगी।

❖ सोशल मीडिया और हिन्दी भाषा :

वर्तमान युग हिन्दी मीडिया का युग है। मीडिया और हिन्दी भाषा का पास्पर्य अटूट संबंध हो गया है। पहले हिन्दी भाषा के प्रचार-प्रसार के लिए जन-संचार माध्यमों का उपयोग किया जाता था। आज मीडिया को एवं सोशल मीडिया को अपनी पहचान बनाने के लिए हिन्दी भाषा को साथ में लेकर चलना पड़ता है। दोनों के सहयोग से ही दोनों का विकासक्रम उत्तरोत्तर बढ़ता ही जाता है। इन्टरनेट और मोबाइल ने हिन्दी को और विस्तार दिया है। हिन्दी भाषा में संप्रेषण की इतनी ताकत और विशिष्टता है कि हिन्दी युनिकोड हुई तो ब्लॉगिंग में बहार आ गई, चिट्ठा लिखनेवालों की संख्या में अप्रत्याशित वृद्धि हुई। गुगल का मोबाइल और वेब विज्ञापन नेटवर्क एड्रेस (Address) हिन्दी को सपोर्ट कर रहा है। इन्टरनेट पर 15 से ज्यादा हिन्दी सर्च इंजन मौजूद हैं।

सोशल साइट में हिन्दी छाई हुई है। 22 फीसदी भारतीय हिन्दी में इन्टरनेट का उपयोग करते हैं, हिन्दी राजभाषा के बाद अब वैश्विक भाषा बनने की ओर तेजी से बढ़ रही है। डिजिटल दुनिया में हिन्दी की माँग अंग्रेजी की तुलना में पाँच गुनी तेज है। आज हिन्दी मातृभाषा और राजभाषा के साथ-साथ एक नई वैश्विक भाषा बन गई है। आज मोबाइल के पहुँचने गाँव गाँव के कोने-कोने में संवाद और संपर्क को आसान बना दिया है। आज जनता के हृदय को छूनेवाला सोशल मीडिया की अनोखी पहचान हिन्दी भाषा है। आज प्रतिदिन बाजार में आ रहे नवीन मोबाइल उपकरण हर सुविधा हिन्दी में देने के लिए बाध्य है। हिन्दी भाषा अपना इतना गौरवपूर्ण स्थान प्राप्त करने से हिन्दी भाषी गौरव कर सकता है इसमें कोई संशय नहीं है। हिन्दी की समृद्धि, उदात्ता, सर्वव्यापकता और सार्वभौमिकता से ही हम सब भारतीय आज गौरवान्वित हैं।

किसी देश का विकास और उसके संस्कारों की पहचान भाषा से होती है, इसमें कोई संदेह नहीं है कि आजकल हमारी राजभाषा हिन्दी अपनी सीमाओं से बाहर आ चुकी है और मीडिया के मंच पर एवं विश्व फलक पर अपना अग्रिम स्थान स्थापित कर चुकी है। वह विकास, बाजार, विज्ञापन और मीडिया की भाषा बन गई है। पूरे भारत और भारत के बाहर हिन्दी के द्रुत प्रचार-प्रसार और विकास का श्रेय, मनोरंजन चैनल्स, समाचार चैनल्स, खेल-जगत चैनल्स, धार्मिक चैनल्स को दिया जा सकता है। अगर किसी देशी-विदेशी कम्पनी को अपना उत्पाद बाजार में उतारना होता है तो उसकी नजर हिन्दी भाषी क्षेत्रों पर पड़ती है, क्योंकि उपभोक्ता शक्ति का बहुत्तम अंश हिन्दी क्षेत्र में ही नीहित है, इसलिए उसका विज्ञापन कर्म हिन्दी में ही होता है। दुनिया की एक बड़ी आबादी तक पहुँचने के लिए हिन्दी की आवश्यकता रहती है।

हिन्दी अखबारों, पत्रिकाओं, चैनलों, रेडियो और फिल्मों की जरूरत थी और रहेगी ही । हिन्दी माध्यमों का विकास होगा तो निस्संदेह हिन्दी का भी विकास होगा । बाजार और मीडिया का विस्तार होगा तो हिन्दी भी फैलेगी और जब तक बाजार और मीडिया है तब तक हिन्दी मौजूद रहेगी । बाजार, मीडिया और सोशल मीडिया ने हिन्दी जाननेवालों को बाकी दुनिया से जुड़ने के नये विकल्प खोल दिये हैं । फिल्म, टी.वी., विज्ञापन, समाचार, मोबाइल, इन्टरनेट हर जगह हिन्दी का वर्चस्व है । भारत में एवं विदेश में लोगों के बीच संवाद का बेहतर माध्यम हिन्दी है । इसलिए हिन्दी आज सोशल मीडिया का मेरुदण्ड बनी हुई है । हिन्दी विश्व में सर्वाधिक बोलीजाने वाली भाषाओं में से एक है और अपने आप में समर्थ भाषा है ।

संक्षेप में कहा जाये तो हिन्दी सोशल मीडिया की आत्मा है और सोशल मीडिया हिन्दी भाषा का शरीर है ।

काव्य रत्नावली

संकलन

अ ख छ च त
त ह द ढ ट
य ठ क फ त
व ग ई ध व
क ल ड ट ड
अ ए व ऐ ण त
य ज म छ फ प
र ठ क अ ढ द व
न घ आ य
ऊ इ ख ग झ
अः उ च ई भ

सम्पादकः

डॉ. प्रियंका सोनी 'प्रीत'

अनुक्रम

1. डॉ. विपिनका शर्मा 'प्रति'
2. कविता गहपूत
3. डॉ. मन्मथजी अशोक बनारस
4. सागर गुड
5. जयका शर्मा
6. विवेक शर्मा
7. रमेश शर्मा
8. रचना मिश्र 'रश्मि'
9. महेशचन्द्र शर्मा 'शशनी' किंगर
10. मंजुव द्विवेदी
11. मुकेश कुमार तिवारी
12. दीपक श्रीवा
13. यशोन्दा भारद्वाज
14. प्रभा पारोक्ष
15. मनु वैश्य
16. रानी सुदेश अग्रवाल
17. आभा दवे
18. निरूपमा शर्मा
19. वन्दना श्रीवास्तव
20. चरन सिंह ददौ
21. प्रफुल्ल श्रीनिवास
22. नन्दलाल अमरदास थापर
23. विजय राठौर
24. डॉ. अम्बरीष कुमार तिवारी
25. प्रीति कांबले
26. डॉ. ओम प्रकाश हयारण 'दद'
27. राजमल पाटिल 'किरण'
28. डॉ. भावना सावलिया 140 f c 144
29. मुकेश बोहरा 'अमन'
30. गणेश धनराज बडगुजर
31. शंकर जी सिंह
32. अशोक सागर मिश्र
33. अस्मिता प्रशांत 'पुष्पाजली'
34. निहाल चंद्र शिवहरे
35. डॉ. जयवीर चावला
36. डॉ. नीना छिब्बर
37. दिनेश कुमार चतुर्वेदी
38. ओज शर्मा
39. जयश्री शर्मा
40. शकुंतला सखेन्द्र प्रसाद मिश्रा
41. गाराबन्ना सिल्वीयस जोसे

Kavya Ratnavali

Editor

Dr. Priyanka Soni 'Preet'

Shri Kunj behind Royal Palace,
Banglow No. 1, Jay Nagar, Jalgaon- 425002
Mob. : 97653-99969
E-mail : priyankasoni.preet@gmail.com

ISBN - 978-93-86715-05-0

© Author

First Edition : 2018

Price: Rs. 400/-

Published by

SAHITYA KALASH PUBLICATION

32/3, Amar Shakti Niwas,

Mahindra Colony, Opp. Mahindra College,
Patiala-147001 (Pb.), Mob.: 098728-88174

sahityakalash@gmail.com

All rights reserved

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the writer's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise), without the prior written permission of both the copyright owner and the above mentioned publisher of this book.

डॉ. भावना सावलिया

जन्मतिथि : 3 अप्रैल 1973

लेखन : गद्य-पद्य

व्यवसाय : अध्यापक

कृतियाँ : कविता सागर (काव्य संग्रह)
महादेवी वर्मा के समग्र साहित्य
में नारी चेतना (आलोचना)

पुरस्कार : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
नेशनल अवार्ड जलगांव 2013
लेउआ पटेल समूह लघु
समिति ज्ञान प्रतिभा सम्मान
जामनगर 2014
लेखन प्रतिभा सम्मान जाम
कंडोरणा 2014
गंगा ज्ञानेश्वरी गौरव सम्मान
जलगाँव 2015
सारस्वत सम्मान राजकोट 2016

पता : भावना एन सावलिया, तालुका,
गोंडल, जिला राजकोट, सौराष्ट्र
(गुजरात), मु. हरमडिया
पिन कोड 360411

मोबाइल : 8849842456

ईमेल : 9879650974

savaliabhavna501@
gmail.com

क्या नहीं है तू?

अंधेरे घरों के दीप का उजाला है तू।
भटके समाज की मशाल का प्रकाश है तू।
पूर्णिमा के चाँद की धवल रोशनी है तू।
ग्रीष्म के मध्याह्न का प्रखर तेज है तू।
टूटे दिलों का अटूट बंधन है तू।
घायलों का सुखद मरहम है तू।
राखी का रेशमी प्रेम का धागा है तू।
अखण्ड शक्ति का अमोघास्त्र हे तू।
अमावस्या की रात के सितारे हैं तू।
जीवन के ज्वार-भाट का साहिल है तू।
दुष्टों को दामने की महाशक्ति है तू।
भक्तों की श्रद्धा की प्रेम-भक्ति है तू।
ऋद्धम-ऋद्धम पर बेसहारा का सहारा है तू।
पीड़ितों के आँसू थामने का कंधा है तू।
मुरझाए चेहरे की मुस्कान है तू।
बिछड़े जीवों का प्रेम-सेतु है तू।
डूबनेवालों की आशा का तिनका है तू।
घृणित पीड़ितों के फरिश्ता है तू।
सृष्टि की अद्भूत अमर प्रकृति है तू।
नारी, आज भी सृष्टि का रहस्य: क्या नहीं है तू?

हमारा जीवन उज्ज्वल बने

हमारा जीवन उज्ज्वल बनें ऐसी कामना करें,
 सद्भावों के विचारों से हम नित स्नान करें।
 बसंत का वैभव हम सब पर बरसता रहे,
 जीवन में सत्कर्मों का श्रृंगार होता रहे।
 दुष्ट असत् कर्मों से ईश्वर हमें बचाता रहे।
 नेक रास्ते और ईमान से हमें सजाता रहे। हमारा जीवन....
 सुख समृद्धि के सागर में कहीं बहक न जाएँ,
 अपने पराये जीव का हम ठेस न पहुँचाये।
 कभी किसी का वाणी वर्तन से अपमान न हो जाएँ।
 गलती से कर्म से किसी का नुकसान न हो जाएँ। हमारा जीवन...
 जितना हो सके उतना सबको प्रेम बाँटते चले,
 बाँहें फैला के दिल से सबको गले लगाते चले।
 सूखे हृदय स्थल में अमी झरना नित बहाते रहे।
 तृषितों को तरल तृषा से हम तृप्त करते रहे। हमारा जीवन....
 सृष्टि की प्रकृति है हमारा जीवन दर्पण,
 पर्यावरण की सुरक्षा हमारा कर्तव्य परायण।
 होता रहे चेतना का उर उमंग-समर्पण।
 नित मंगल भाव की हो हमारी कामना अर्पण। हमारा जीवन....

पत्थर की चाह

मेरी चाह नहीं, रानी के झरोखे में स्थान पाने की,
मेरी चाह नहीं, ताजमहल की नक्काशी बनने की,
मेरी चाह नहीं, मन्दिर के देवता बनने की,
मेरी चाह नहीं, लोगों के दिल की श्रद्धा पाने की,
बस चाह इतनी कि....

वीर जवानों की पाँव की पाटिया बन्नूँ।

मेरी चाह नहीं, गिरजाघर में स्थान पाने की,
मेरी चाह नहीं, शिवालय का महादेव बनने की,
मेरी चाह नहीं, मुक्त मणियों के द्वार बनने की,
मेरी चाह नहीं, देवी-देवताओं के मुकुटों में महने की।
बस चाह इतनी कि...

वीर जवानों के सिर का तकिया बन्नूँ।

मेरी चाह नहीं, अमूल्य झवेरात बनने की,
मेरी चाह नहीं, सोने की सुन्दरता बनने की,
मेरी चाह नहीं, प्रेमी के अंगूठी में स्थान पाने की,
मेरी चाह नहीं, प्रकृति का सौन्दर्य बनने की।

बस चाह इतनी कि...

वीर जवानों की खाई का सेतु बन्नूँ॥

मेरी चाहत है, जवानों के घर की दीवार बन्नूँ,
मेरी चाहत है, जवानों की शिविर का नींव बन्नूँ,
मेरी चाहत है, जवानों के आतंक की झंझा की आड़ बन्नूँ,
मेरी चाहत है, दुश्मनों की गोली का शिकार बन्नूँ॥

बस चाह इतनी कि...

जितना हो सकूँ उतना वीर सूपतों का साथी बन्नूँ॥

त्याग - समर्पण के महात्मा हो!

खुद के लिए नहीं,
 हमेशा दूसरों के लिए जीते हैं।
 स्वयं मुश्किलों की पघड़ी,
 सजके हमको सुख देते हैं।
 छोटी-बड़ी कड़वाहट न जाने,
 कैसे दिल में जड़ लेते हैं।
 दर्द का घूँट पीकर जीवन,
 खुशियाँ के तरानों से भर देते हैं ॥
 पापा आप कितने त्याग-समर्पण के महात्मा हो!
 जीवन संघर्षों के सागर में,
 स्वयं गोताखोर बनते हैं।
 अनमोल मोतियों से,
 हमारा जीवन खुद सजाते हैं।
 आपका आजीवन परिश्रम,
 संतानों को समर्पित करते हैं।
 जीवन भर की कमाई,
 परिवार को अर्पण करते हैं ॥
 पापा आप कितने त्याग-समर्पण के महात्मा हो!
 पापा खुद की दुख पीड़ा की,
 चिंता या परवाह नहीं करते हैं।
 परिवार या बेटे की चिंता,
 अपना जीवन कर्म-बनाते हैं।
 जिम्मेदारी अपनी ही समझ के,
 पिता का दर्जा निभाते हैं।
 बेटी-पिता का सारा जीवन,
 पारस्पर्य कलेजा बनते हैं ॥

पापा आप कितने त्याग-समर्पण के महात्मा हो!
पापा में अद्भुत शक्ति है,
घर के चेहरे पढ़ने की।
हर एक दिल के सुख-दुख,
प्रेम-भाव पहचानने की।
हर पल कोशिशें रहती हैं,
सबको प्रसन्न रखने की।
फिर भी जीवनांत नहीं सोचा,
कभी किसी से अपेक्षा रखने की।
पापा आप कितने त्याग-समर्पण के महात्मा हो!
नेन के नभ में सजाते,
तारे-मण्डल के साज हैं।
बेटी पापा के प्राण हैं,
खुशी है, तारे, चंदा सूरज है।
पापा बेटी के हर खुशियों के,
सर का अमूल्य ताज है।
बेटी का प्रगति-उन्नति,
पिता के जीवन नाज है ॥
पापा आप कितने त्याग-समर्पण के महात्मा हो!
सिर पर पापा का,
प्रेम भरे आशीर्वाद बरसते हैं।
बेटी की बिदाई के विचार से,
नेन बादल बरसते हैं,
दिल रोता है पर किसी को,
पता नहीं लगने देते हैं।
घर में आने के साथ ही,
आपकी आँखें हमको ढूँढते हैं ॥
पापा आप कितने त्याग समर्पण के महात्मा हो!

ફળોની બનાવટ તથા ફળોની બનાવટ બાદ બાકી રહેલા ભાગોમાં વિવિધ ઉપયોગ

ફળ સૌને ખાવા ખૂબ જ ગમે છે. તેમાં શરીરના બંધારણ, જાળવણી તથા રોગ સામે લડતા ધોષકત્વો વિપુલ પ્રમાણમાં છે. તે સુખાચર શર્કરા પૂરી પાડે છે. જે શક્તિ અને રૂઝિતે બને છે. બાચી જ માંદા લોકોને ફળ ખાવાનું કહેવામાં આવે છે. અત્યારે જમાનનાને અનુરૂપ ખોરાક ઓછો કરી ફળ ખાવા જોઈએ. જેથી ડાઘેરીગની સમસ્યા ટાળે અને શરીરનું કદ સપમાણ રહે.

અત્યારે આધુનિક ખેતી પદ્ધતિથી ફળ ઉત્પાદન વધ્યું છે. પરંતુ ગુજરાતમાં ફળ વીણી લીધા બાદ રપથી ૪૦ ટકા જેટલો બગાડ થાય છે. આવા સંજોગોમાં ફળ પરિક્ષણ કરવું ચોચ છે. આને અનુરૂપ દક્ષિણ ગુજરાતના ખેડૂતોનું સાહસિક અને અનુકરણીય ઉદાહરણ જોઈશું આ વિસ્તારમાં ફળનું વેચાણ અમાન્ય રીતે અટકારી મંડળીઓ મારફત કરવામાં આવે ચે. પણીવાર માલ ખરીદવામાં અમુક વેપારીઓની રીંગ યઈ જાય છે. આથી પૂરતાં બાવ મળતા નતી. તેમજ કોઈ વેપારી તરફથી વર્ષના અંતે નાણા મળતાં નતી તેમજ કોઈ વેપારી તરફથી વર્ષના અંતે નાણા મળતાં હોય છે. આવા સંજોગોમાં ખેડૂતોને આમાંથી ઉગારવા તેના માલનું પરીક્ષણ કરી વેલ્યુ એડ્ડ કરવા નિષ્ણય કર્યો. આના ફળ સ્વરૂપે તેઓએ આ વિસ્તારની નવ મંડળીઓનું (અમલસાડ, ગડત, નવસારી, ખારેલ, નાગાધરા, વેડછા, અબ્રામા) ૧૯૯૧માં કેડરેશન બનાવ્યું અને ત્યારથી કેરીનું કેનીંગ ચાલું થયું અથાણાનું પ્રોસેસીંગ ૧૯૯૮-૯૯માં કરવામાં આવ્યું.

અગત્યની ફળ બનાવટો:-

ફળોનું પરીક્ષમ કરી કેરીના રસનું બોટલીંગ, સફરજનનો જમ, કેરીનો પાપડ, ફણસના પાપડ, કેળાના અંજીર, સૂકી દ્રાક્ષ, આમચૂર, જમરૂખનું કેનીંગ કરવામાં આવે છે.

(1) કેરીનો પાપડ:-

કેરીના રસને તાપ કે હાયરમાં પડના રૂપમાં સૂકવવામાં આવે છે. જે કેરીનો ખાપડ તરીકે વખણાય છે. દક્ષિણ ભારત તથા મહારાષ્ટ્રમાં તેનું વ્યાપારી ધોરણે ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. આની માંગ નવરાત્રી ઉપર વધુ રહે છે. તેનું બજાર કલકત્તા અને મુંબઈ છે.

(2) ફણસના પાપડ:-

દક્ષિણ ભારતમાં વ્યાપારી ધોરણે ફણસના રસમાંથી ખાપડ બનાવવામાં આવે છે. ફણસ બરાબર પાકી જાય એટલે તેના બીજ કાઢી મક્કર મશીનમાં રસ કાઢવામાં આવે છે. પાકી તેમાં જરૂરી ખાંડ, સાઈટ્રીક એસીડ, પોટેશિયમ, મેટાબાય સલ્ફેટ, નાખી સૂર્ય તાપમાં સૂકવવામાં આવે છે. લંબચોરસ ટુકડા બટર પેપરમાં પેક કરી સંગ્રહ કરવો.

(3) કેળાના અંજીર:-

પાકા કેળાની સૂકવણી 'કેળાના અંજીર'ના નામે ઓળખાય છે. દક્ષિણ ભારત અને મહારાષ્ટ્રમાં વ્યાપારી ધોરમે થાય છે. પાકા કેળાની ચાલ ઉખાડી તેના આડા કે ઉભા ટુકડા કરવા તેને પોટેશ્યમ મેટા બાય સલ્ફેટના દ્રાવણ (1%)ની માવજત કે સલ્ફરની ધૂણી આપવી તેને તડકામાં પાંચ દિવસ કે હાયરમાં સૂકવવા.

(૪) આમયુર-

કચ્છી કેરીની ચાલ ઉબાડી તેની ૧.૫ થી ૨ સે.મી જાડી લાંબી ચીરીઓ કરવી તેને ઉકળતા પાણીમાં ૩મિનિટ બાફી મીઠું (૧૫%) અને પોટેશિયમ મેટા બાય સલ્ફેટના (૧%) દ્રવણમાં ૫ મિનિટ ડુબાડવી તેને શુક્રવચી સૂકાઈ જાય એટલે તેનો ઝીણો પાવડર બનાવવો તેને બમયુર કહે છે.

વિશ્વમાં ફળોના ઉત્પાદનમાં ભારત બીજા ક્રમે છે. ફળના અંદાજે ૬૦ થી ૭૦ ટકા ભાગનો ઉપયોગ શાય છે જ્યારે બાકીનો ૩૦ થી ૪૦ ટકા માત્ર નકામો ગણી ફેંકી દેવામાં આવે છે. આવા નકામો ભાગોમાં છાલ, બીજ, ફળ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આવી આડપેદાશો પણ અનેક રીતે ઉપયોગી છે. આવી આડપેદાશો છોટલ, કેન્ટીન, ડબ્બાબંધીના ઉપયોગોના કારખાના, બજાર, બગીચા, ઘર વગેરે જગ્યાએથી એકઠી કરી શકાય છે. ફળોની છાલમાં વધુ પ્રમાણમાં પોષકતત્ત્વો રહેલા હોય છે. કેટલાક પૌષ્ટિક તત્ત્વો બીજની બાસાગણ પણ રહેલા હોય છે. આવા અનેક ઉપયોગી બીજ અને ગોટલીનો નાશ કરવામાં આવે છે. આવી કેટલીક આડપેદાશોના ઉપયોગો અંગેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

ફળોની બનાવટ બાદ બાકી રહેલા ભોગનો ઉપયોગ-

(૧) કેરી-

પાકી કેરીના પાપડ અને સ્કવોશ બનાવવા માટે તેનો પર કાઢવામાં આવે છે. તેમજ કેરીના ડબ્બા બંધ કરતાં છાલ આડપેદાશ તરીકે મળે છે. આવી છાલને આથો લાવી આલ્કોહોલ બનાવી શકાય.

કેરીની ગોટલીમાંથી ખાદ્ય તેલ મેળવી શકાય છે. ગોટલીમાં ૮ થી ૧૦ ટકા ખાદ્ય તેલ રહેલું છે. તેલ કાઢી લીધા બાદ મળતા કુચા પશુઓના ચારા તરીકે વાપરી શકાય છે.

ગોટલીને દળીને તેમાતી લોટ જેવો ભુજો મેળવાય છે. જે ઘઉંના લોટ સાથે મીક્ષ કરી રોટલી બનાવવામાં આવે છે. ગોટલાના છોતરા બળતણ તરીકે ચૂલામાં ઉપરાય છે.

આંબાના ખરી પડેલા સૂકા પાંદડાં પણ બહુ ઉપયોગી છે. કેરીની ગોટલીઓને બગીચામાં ગોઠવી તેની ઉપર આંબાના સૂકા પાંદડાં પાથરી દઈ તેને પાણીથી બરાબર ભીજવી દેવાથી લગભગ બે અઠવાડિયામાં ગોટલા ઉગી નીકળે છે. જ્યારે આંબાના છોડ ૨૫ થી ૩૦ સે.મી ના થાય છે. અને તાંબાના રંગના પાન લીલા રંગના બને ત્યારે જમીનમાંથી તેને ખુરપી વડે ગોટલી ચોડેલી હોય તે રીતે મૂળથી ઉપાડીને કાચારામાં સોપી કલમો તૈયાર કરવા માટે ઉપયોગ કરી શકાય છે.

(૨) પાઈનેપલ-

પાઈનેપલના તાજા ફળો ખોરાક તરીકે ઓળખાય છે. તે ઉપરાંત તેનો રસ કાઢીને તેમજ ડબ્બા બંધ કરવામાં આવે છે. આમ ખાવા લાયક ભાગ ૬૦ ટકા છે અને છાલ, કાંટા વચ્ચેનો નકામો ભાગ ૪૦ ટકા જેટલો મળે છે. આ નકામો ભાગમાં પણ શોડો રસ રહી જાય છે. આ રસ મેળવી તેનો ઉપયોગ આઈટ્રીક એસીડ તથા આથો લાવી આલ્કોહોલ મેળવવા માટે કરી શકાય છે. ત્યાર બાદ વધતા કુચાઓ પશુઓને ખવડાવી દેવા જોઈએ.

પાઈનેપલના ફળોની છાલ કાઢીને તેના ફળોના કટકા કરી રસ કે સ્કવોશ બનાવાય છે.

(૩) લીંબુ વર્ગના ફળો-

સતરા અને લીબુના ફળોની છાલમાંથી મેળવાતા તેલનો ઉપયોગ વિવિધ ફળોના પીમા કે તેના ઉત્પાદનોને સુગંધીત બનાવવા માટે વપરાય છે. સતરાની છાલને સૂકવી તેને ભાંગીને અંજન બનાવી શકાય છે. સતરાના ફળની સૂકી છાલને દૂધમાં પલાળી ઘસીને ચહેરા પર લગાવવાથી ચહેરા પર તાજગી આવે છે. મોસબી, માલ્ય, લીબુ વગેરેના ફળોના છાલની અદરના સફેદ ભાગમાંથી પેક્ટીન મેળવાય છે. તેના બીજમાંથી પણ તેલ કાઢી શકાય છે. માલ્ટા તેમજ સતરાની છાલના ટુકડા માર્મેલેડ બનાવવામાં વાપરી શકાય છે. લીબુની છાલ સ્નાન કરતી વખતે શરીર પરના મેલને દૂર કરવા માટે વાપરી શકાય છે. તેના બીજને વાવી જરૂરી ઊંડ પણ મેળવી શકાય છે.

(૪) જામફળ -

જામફળની ડબ્બાબંદી કરતી વખતે તેની ચાલને બીજ વગેરે જે નશનો ભાગ મળે છે તેને પાણીમાં ઉકાળી ગાળી રસ, મરી, ખાંડ ઉમેરી જેલી બનાવી શકાય છે. આ રસ કાઢી લીધા બાદ મળતી બાકવેદાશોમાંથી બીજ દૂર કરી તેમાંથી ઠોડી કે ચીઝ બનાવી શકાય છે.

જામફળના નીચે પડેલા કાચા જાબુના ફળો કે ચોમાસામાં ઉતારેલા કાચા ફળોમાંથી સ્વાદિષ્ટ અથાણું બનાવી શકાય છે.

(૫) જાબુ -

જુન-જુલાઈ માસમાં જ્યારે જાબુના ફળો પાટે ત્યારે જમીન ઉપર પડે છે. જેને એકઠો કરીને તેનો રસ કાઢી આથોલાવીને તેમાંથી સરકો બનાવી શકાય છે. જાબુના બીજને ફેંકી ન દેતા તેને સૂકવી ખાંડીને ચૂર્ણ બનાવી શકાય છે. ચૂર્ણ મધુપ્રમેહના દર્દી માટે એક ઔષધી તરીકેનું કામ આપે છે. જાબુ લોહીમાં ગથેલી સાકર અને મૂત્રનું પ્રમાણ ઘટાડે છે. તેના બીજનું ચૂર્ણ વારંવાર ખૂબ ચુરીન થવાના રોગમાં પણ ઉપયોગી છે. જાબુના બીજ પશુઓના દાણ કે ખાણમાં મીક્ષ કરી તેને ખવડાવી શકાય છે.

(૬) આંબળા -

જમીન પર પડેલા આંબળાને ઘોઈને તેના પરના ડાઘવાળો ખરાબ ભાગ દૂર કરી તરત તેની ચટણી, અથાણું, ચૂર્ણ શરીર પર યોગ્યતાં શરીરની ત્વચા કોમળ અને સુંદર થાય છે. તે લગાવતા શરીર અને વાળમાંનો મેલ દૂર થાય છે. સૂકાવેલા આંબળાને પલાળીને તેનો ભૂકો બનાવીને પણ શરીરને સાફ કરવા માટે વાપરી શકાય છે. આવા એકકા કરેલા આંબળાને ઉપયોગ સ્વચ્છતા અને આંબળાનું માથામાં નાખવાનું તેલ બનાવવા માટે પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. તેના બીજ વાવીને આંબળાના નવા રોપ તૈયાર કરી શકાય છે. જે મૂળકાંડ તરીકે વાપરી શકાય છે.

(૭) કોઠા -

કોઠાના માવામાંથી જેલી બનાવ્યા બાદ મળતા ફૂયા પશુઓને ખવડાવી દેવા જોઈએ. તેના પાન અને બીજમાંથી એક પ્રકારનું તેલ મેળવી શકાય છે.

(૮) નાળિયેર -

નાળિયેરના પાણીમાં આથો લાવીને આલ્કોહોલ બનાવી શકાય છે. નાળિયેરના ઊંતરા ચટાઈ, દોરડા, કાથી વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે. તેની છાલનો સોકાની ગાદી ભરવા માટે પણ ઉપયોગ થાય છે. તેના કાણલીના કટકા રમકડાં, ઘર સજાવટની સામગ્રી બનાવવા માટે વપરાય છે. નાળિયેરીની છાલનો

બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ મળતી રાખ એક ખાસ ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. નાળિયેરીની કાછલીના વચ્ચેથી બે સરખા ભાગ કરી તેનો ઉપયોગ છોડ કે રોપા ઉછરવા માટે પણ કરી શકાય. નાળિયેરના કોપરામાંતી તેલ કાઢ્યા બાદ મળતી આડપેટાશ એટલે કે કુચા નાળિયેરના ખોળા તરીકે ઓલખાય છે. જેને પશુઓને ખવડાવી દેવી.

નાળિયેર, કોઠા, કેરી, પાઈનેપલ, જામફળ, જાંબુ, આંબળા, ચીકુ વગેરે ફળોના ઉપયોગ બાદ પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

(૯) સફરજન-

તેનો જ્યુસ કાઢ્યા પછી જે પલ્પ વધે તેને ઉપયોગ સૂકવણી કરીને પેકટીન બનાવવામાં કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત ખાટા ફળોની છાલમાંથી પણ પેકટીન કાઢી શકાય છે. સફરજનનો જ્યુસ કાઢ્યા પછી વધેલા માવમાં શર્કરા અને પેકટીન ખૂબ પ્રમાણમાં હોય છે. અને આમાંથી તૈયાર થયેલ પેકટીન કાળમાં ઓખું પેકટીન હોય તેવા ફળોની જેલી, જામ બનાવવામાં વાપરી શકાય તેમજ એપલના તાજા પલ્પમાંથી ચટણી પણ બનાવી શકાય છે.

(૧૦) જરદાલુ:

જરદાલુની છાલ ઉતારીને તેના કટકા કરી તેના જામમ, નાખવાથી તેનો દેખાવ સરસ લાગે છે. આ ઉપરાંત જરદાલું બીમાંથી તેલ પણ કાઢી શકાય અને તેને રીફાઈન્ડ કરીને બદામના તેલની જેમ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. આ તેલનો ઉપયોગ કોસ્મેટિક્સ બનાવવામાં પણ થાય છે. અને તેલ કાઢતાં નીકળેલા ખોળામાંથી પ્રાણીઓનો ખોરાક થઈ શકે છે.

(૧૧) પીચ-

તેના બીનો ઉપયોગ જરદાલુના બીની જેમ તેલ કાઢવામાં થાય છે.

(૧૨) પેર-

પેરનો વચ્ચેનો નકામો ભાગ અને તેની ચાલ આ બંને લઈને આલ્કોહોલિક પીણાં બનાવી શકાય છે.

(૧૩) દ્રાક્ષ-

દ્રાક્ષમાંથી જ્યુસ બનાવતા જે વચ્ચે વધે તેમાંથી તેલ બનાવી શકાય છે. તે તેલનો ઉપયોગ દ્રાક્ષની સૂકવણી કરતી વખતે થાય છે. જેમાં કાઢીને આ તેલમાં બોળીને કે તેમ ઓપડીને પણ સૂકવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત દ્રાક્ષમાં કુચામાંથી દ્રાક્ષની જેલી, ચટણી વગેરે બનાવી શકાય છે. દ્રાક્ષની છાલમાંથી પેકટીન પણ બનાવી શકાય છે.

(૧૪) કેળા-

કેળાનું કેનીંગ અને સૂકવણી કરતી વખતે તેનો નકામો ભાગ છાલ હોય છે. તે છાલની ખાતળી સપાટી ઘસીને આડમાંતી કેળાની લૂમ ઉતાર્યા પછી જે થડ અને ડાળ વધે છે તેનો ઉપયોગ કાગળનો માળો બનાવવામાં કાચા માલ તરીકે કરી શકાય છે.

(૧૫) પપૈચુ-

प्रशान्तराघवम् मे अर्थप्रकृति!

प्रो दीपक एच जोशी

कवि अभिराज राजेन्द्र मिश्र नाट्यकार के रूप में कनिष्ठिकाधिष्ठित है। अधिकतर नाटक एकांकी रूप में पाये जाते हैं। प्रशान्तराघवम् नाट्यकृति सात अंकों में विभाजित है। प्रशान्तराघवम् शीर्षक से सूचित होता है कि अनर्घसावध्व, उदात्तराघव, प्रसन्नराघव की परंपरा में इस कृतिकी रचना की गई है। नाटकख्यात् वृत्तं स्यात् इसी नियम के अनुसार वाल्मीकि रामायण की रामकथा इसका कथास्रोत है। नाट्य की रचना में पाँच अर्थप्रकृतियों का गठन ठीक तरह होना चाहिए। क्योंकि नाट्य प्रबन्धकाव्य है। प्रबन्धकाव्य में वस्तुसंकलन महत्व रखता है। क्योंकि नाट्यकला रसाश्रित कला है। घनंजय ने भी कहा है कि "दशधैव रसाश्रयम्" और रस के परिपोष के लिए कथावस्तु का संकलन अधिक महत्व रखता है।

बीज बिन्दु पताका प्रकरी और कार्य पाँच अर्थप्रकृतियों सुविदित है। बीज द्वार कथावस्तु का बीजविन्यास किया जाता है। जो फल रूप में पाया जाता है। अर्थप्रकृति की दृष्टि से उसे कार्य कहा जाता है। नायक स्वयं फलसिद्ध कर सकता है। तो पताका की जरूरत नहीं। पताका और पताकानायक का अभाव हो सकता है। बीज का विकास अवरुद्ध होने पर विघ्ननिवारण होने से वस्तु का विपास होता है ऐसे प्रसंग को बिन्दु कहा जाता है जहाँ जहाँ कथावस्तु विच्छिन्न हो वहाँ वहाँ बिन्दु की योजना की जा सकती है। अतः रूपक में अनेक बिन्दु हो सकते हैं। प्रकरी कम महत्व रखने वाला प्रसंग दूरोगामी असर निष्पन्न करता है। जो नाट्य का विकास कार्य की और वरता है।

प्रशान्तराघवम् में पताका की जरूरत नहीं, अन्य चार अर्थप्रकृति का विकास ठीक तरह से हुआ है की नहीं उसका परीक्षण इस शोधपत्र में किया गया है। प्रशान्तराघवम् में राघव के मन की शान्ति उद्विष्ट विषय है नाटक के आरंभ में प्रथम अंक में नान्दी स्तवन के बाद कवि परिचय के अनन्तर प्रेक्षक समुदाय के मन की प्रसन्नता के लिए गीत गाने के बाद नेपथ्य में लक्ष्मण की आवाज सुनाई देती है।

"आ! नाडहं |मर्षयिष्ये। नाअहं मर्षयिष्ये।। अंक 1
पृ० 29

इस उक्ति बोलनेवाला धीरोद्वत लक्ष्मण है।

लक्ष्मण स्वभावतः रावण द्वारा सीता हरण की घटना और सीता की भक्ति के कारण सीता के आँसु को देख नहीं सकता।

उसी समय वैखानस वशिष्ठ का आदेश पत्र लेकर लक्ष्मण को सूचित करते हैं कि राम उद्वेग के समय क्रोध न करें कारण जानने के बाद भी कृष् चेष्टा न करें। राम को भी वशिष्ठ ने सूचित किया है कि वशिष्ठ को पूछें बिना कोई निर्णय न करें।

"किन्च मामनाख्याय किन्चिदुच्चावचं निर्णेतुं राघवोऽपि मया प्रतिसिद्धसन्देशं" और लक्ष्मण राम को मिलने के लिए जाते हैं राम की एकोक्ति में सीता की लोकनिन्दा के कारण राम विक्षिप्त है।

राम निन्दा का सामना कैसे करे, इसके बारे में क्षुब्ध है, निन्दाशतसुखं हन्यां कथगेतं हि रावणम्। वशिष्ठ के वचनो और सन्देश में बीजार्थ प्रकृति का विन्यास पाया जाता है, लक्ष्मण की मुलाकात के समय राम सोचते

है कि गुप्तचर का सदभं लक्ष्मण को नहीं बताना अन्यथा ही क्रोधित लक्ष्मण रजक को मार डालेगा।

“कदाचिद्रोपाविष्टस्सन् कौलीनप्रचारिणं वराकं रजममेव न हन्यात्।”

यहाँ याद रखना चाहिए की वाल्मीकि के रामायण में गुप्तचर का नाम भद्र है तो भवभूति के उत्तररामचरित में उसका नाम दुर्मुख रखा है, रजक का कोई सन्दर्भ नहीं, प्रथम अंक के अन्त में बीज विन्यास पाया जाता है।

द्वितीय अंक में प्रवेशक में कृत्तिका, दिशाखा, अनुराध और ज्येष्ठा, सीता आदि रानियों की सेविकाएँ सीता की सगर्भावस्था और युग्मसंतान की सूचना देती है।

“सीता राज्ञया, कुक्षौ यमजावेव पाल्यते। अंक 2 पृ 39 सेविकाओं के साथ नाट्य में विदूषक पीडोदक, नृत्य और गीत में सहभागी होता है। यहाँ याद रखना चाहिए की रामकथा आधारित नाट्यकृतियों में विदूषक का अभाव होता है। यहाँ सीता, उर्मिलादि के साथ मिथिला से आया हुआ विदूषक के बीस साल बीत जाते हैं। पचास साल की उम्र में आया था वशिष्ठ और लक्ष्मण की मुलाकात में लक्ष्मण वशिष्ठ को गुप्तचर का वृत्तान्त बताया गया है। यहाँ गुप्तचर का नाम दुर्मुख बताया है।

यद दुर्मुखं एवं महाराज एकान्ते ददर्श। और लक्ष्मण ने पुरावृत्तान्त पा लिया है। वशिष्ठ को आशंका है की परिवाद के भय से प्रजानुरंजन खातर पत्नीका त्याग करे। उसके लिए वशिष्ठ ने लक्ष्मण को लोकतन्त्र की प्रतिष्ठा में शासक प्रजा का सेवक है। इस बाबत को प्रतिपादित करने के लिए सरयू के तट पर सभा का आयोजन किया गया है। अंत-पुर के सिवा राजकुल और रजक भी उपस्थित रहेगा, यहाँ विच्छिन्न होता कथासूत्र वशिष्ठ और लक्ष्मण की मुलाकात से सुबद्ध हो जाता है। अतः बिन्दु का स्थान हो जाता है।

तृतीय अंक में सरयू के तट पर बुलाई गई सभा में राम-सीता को नारायण और लक्ष्मी के रूप में वशिष्ठ ने प्रस्तुत किये।

“विजयतां नारायणावतारोअयोध्याधोपतीः रामः विजयतां लक्ष्मीविग्रहाअस्माकंकृ।”

प्रेक्षकों में वृद्धा और तपस्वी रजक की निन्दा की। रजक ने भी वशिष्ठ के चरण पकड़ कर क्षमायाचना की और गुनाह कबुल किया, राम की क्षमायाचना के कारण राम ने रजक को क्षमा दी।

“अश्रुस्त्रानैरेव तीर्थपूरोअपि जातः न मे त्वयि कश्चित् दोशलेशः त्वद्वचोभिः सन्तापो मे गलितः, तद्वथा सुखं तिष्ठ गच्छ समेन वा।

यहाँ तृतीय अंक में राम का सन्ताप चला गया है रोष भी नहीं है अतः राम के मन की शान्ती से कार्य सिद्ध हो जाता है, अतः इस नाटक के प्रथम तीन अंकों में अर्थप्रकृति विन्यास संपन्न हो जाता है।

चतुर्थ अंक में नारद ब्रम्हा के समक्ष अयोध्या का वृत्तान्त सुनाते हैं। और नारद पुनः अयोध्या जाने के लिए तत्पर हो गये हैं।

“धर्मसभा आयोजनान्तमेव वैदेही यमजौ सुतौ प्रसूतवती।” अथ जातकयोः तयोः नारद के साथ गम्हा आदि देवगण षष्ठीमहोत्सव के साक्षी बनते हैं प्रथम मंगलगीत के बाद ऐन्द्रजालिक प्रसंग और बाद में पीडोदक वेशपरिवर्तित करके पुत्तलिका नृत्य बताने के लिए आता है अन्त में सागरमन्थन प्रसंग उत्सव के रूप में निरूपित है। जो प्रथम प्रसंग के साथ संयोजित करने का प्रयास मात्र है। हाँ, पुत्रप्राप्ति से राम प्रसन्न हो गये हैं।

अंक 5 में राम-सीता का नर्म हास्य प्रसंग लव-कुश की पाँच वर्ष की आयु होने पर वाल्मीकि के आश्रम में अध्ययन के लिए रखने का वशिष्ठ का प्रस्ताव-देवि न खलु कुलगुरुणागपितु महामुनिवाल्मीकिपादानामाश्रये स्वयं कुलगुरुचरणेरेव निर्वीस्यमिदम्। अंक-5 पृ 75

और सीता का वशिष्ठ के आश्रम में जाने का प्रस्ताव वाल्मीकि आने पर उसका सत्कार इस अंक का विषय है। सीता विरह और पितृविरह राम के शान्तमन को शुद्ध कर सकते हैं।

अंक 6 में सीता वाल्मीकी के आश्रम में जाने का निश्चय करने पर राम के विरह के विचार से दुःखी होती है। पुत्रों के साहचर्य के लिए अरण्य में जाती हुई सीता को राम का विरह होगा। हा धिक्! पुत्रसाहचर्य लोभादरण्य प्रस्थिताया अपि आर्यपुत्र त्यजन्त्या में चरणौ न कथमयेव

सरत । अंक -6 पृ० 82 माताओं और पीडोदक आदि से बिदाई लेकर वाल्मीकि के साथ सीता आश्रम की प्रस्थान करती है। सप्त अंक में वाल्मीकि आश्रम में वैदेही सारिका के स्वप्न की कथा ललिता सुनाती है। राम के आगमन की संभावना ललिता ने बताई और सीता प्रसन्न हुई। राम पुष्पक विमान में आये और वाल्मीकि ने महाकाव्य नायक का स्वागत किया। सीता के साथ राम अयोध्या लौटे, महानुनि वाल्मीकि को राम ने बताया की सीता को पुत्री की तरह यहाँ रखी गई, दोनों पुत्र वाल्मीकि के शिष्य बने, वाल्मीकि ने कल्पांतरस्थायी काव्य रचा और राम कृतार्थ हुए।

यहाँ राम के मन की शान्ति रजक प्रसंग के बाद भी सीता विरह के कारण क्षुब्ध हुई थी, जो प्रकृष्ट रूप में यहाँ पायी जाती है। अतः रजक प्रसंग के बाद आने वाले प्रसंग प्रवेशक और शुद्ध विश्कभक द्वारा सूचित प्रसंगों से जोड़ दिये गये हैं। अतः प्रशान्तराघव शीर्षक नाटक के अन्त में सिद्ध होता है।

भार्या में निमिनन्दिनी जनकजा पुत्रीव संगलीता, प्रीत्या मे यमजौ सुतौ कुशलवौ शीष्यो भवद्विः कृतौ। कल्पान्तरिधरया भवत्कवितया यच्चारम्युपश्लोकितः तेनाहं सचराचरात्मघरणीचक्रः कृतार्थोऽभवम् ॥ अंक-7 श्लोक-23

प्रशान्तराघवम् नाटक में अर्थप्रकृति निरूपण रत्नावली अभिज्ञानशाकुन्तल, मालविकाग्निमित्रम् आदि रूपकों की तरह नहीं पायी जाती। विक्रमोवंशीयम् में उर्वशी पुरुरवा प्रत्यक्ष दर्शन से प्रणय बीज निष्पन्न हुआ भुर्जपत्र प्रसंग से बीज का विकास अवरूद्ध हो गया। परन्तु प्रियानुप्रसादरन के बाद पुरुरवा उर्वशी का मिलन हो गया था। इन्द्र के पुत्र सुख दर्शन के आधार पर ही चौथे-पाँचवे अंक का आयोजन किया गया है। जो विच्छिन्न हो सकता है इसी तरह प्रशान्तराघव में भी प्रथम अंक में केवल रजक द्वारा निन्दा का सूचना ही है। जो तृतीय अंक में समाप्त हो जाता है। परन्तु चतुर्थ अंक के प्रवेशक में युग्म पुत्र की संभावना षष्ठी महोत्सव और लव-कुश को विद्याध्ययन के

लिये वाल्मीकि के आश्रम में रखने का विचार कवि ने जानकी जीवनम् की तरह सीता त्याग प्रसंग का निराकरण ही उद्देश्य आधारभूत है।

इस नाटक में प्रशिष्ट संस्कृत नाटकों में पायी जाती प्राकृत उक्तियों के स्थान पर भोजपुरी आदि प्रादेशिक भाषाओं का प्रयोग करने का कवि ने साहस किया है। संस्कृत नाटकों में प्राकृत भाषाओं का प्रयोग भी समय के साथ बदलता रहा है जो लोक भाषा का सूचक है। कवि ने कविराज यशोभूषण अलंकारशास्त्रीय ग्रंथ में भी नाटकों में ऐसे प्रयोग करने चाहिए ऐसा विधान किया है। अर्वाचीन नाटकों में शायद प्रशान्तराघव में ही इसका उदाहरण हो सकता है। रामकथाओं में विदूषक का अभाव होता है। यहाँ विदूषक पिंडोदक का प्रयोग नवीन रूप से किया है।

कवि सीता त्याग प्रसंग को नहीं मानते। अतः अपनी मान्यता को प्रशान्तराघव में सुदृढ़ बतार्ह है। सीता त्याग प्रसंग और अग्नि परीक्षा राम कक्षा में विवाद और अभिप्रायों के प्रसंग बने हैं। इस संबंध में सांगोष्ठी आयोजित की जा सकती है।

सन्दर्भ सूची

- 1 प्रशान्तराघव- अंक 1 पृ० 21
- 2 प्रशान्तराघव- अंक 1 श्लोक 10
- 3 प्रशान्तराघव- अंक 1 पृ० 32
- 4 प्रशान्तराघव- अंक 1 पृ० 13
- 5 प्रशान्तराघव- श्लोक 18
- 6 प्रशान्तराघव- पृ० 34
- 7 प्रशान्तराघव- अंक 2 पृ० 39
- 8 प्रशान्तराघव- अंक 2 पृ० 54
- 9 प्रशान्तराघव- अंक 3 पृ० 60
- 10 प्रशान्तराघव- अंक 4 पृ० 63
- 11 प्रशान्तराघव- अंक 5 पृ० 75
- 12 प्रशान्तराघव- अंक 6 पृ० 82
- 13 प्रशान्तराघव- अंक 7 पृ० 23
- 14 दशरूपक- धनंजय कृत

उपनिषदों में वाक् का स्वरूप

*प्रो दीपक एच. जोशी

वाणी चेतना की अमर देन है, वाणी के बिना जग
सूना है जीवन पगु है संसार के प्रायः सभी व्यवहार
वाणी व्यापार पर ही निर्भर है।

तदं अन्धं तमः कृत्स्त्रं जायेते भुवनत्रयं।

यदी शब्दाहयं ज्योतिरासंसात्र दीप्यते।।

सकल त्रिभुवन चारो और अंधकर में डूबा हुआ था
यही शब्दरूप ज्योति न होती तो संसार प्रज्वलित

होता! वाणी केवल विचारो के विनिमय का ही
माध्यम नहीं है। अपितु विश्व में जो कुछ सत्य है
शिव है, सुंदर है, उन सबका भी व्यंजक है। इस
वाणी की दूसरी प्राचीन संज्ञा वाक् है वाक् के विषय
में उपनिषदों में मधुर उद्गार तथा युक्तिपूर्ण विचार
देखे जाते हैं। साथ ही इसके भैतिक दैविक और
आध्यात्मिक रूप की रेखा भी खींची गई है।

उपनिषदकालीन वाक् के स्वरूप की पीठिका वेदो ने
ही तैयार हो गई थी और उसी समय इसे रहस्य
की कोटी में डाल दिया गया था। जल में, थल में,
औषधियो सब में दैवी सत्ता को परखने वाले वैदिक
ऋषि वाक् को अनुकरणमूलक या मनोराग व्यंजक
कैसे मान सकते थे ऋग्वेद के अनुसार वाक् को
देवो ने पैदा किया

● देवी वाचमजनयन्त देवाः॥ ऋ.सं.निरुक्त 11/29
इस वाक् के चार विभाग हैं चत्वारि वाक् परिमित्ता
पदानि। ऋ 1/164/45

महाभाष्यकार पतंजलि ने इन चार से नाम, आख्यात

उपसर्ग निपात का ग्रहण किया है। वाक् के परा
परयतिन्त मध्यमा, वैखरी रूप का संकेत भी इसी
मन्त्र में माना जाता है। ब्राह्मणग्रंथो में चार प्रकार
के विभाग को दूसरे रूपों में भी व्यक्त किया है।
ऋग्वेद के दशवें मण्डल के 125 वें सूक्त की दृष्टा
वाक् नाम की एक विदूषी है वह अम्भृण महर्षि की
पुत्री थी। उसने स्वयं अपनी वाक् की स्तुति परमात्मा
के रूप में की है। इस सूक्त में वाक् के अलौकिक
रूप की झलक है। वाक् को कोई देखते हुए भी
नहीं देखता सुनते हुए भी नहीं सुनता। पर कुछ
लोग वाक् को निकट से जानते हैं और उनके
सामने वाक् अपना रहस्य वैसे ही खोल देती है जैसे
कोई सुसज्जित उत्कण्ठित पत्नी अपने आपको
अपने पति के सामने डाल देती है। (ऋ.10/61/4)
वेदों में वाक् के जो स्वरूप मिलते हैं वे उपनिषदों में
विकसित रूप में देखे जाते हैं। वैदिक कवियों के
हृदय में जो भावना उठी वह शब्दों के रूप में बाहर
आ गई। उपनिषदकालीन वाक् शब्द की व्युत्पत्ति
वही है जो वेदों में देखी गई है अर्थात् वाक् वह है
जो बोली जाय (वाक् कस्माद् वाचे) (निरुक्त
2/22/2) जिस किसी भी शब्द को वाक् कहते
हैं। कश्च शब्दः वागेद चः सा (बृहदा उपनिषद्
1/5/3) के वाक् सन्धिः जिह्वा सन्धानम् यह
वाक्य वाक् और जीह्वा के संबंध का स्पष्ट निर्देश
करता है। उपनिषद के ऋषियों ने इस जिहा

व्यापार के पीछे छिपी हुई प्राणशक्ति और मानसिक शक्तिका भी संकेत किया है; जिन का अत्यन्त सूक्ष्म विवेचन बाद के उपनिषदों और तान्त्रिक ग्रंथों में वीज बिन्दु नाद रूप में और व्याकरण दर्शन में स्फोट के रूप में किया गया है।

यह वाक् लोकयात्रा में अद्वितीय सहायक है जनक ने याज्ञवल्क्य से पूछा जब सूर्य अस्त हो जाता है चन्द्रमा की चोंदनी भी नहीं रहती जब आग भी बुझी रहती है उस समय मनुष्य को प्रकाश देने वाली कौन सी वस्तु है। उत्तर मिला— वह वाक् है। वाक् ही पुरुष का प्रकाशक है। (बृहदा उपनिषद् 4/3/5) यदि वाक् की सृष्टि न होती तो धर्म—अधर्म का ज्ञान न होता सच—झूठ का पता न चलता कौन साधु है और कौन असाधु है—इसकी जानकारी न होती। वाक् ही इन सबको सूचित करती है वाक् की उपासना करो। (छान्दो 7/2) चारो वेद इतिहास, पुराणादि अनेक विद्याएँ वाक् से हो जाने जाते हैं उपनिषद् श्लोक सूत्र व्याख्यान अनुव्याख्यान वाक् के ही विषय हैं। इस लोक का परलोक का सम्पूर्ण भूतो का ज्ञान वाक् से ही होता है। ज्ञान का एकमात्र अधिष्ठान वाक् है।

(सर्वेषां वेदानां वागेवातयनम् बृहदा उप 2/4/11) प्राचीन आचार्यों में भर्तृहरि का मत है कि संसार में ऐसा कोई ज्ञान नहीं जो शब्द के बिना जाना जा सके! (वाक्यपदीय 1/124)

पतंजलि के नित्ये शब्दार्थ सम्बन्धे और कालिदास के वागर्थविषय संपृक्तौ में वाक् और विचार के नित्य संबंध की अभिव्यक्ति है।

भाषाविज्ञान के भाषा की उत्पत्ति विषयक कुछ मत भाषा और विचार के परस्पर सम्बन्ध पर ही आश्रित हैं। इसका उत्तर यदि उपनिषदों में ढूँढा जाय तो उत्तर यह है कि विचार अथवा ज्ञान वाक् की

सहायता के बिना भी संभव है। ज्ञान इस कोटिका भी हो सकता है जो वाक् से परे हो। जब उपनिषद के ऋषि यह उद्घोषित करते हैं कि वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् मै उस परम पुरुष को जानता हूँ। और दूसरे क्षण यह कहते हैं कि "नैव वाचा न मनसा" (कठोप 6/13) न मनसा वह न तो वाणी से न मन से जाना जा सकता है। इससे स्पष्ट है कि ज्ञान की गहराई वाणी की पहुँच नहीं है। यह भी कहा गया है कि वाग्वै मनसो हसीयसी। अपरिमिततर भिव हि मनः। परिमिततरेव वाक्। शतपथ ब्राह्मण—1/3/6

अर्थात् वाक् विचार से हलकी है विचार असीम सा है। जब की वाक् सीमित है। वाक् और विचार के परस्पर सहयोग की अनिवार्यता देखकर ही कहा गया है ("वाक में मनसि प्रतिष्ठता, मनो में वाचि प्रतिष्ठितम्" (रैतरेव उपनिषद्)

वाक् के रहस्यात्मक स्वरूप को निर्देशक प्रणव है। प्रणव वाक् का मूलतत्त्व है। वाक् का संपूर्ण वैभव प्रणव का विलास है जो उदगीय है वही प्रणव है। जो प्रणव है वही ओम् है यह ओउम् अक्षर है यह सब कुछ भूत—भविष्य और वर्तमान ओंकार ही है और जो इन तीन कालों से परे है वह भी ओम् ही है। (उप. 1/1)

इतनी दूर आ जाने पर उपनिषद् के ऋषियों को यह कहते में कोई उलझन न रही की "वाक् ही परब्रह्मा है।" (वाग् वै सम्राट् परमं ब्रह्म— बृहदा उप. 4/1/2)

इस प्रकार हम देखते हैं कि उपनिषदों में जहाँ जीव और जगत संबंधी अनेक गूढ तथ्यों का विवेचन है वहाँ वाक् पर ही प्रकाश डाला गया है लोकजीवन में वाक् का जितना महत्त्व उपनिषद् के ऋषियों ने दिखलाया है उससे अधिक कोई क्या कह सकता

है। उनके लिए वाक् केवल जिहवा व्यापार न होकर अन्तरात्मा की पुकार है, वह दैवी है।

आज का भौतिक विज्ञान ध्वनि के अनेकानेक व्यापक रहस्यों का उद्घाटन कर हमारे जीवन में प्रतिदिन नया रूप रंग डाल रहा है। भाषाविज्ञान वाक् के नित्य नवीन विश्लेषण में निरत है, पर उपनिषदों में जो वाक् का स्वरूप है, उसकी महत्ता ज्यो की त्यों

है। वाक् की उपासना होती आ रही है और होती रहेगी।

विन्देमहि देवतां वाचमृतामात्मनः कलाम्
(भवभूति)

हम आत्मा की कला स्वरूप शाश्वत् दैवी वाक् को पावे।

*****

Jagubhai S. Vadher

"A non Resident Indian (NRI)
Problem"

Ameeth

Dr A. M. Merli
Programme Coordinator
Centre for Women's
Studies
Vasth Yashwanth

DIU COLLEGE, DIU
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

No. 1-13/2014-15/IQAC/660

Date: 21/11/2014

ORDER

The Internal Quality Assurance Cell (IQAC) in Diu College is constituted with following members.

- 1) Principal, Diu College, Diu. – Chairman
- 2) The Asst. Director of Education, Representative of DHES, Diu. – Member
- 3) Prof. Bharat Kumar Pala, Faculty Representative of Commerce, Diu College, Diu. – Member
- 4) Prof. Raunak Kumar, Faculty Representative of Humanities, Diu College, Diu. – Member
- 5) Prof. J. S. Vadher, Faculty Representative of Social Science, Diu College, Diu. – Member
- 6) President, Hotel Association, Diu. – Member
- 7) President, Fisheries Association, Diu. – Member
- 8) Administrative Officer, Diu College, Diu. – Member
- 9) Librarian, Diu College, Diu. – Member
- 10) Asst. Accounts Officer/ Accountant, Diu College, Diu. – Member
- 11) Solanki Nilamben Ramji student representative (B.A.) – Member
- 12) Solanki Ajay Shamji student representative (B. Com) – Member

Prof. J. S. Vadher shall function as Co-ordinator, IQAC, Diu College, Diu

This is issued with the approval of the Collector, Diu and Chairman, EC, DHES, Diu.

(Dr. S. Kumar)

Principal,
Diu College, Diu.

Copy to:

1. The Collector, Diu & Chairman, EC, DHES, Diu.
2. Concerned Person.
3. Office file.

વન વિભાગ ગુજરાત રાજ્ય

વન્યજીવ તાલીમ વિભાગ

પ્રમાણપત્ર

શ્રી / શ્રીમતી / કુમારી પ્રા. જી. સી. સી. વાઠેર

સંસ્થા : સરકારી વિજયજી ઝોલોજ, ગાંધીનગર એ ગાંધીનગર-TRC સ્થળે

આયોજીત 'પ્રકૃતિ શિક્ષણ શિબિર'માં તા. ૨૬/૧૨/૨૦૧૦ થી તા. ૩૧/૧૨/૨૦૧૦

સુધી ભાગ લીધેલ છે. તે બદલ આ પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે.

સ્થળ : ગાંધીનગર

તારીખ : ૩૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૦.

નાયબ વન સંરક્ષક
વન્યજીવ તાલીમ વિભાગ
ગાંધીનગર

ETERNITY
Research Evolution & Analysis
ISSN 2321-3302

Call For Paper

We welcome big achievers, professors, research scholars to contribute their original works in forms of case studies, empirical studies, meta-analysis and theoretical articles and illuminate the pages with their universal ideas and fresh perspectives to make the journal synonymous to the entire research field. Submit your paper online : www.etermityzxy.com or email to etermityzxy@gmail.com

etermityzxy@gmail.com

The International Multidisciplinary Journal

"Eternity:REA" The International Journal of Multidisciplinary is peer-reviewed journal published bimonthly by Green Flag Foundation. The journal welcomes the submission of manuscripts that meet the general criteria of scientific excellence in the sub fields of Engineering, Arts, Science, Social Science, Education, Commerce, Public Health, Medical, Business Management, Accounting and Finance, and Behavioral sciences and all type of disciplinary.

Objective:

- Best Global Knowledge Sharing Platform
- Encouraging Quality Research
- 360 Degrees Coverage Of Research Field
- Connect To World Research Community

- Rapid Review Process
- Lowest Publication Fee To Encourage Researchers
- Dedicated Eminent Review Team

Chief Editor

Dr. Rajesh B. Patel,
*President, Greenflag Foundation,
Gujarat, India*

Executive Editor

Dr. K.S. Dedun,
*Associate professor. College of Education,
Daramli, Gujarat*

Editorial Board

Dr. B.S.Patel,
*HOD, Department of Education,
KSKV Kachchh University, Bhuj, Gujarat*
Pro. Dr. S.P. Singh,
*Center for Research and Development,
Rai University, Ahmedabad.*
Dr. Jignesh Upadhyay,
*In. Principal Govt. Arts & Commerce College,
Gadhada*
Dr. Hardikkumar A. Patel
Assistant Professor, Sheth V.S. Law College, Unjha
Rajeshkumar A. Shrimali
M.Com., B.Ed., M.Phil., Net
Bharatbhai K. Bavaliya
*G.E.S Class-II, Assistant Professor
Shree R.R Lalan College, Bhuj*

Dr. Hemant Kothari,
*Deen. PG Study, Pacific University, Udaipur,
Rajsthan*
Prof. Viral kumar N. Patel, GSET
*HOD. Department of Micro-Biology
Smt. S.S. Maheta Nutan Science College Visnagar*
Dr. H.R. Patel,
*Associate professor, College of Education,
Daramli*
Dr. Dimpal Raval
*Asst. Professor- Law, Raksha Shakti University,
Ahmedabad.*
Rambhai V. Baku, *M.A., B.Ed., M.Phil*

Publisher

Greenflag Foundation, Gujarat (India).
e-mail: greenflag.india@gmail.com

AUTHOR GUIDELINE

"Eternity" The International Journal of Multidisciplinary is published bimonthly and in the Multy language.

Accounting, Arts, Bio-medical, Biology, Business, Commerce, Corporate Governance, Clinical Research, Designing, Economics, Education, Engineering, Finance, Financial Accounting, Fine Art, Geography, History, Home Science, Human Resource, Intellectual Property Rights, Industrial Laws, Information Technology, Journalism, Literature, Management, Marketing, Management Accounting, Medical Science, Organization Behavior, Organizational Psychology, Philosophy, Pharmaceutical Science, Political Science, Rural India, Statistics, Science, Social Sciences, etc.

In this regard, may I take this opportunity to invite Articles, Research Papers, Case Study, and Review Report for "Eternity" Please send us to [email: eternityzxy@gmail.com](mailto:eternityzxy@gmail.com) or can send CD to addressed as under

To,

Editor Chief, Eternity,
Green Flag Foundation
Sonasan -383210(Sabarkantha), Gujarat (INDIA).
Cell: +91 9724590815, +91 9879964680
Email : eternityzxy@gmail.com

Format & Style

Cover Page: Manuscripts of a paper should have a cover page providing the Title of the paper, Author's name(s), Address(es), phone or Mobile, E-mail address(es), Subject to be publish under, Key words for the Paper

Abstract: Following the cover page, there should be an 'abstract' page, that should contain the title of paper, the subtitle "Abstract" and a summary of the paper in single space, with double column not exceeding 150 words along with three to four key words. The text of the paper should not start on this page, but on a fresh page. References should be cited in the style prescribed in the publication manual of the American Psychological Association (APA Guidelines).

Please visit URL: <http://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>.

Manuscripts:

All manuscripts must be printed in letter quality (font size 12) in single space in Double column of A4 paper with margins of at least one inch on all sides. Authors should submit one soft copy together with one hard copy by post of their manuscripts to the editor.

Figures & Tables: Each figure/table should be numbered, titled. The position of figure or table should be indicated in the text on a separate line with the words "Table I about here .

Language: English, Hind and Gujarati Language accepted .

Publication Fee:

Pay publication fee after Acceptance of paper Rs.1100/- per paper for author from India and 50\$ USD for outside author of India.

Payment Mode:

State Bank of India,

Ac. Name : Rajesh B Patel

Ac.No: 30475947195

IFSC: SBIN0000381

NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES
(Council of Scientific and Industrial Research)
14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067 &
Dr. K. S. Krishnan Marg (Near Pusa Gate) -110 012

Ms. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library
Phone: 91-11-2686 3759
E-mail: vvlakshmi@niscair.res.in website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2013/1139

Dated: May 16, 2013

Green Flag Foundation,
Sonasan,
Gujarat

Dear Sir/ Madam,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

ISSN 2321 -3302 Eternity: Research, Evolution and Analysis

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely

V. V. Lakshmi
(V.V. Lakshmi)
Head
National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij
e-mail : issn.india@niscair.res.in
phone : 011-26516672

MESSAGE
ETERNITY
Research Evolution & Analysis

Our goal is to provide the reader of Eternity: Eternity : Research, Evolution and Analysis with a new, well-constructed, informative, and educational journal. The entire editorial board and I strongly encourage you to submit novel and enlightening manuscripts to educate and support the growing field of any discipline. If you wish to submit a manuscript or to view the journal home page, please go to www.etrnityzxy.com. Lastly, I consider it an honor to be the Editor-in-Chief of the Journal of Eternity : REA, and, with my team of motivated and qualified editors, look forward to making Eternity : REA a marquee journal in the field of Higher Education.

Eternity : REA will be published bio-monthly by Green Flag Foundation; all articles will be submitted electronically. The entire submission and review process will be managed through Editorial Board.

**Chief editor
Dr.Rajesh B. Patel**

Content >>

APRIL, 2015 Vol:III Issue - II

[1] Women Entrepreneurship Development: Problems Gayal B. Bhavsar, Ph.D Scholar, Department of Education, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar	01-04
[2] Stress and Family Relationship of Fertile and Infertile Women Bharat B. Bhavsar, Ph.D Scholar, Department of Social Work, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar	05-08
[3] Psychological Adjustment: A Comparative Study of the Joint and Nuclear Families Person Dr. J. A. Jorjaniya, Head, Department of Psychology, Smt. K. S. N. Kaniyera Mahila College, Rajkot-360 005.	09-14
[4] Analyze the Profitability Performance in IT Sector in India - A Comparative Study between TCS & Infosys Chunara Lalit Umedbhai 589/26, Pathan's Chawl, O/S, Raipur Gate, Nr, Arya Samaj Mandir, Ahmedabad - 380022.	15-18
[5] Effects of Irrigation on Farmer's Agriculture Production, And Income PATEL RASHMI KUMAR JAYANTILAL (M.A., M.PHIL, PH.D SCHOLAR), AT & POST - SIERPUR, TA - IDAR, DIST - SABARKANTHA MO - 9429237423	19-20
[6] DETERMINATION OF PROTON LIGAND AND METAL LIGAND STABILITY CONSTANTS Dr. Caman Barat , Associate professor Department of chemistry, Arts, Science and Commerce College, Pilvai (Gujarat)	21-26
[7] STUDY OF ADJUSTMENT AMONG ADOLESCENT STUDENTS OF SARDAR PATEL UNIVERSITY AND GUJARAT UNIVERSITY Dr. Ajitsinh Rajendrasinh Gohil, I/C Principal, Shri V.J Patel College of Physical Education, Mogri	21-29
[8] ASTROLOGY AND MOON Dr. Mansinh M. Chaudhari, Principal, M.M.Chaudhari Arts College, Rajendranagar, Ta: Himatinagar, Dist: Sabarkantha	30-32
[9] जीवन मूल्यों के परिप्रेक्ष्य में गीता का ज्ञानल प्रो परेश के. भट्ट, अहमदाबाद आर्ट्स एवं कॉमर्स कॉलेज, वासणा, अहमदाबाद	33-35
[10] प्रेमचंदजी के उपन्यासों में गंधीवाद का प्रभाव अस्मिता बाबुजी पंजपूर	36-39

[11]	નુજરાતી લોકકવિ દુલા માયા કાગ કી કવિતાઓ મેં તમ દ. મંડુ ઝે	40-46
[12]	રઘુ શિયંબર કી કહનિયો મેં ગાંધી સંવેદના જાણકે જી. યોગી	47-50
[13]	આદિવાસી સમાજમાં વધતું જતું પુરૂષ-મૃત્યુ પ્રમાણ અને વિધવા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ : એક અભ્યાસ આમીત ગણેશુમાર મુ. સ. વિ. અને વા. કોલેજ, સોનગઢ, બેમ.બે. બેમ.કીલ સ્કોલર, નેટ	51-53
[14]	આદિવાસીઓનાં પરંપરાગત કાથદાની વર્તમાન સ્થિતિ આમીત રાફુલભાઈ કાકોરભાઈ (સમાજશાસ્ત્ર) મુ. આમીત કુબિયું) ખલ્લાલીયા , પોલનાઈ , તાપાંતલા , જિનવચરી , પીન- ૩૦૬૫૦૦	54-58
[15]	માનસિક રીતે વિકલાંગ બાળકો માટે કાર્યરત શાળા મમતામંદિર, નવસારી એક વ્યક્તિ અભ્યાસ પતીક વ્યાસ, રસ્તરમા અધ્યાપન મંદિર, બોરખડી તા. વ્યાસ જિ. તાપી નુજરાત	59-62
[16]	શેરીનાં નિબંધોમાં વિષય વૈવિધ્ય પ્રા. મહેશભાઈ બેચ. કટારીયા, શ્રીમતી આર.આર. પટેલ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, વિજાપુર	63-65
[17]	બેટી વધાવો - બેટી બચાવો ડો. મરીના એ. ચૌહાણ, અધ્યક્ષ, નુજરાતી વિભાગ, આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા	66-68
[18]	આહીર યુગલના કોલ-એક દિવ્યપ્રેમ પ્રા. જય્યાબેન પટેલ, એક.ડી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ કોર વિમેન, અમદાવાદ	69-72
[19]	મોરબી શહેરની માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની વાચનવેવોનો અભ્યાસ (A Study of Reading Habits of Secondary School Teachers of Morbi City) રૂપલકુમાર એચ. બર્મન, M.Com., M.Ed., M.Phil., શિક્ષક સમાજ, પી.વી. સી. ટેકનિકલ ડાઉરુલુ, મોરબી.	73-75
[20]	"દાદરા અને નગર હવેલીમાં શિક્ષણના પ્રવાહ" ગીતાબેન પાનિયા ભાઈ ગામીત, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, શેલવાસ, કોલેજ	76-78
[21]	વર્તમાન સમયની કાનૂની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ ડૉ. અરવિંદકુમાર એલ. પટેલ, 1/C પ્રિન્સીપાલ શેઠ વી.એસ.લાં કોલેજ, ઊંજ	79-81
[22]	આજના જીવનમાં ઉપયોગી "સુલાહિતો અને સૂક્તિઓ" દીપકકુમાર હીરાલાલ જોશી, બેલોલિએટ પ્રોફેસર, શ્રી બેસ.કે.સાઠ એન્ડ શ્રીકૃષ્ણ બો.બેમ. આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા, જિ. અરવલ્લી	82-86

આજના જીવનમાં ઉપયોગી “સુભાષિતો અને સૂક્તિઓ”

દીપકકુમાર હીરાલાલ જોશી

એસોસિએટ પ્રોફેસર

શ્રી એસ.કે.શાહ એન્ડ શ્રીકૃષ્ણ ઓ.એમ. આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા, જિ. અરવલ્લી

સાંપ્રત સમયમાં નીતિવિષયક ઉપદેશ ખૂબ જ જરૂરી છે આ સંદર્ભે ભર્તૃહરિના ત્રણ શતકો નીતિશતક, શૃંગારશતક, વૈરાગ્યશતક લોકપ્રિય છે લોકવ્યવહાર મિત્રનાં લક્ષણો, દુર્જનોનો સ્વભાવ, વિદ્યાની પ્રશંસા, શોર્યનો મહિમા, દાનની શ્રેષ્ઠતા, સંગ તેનો રંગ, યાચકની પરિસ્થિતિ, સમયની બલિહારી, વિધિની વિચિત્રતા, સંતોષના સાધનો, આગણે આવ્યો અતિથી, સાક્ષાત મૃત્યુ, પર પીડા નવ જાણે રે, સજ્જનના સુકર્મ, વશીકરણ વિધા મોનનું મહત્વ, અન્યાયનું ધન, કર્મના ફળ, આજસ અનોખો અરી, વગેરે દર્શાવી “માનવી માનવી માનવ થાઉ તો ઘણું”ની દિશામાં ડગ માંડવા પ્રેરે છે ચારે બાજુ છળકપટ, અનીતિ વગેરેથી નિરાશ થનાર વ્યક્તિઓ માટે એક આશાનું કીરણ બની રહે છે તેમાંય નીતિ વ્યક્તિના શ્રેષ્ઠ વ્યકતિત્વની ઘડતરની યાવી છે અને આજના જીવનમાં ઉપયોગી પણ છે.

સૌ પ્રથમતો બૃહદારણ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે તમે “અસતો મા સદ્ગમય, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય, મૃત્યોમા અમૃતંગમય ।” હે પરમાત્મા, તમે મને અસત્યમાંથી સત્ય તરફ, અંધકારમાંથી પ્રકાસ તરફ અને મૃત્યુમાંથી અમૃત(સ્વર્ગ) તરફ લઇ જાઓ. કારણકે “નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મા, ને સત્યાત વિદ્યતે પરમ્ .(મહાભારત, આદિપર્વ-૭૦-૨૪)

સત્ય સમાન ધર્મ નથી. સત્ય કરતા કાઈ અધિક નથી.

સત્ય કેવું બોલવું જોઈએ તેના વિશે કહ્યું છે કે.

“સત્યં વ્રૂયાત પ્રિયં વ્રૂયાત્ ન વ્રૂયાત્ સત્ત્માપ્રિયં પ્રિયં ચ નાનૃતં વ્રૂયાદેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ।” (મનુસ્મૃતિ ૪/૧૩૮)

સત્ય બોલો, પ્રિય બોલો, અપ્રિય ન સત્ય બોલો, પ્રિય અસત્ય ન બોલો, આ સંતાન ધર્મ છે.

તેવી જ રીતે સજ્જનો વિવેકજ્ઞાન વાળા હોય છે કોઈ કોઈ પર્થ તમને સજા કરે, વારંવાર અપમાન કરે, નોકરીમાં દુર કરે પાન તમારી વિશિષ્ટ શક્તિ, કાવ્ય નિપૂણતાને દુર કરી શકશે નહિ. સજ્જન તો અલગ

તારી ચાલે છે સમાજમાં તેઓ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ઊભું કરી શકે છે ધૈર્ય, સહનશીલતા,બુદ્ધિ,કલ્યાણની ભાવના તેમનામાં સહજ હોય છે સજ્જનોની મિત્રતાથી અનેકગણા લાભ થાય છે ઇતિહાસમાં અનેક દ્રષ્ટાંતો છે કે વાલ્મિકી-નારદ સમાગમ, સજ્જનોની મૈત્રી હંમેશા શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ સાથે જ હોય છે. જેમ કે કોઈ શિલ્પી પથ્થરને કોતરી ને સરસ મૂર્તિ બનાવે છે. તેમ સજ્જનો જીવનને સુધારીને પવિત્ર બનાવે છે.વિપત્તિમાં પણ તેઓ ધીરજને ત્યજતા નથી. તેઓ વિપત્તિને કર્મનું ફળ સમજીને સહજતાથી સહન કરે છે.વિપત્તિમાં જ માણસના ધૈર્ય અને ધર્મની પરીક્ષા થાય છે વિપત્તિમાં ગભરાય વિના શાંતિથી તેમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પંચતંત્રમાં કહ્યું છે કે. "મહાજનસ્ય સંસર્ગઃ કસ્ય નોન્મતિ કારકાઃ । પદપત્રત્વિતં તોયં ઘટે મુક્કન્નિયમ્ ।"

કમળના પાનખર રહેલું જલબિંદુ મોતીની શોભા ધારણ કરે છે એ રીતે માણસનો અંગ કોના માટે ઉન્મીહારક હોતો નથી.કહ્યું છે કે "સાધુનાં દર્શનં પુષ્પમ્ । તિર્યમુર્તો હિ સાધવઃ।

કાલેન કલતે તીર્યઃ સર્ધઃ સાધુ સમાગમઃ ।"

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુસામ ॥

વિદ્યા મનુષ્યને પ્રાણીઓથી, પક્ષીઓથી ,અને સમગ્ર સૃષ્ટિથી અલગ પડતું તત્વ છે. તે મનુષ્યને વિશિષ્ટતા આપતું તત્વ છે. વિદ્યા જ્ઞાનના ક્ષેત્રોને ઉઘાડે છે. માનવ જીવનના સત્યોને પામી ને અને રજુ કરતો જ્ઞાનની ગરીમાને ગુણગાન ગાયા વિના રહી જ કેવી રીતે શકે?

વિદ્યા મનુષ્યને પશુથી જુદો પડે છે. ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે "સરસ્વતિ નઃ સુભગા મયસ્કરત" સૌભાગ્યની સરસ્વતી અમને સુખ આપે.

સરસ્વતિ સાધપન્તિ ધિયં નઃ- સરસ્વતી આપણી બુદ્ધિને પુષ્ટ કરે.

વિદ્યાર્થી જ મનુષ્ય અમર તત્વ પામે છે.

વિધયા અમૃત અરનુતે ।" ગીતામાનો વિદ્યાનું મહત્વ દર્શાવતા કહ્યું છે કે....

"ન હિ સાનને સંદેશ પવિત્રમિહ વિધતે ।"

આ લોકમાં જ્ઞાન સિવાય કઈ જ પવિત્ર નથી.

આજકાલ દરેક મનુષ્ય ધનની પાછળ આંધમી દોટ મુકે છે પણ દિયા પણ એક ધન છે વિશે કહ્યું છે કે

“विद्या राजसु पूजिता न तु धन विद्या पिदिनः पशु ।”

રાજાઓમાં વિદ્યા પુજાવે છે.નહિ કે ધન . તેથી વિદ્યા રવિ માનસ પશુ સમાન છે “નાસ્તિ વિદ્યા સં ચક્ષુ .સ વિદ્યા યા વિમુક્તે : “વિદ્યા જેવી કોઈ આંખ નથી,તે જ વિદ્યા છે જે મુક્તિ અપાવે” દશકુમારચરિતમાં કહ્યું છે કે નિ વુક્તં સાધન/પજા” મુશકેલ કાર્યને સિદ્ધ કરનાર શું છે. તપ જવાબ છે.વિશેષ બુદ્ધિ.

ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે -

કલ્પવૃક્ષની જેમ વિદ્યા શું શું આપી આપતી નથી.

વહતા વિશે કહ્યું છે કે -

મિત(માંપેલું) અને સારયુક્ત બોલવું એ જ વાગ્મિતા છે.

“સારા વક્તા ના લક્ષણ છે”

સ્પષ્ટ વચન ન વજ્વકા । જે વ્યક્તિ સ્પષ્ટ વક્તા છે તે ઠગ હોતો નથી. ભારવી કિરાતાજૂનીયામમાં કહે છે કે “હિતં મનોહારિ ચ દુર્લભં દયા ।” હિતકારી હોય છતાં માનોહારવાનો દુર્લભ હોય છે. આણક્ય નીતિના કહ્યું છે કે પ્રિયવચન જ બોલવા જોઈએ.

વચનેષુ કા દરિદ્રતા - વચન બોલવામાં ગરીબાઈ કેવી. તેવી જ રીતે ભવભૂતિએ કહ્યું છે કે -

આત્માથી કળા સ્વરૂપ શાસ્ત્રત દૈવી વાણી આપણે મેળવીએ

“વિન્દ્યે દેવતા વાચા અમૃતાંમાત્મન કલામ્ ।” ભર્તૃહરિએ વિવેકી અને અવિવેકી માટે કહ્યું છે કે -

જે લોકો વિવેકલક્ષ્ઠ થઈ જાય છે તેનું સેકંડો પ્રકારે અધાપન થાય છે ભારવી એ કહ્યું છે કે - એકા-એક વગર વિચાર્યા કાર્ય કરવું ન જોઈએ.

જો કરવામાં આવે તો પરમ આપત્તિ મુળ છે.અત્યારના સમયમાં પર્યાવારનો વિશે પત્ર આપણને સતાવી રહ્યો છે ત્યારે વૃક્ષોને સંતો સાથે સરખાવ્યા છે.તે વૃક્ષોનું જનન કરવું જોઈએ.આયુર્વેદમાં વૃક્ષને માટે કહ્યું છે કે એક વૃક્ષ દશ પુત્રોની બરાબર છે.

કાલીદાસે પણ કહ્યું છે કે -

વૃક્ષ ખરેખર સખત તાપ માથાપર ઝીલે છે. અને તે આશરો લેનારાઓનો થાક ઉતારી દે છે કહ્યું છે કે જે પુષ્પ,પર્ણ,ફળોનોભાર ધારણ કરે છે ગરમીની વ્યથા શાન કરે છે અને ઠંડીથી ઉત્પન્ન થતી પીળા પણ સહન કરે

એ વળી જે આપના સુખ માટે પોતાનો દેહ અર્પણ કરે છે તેવા દાનસુરોને ગુરુ વૃક્ષને નમસ્કાર. વૃક્ષો સંતપ્ત જેવા છે જે દુઃખ વેઠીને બીજાને તેની પાસે આવેલા હર કોઈને સુખ જ આપે છે.

“શયં નિજ: પરો દેતિ ગજના નયુ ચેતના,

उदारयदिताना तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥”

જેમનું માન નાનું છે. એવા સંગૃહિત માણસો માટે આ પોતાનો, આ પારકો એવી ગણના હોય છે પણ જેમનું ચરિત્ર ઉદાર છે. તેમના માટે આખી પૃથ્વી વિશાળ કુટુંબ જેવી હોય છે. વૃક્ષો પરોપકાર માટે ફળ આપે છે,નદીઓ પરોપકાર માટે વહે છે,ગાયો પરોકાર માટે દૂધ આપે છે,ખરેખર આ શરીર પરોપકાર માટે છે.

ફળો આવવાથી વૃક્ષો નીચે નમે છે. વાદળ પાણીના કારણે ઘણા નીચા લટકે છે.સમૃદ્ધિથી સત્પુરુષો નમ્ર બને છે.ખરેખર પરોપકારી ઓનો આ સ્વભાવ જ હોય છે.

કવિ કમળના પુષ્પને સંબોધીને સાચો મિત્ર કોને કહેવાય તે જણાવે છે કે કવિ કમળને કહે છે કે તારી આસપાસ મીઠો ગુંજાર કરી ફર્યા હરતો ભાનો તારા ગુણનું ગણ કરે છે એમ સમજીને તું ભરમાઈશ નહિ કેમ કે ભાનાઓ તો તારા મધની લાલચ હોવાથી જ તારી આજુબાજુ ફરે છે.ખરેખર તારો સાચો મિત્ર તો આ પવન છે જે કોઈપણ જાતના સ્વાર્થ વિના તારા મધુર પરિમલને ચારેબાજુ ફેલાવી રહ્યો છે. તારી કીર્તિ વધારે છે.

સમાજમાં જોવા મળે છે કે કોઈ શ્રીમંત વ્યક્તિની આગળપાછળ હાજી હાજી કરનારા ખુશામતિયા,લોલી, લાલચી મિત્રતાનો સ્વાગ રચીને ફરતા હોય છે.તેમનો હેતુ તેની સાથે રહી મોજશોખ કરવાનો હોય છે.ખોટા ખોટા વખાણ કરી તેની પાછળ ફર્યા કરે છે.તેમને શ્રીમંત સાચા મિત્રો ગણે છે ખરેખર મિત્ર હિતવિતક,ખુશામત કરતા ન હોવાથી તેને સંમિગ લાગે છે આના શ્રીમાંતને આમાં કમળ,ભમરો,પવનના રૂપક દ્વારા સંમિગના લક્ષણ સમજાવે છે.એક કહેવત છે કે “થાય તેવા થઈએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ.” મતલબ કે સમાજમાં પડોશમાં આપણે એવા રહીએ કે તેને અનુરૂપ આપણું વર્તન રાખવું જોઈએ. બીજી રીતે રહીશોને આપણો સ્વભાવ ,રીતિરિવાજ,રહેણી-કરણી સ્થિતિને અનુરૂપ સમાજ સાથેરહેવું જોઈએ અને તે અનુકુળ આવ્યું હોય તો જેટલો સમય ત્યાં રહીએ તો અનુરૂપ વર્તન રાખવું જોઈએ.અન્ય ભાષામાં એક કહેવત છે કે “લંગડાના ગામમાં રહેનારા પોતાની એક ટાંગ ઉંચી રાખીને ચાલવું જોઈએ” આ વાત સુભાષિતમાં રહેલી છે.ડાયાણી ઉપમા દ્વારા સમજાવે છે કે -કોયલ ચકલી કાગડાના વનમાં રહેલી હોય તો તેના માટે ભાગવું શક્ય નથી માટે ત્યાંચાકલીએ કુંજન કરવું નહિ.રંગ રૂપ એક હોવાથી બચી જાય પણ જ્યારે કુંજન સાંભળતાજ સમજી જાય કે આતો જાતિ દુશ્મન છે

તો તેને જીવથી પણ ન છોડે. માટે અનુકૂળ વર્તન કરવું જોઈએ. આજના સમયમાં માનવી પૈસા પાછળ આંધળી દોટ મુકે છે. તેના વિશે કહેવાયું છે કે....

ધનથી ક્યારેય માણસોને તૃપ્ત કરી શકતા નથી.

“ન વितने तपजियो मनुष्यः।”

મનુષ્ય ધનનો દસ છે. પણ ધન કોઈ નું દસ નથી.

“अर्थसिय पुरुषो दासा,दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।”

બધા ગુણો સોનામાં રહેલા છે. સર્વે ગુણા કાઝવનં આશર્યન્તે ।”

ભાગ્યના કમ પમાણે ધન આવે છે, ને જાય છે. भाग्यकमेल् हि धनानि भवन्ति यान्ति च ।

બેડોળ (કદરૂપો વ્યક્તિપણ) ધનવાન સુરૂપ બની જાય છે. “विरुपोअपि रुचिवान सुपुरुषः ॥”

ETERNITY
Research Evolution & Analysis
ISSN 2321-3302

Call For Paper

We welcome big achievers, professors, research scholars to contribute their original works in forms of case studies, empirical studies, meta-analysis and theoretical articles and illuminate the pages with their universal ideas and fresh perspectives to make the journal synonymous to the entire research field. Submit your paper online : www.ernityzxy.com or email to ernityzxy@gmail.com

The International Multidisciplinary Journal

"Eternity:REA" The International Journal of Multidisciplinary is peer-reviewed journal published bimonthly by Green Flag Foundation. The journal welcomes the submission of manuscripts that meet the general criteria of scientific excellence in the sub fields of Engineering, Arts, Science, Social Science, Education, Commerce, Public Health, Medical, Business Management, Accounting and Finance, and Behavioral sciences and all type of disciplinary.

Objective:

- Best Global Knowledge Sharing Platform
- Encouraging Quality Research
- 360 Degrees Coverage Of Research Field
- Connect To World Research Community

Chief Editor

Dr. Rajesh B. Patel,
*President, Greenflag Foundation,
Gujarat, India*

Dr. B.S.Patel,
*HOD, Department of Education,
KSKV Kachchh University, Bhuj, Gujarat*
Pro. Dr. S.P. Singh,
*Center for Research and Development,
Rai University, Ahmedabad*
Dr. Jignesh Upadhyay,
*In. Principal Govt. Arts & Commerce College,
Gadhada*
Dr. Hardikkumar A. Patel
Assistant Professor, Sheth V.S. Law College, Unjha
Rajeshkumar A. Shrimali
M.Com., B.Ed., M.Phil., Net
Bharatbhai K. Bavaliya
*G.E.S Class-II, Assistant Professor
Shree R.R Lalan College, Bhuj*

- Rapid Review Process
- Lowest Publication Fee To Encourage Researchers
- Dedicated Eminent Review Team

Executive Editor

Dr. K.S. Dedun,
*Associate professor, College of Education,
Daramli, Gujarat*

Editorial Board

Dr. Hemant Kothari,
*Deen. PG Study, Pacific University, Udaipur,
Rajsthan*
Prof. Viral kumar N. Patel, GSET
*HOD, Department of Micro-Biology
Smt. S.S Maheta Nutan Science College Visnagar.*
Dr. H.R. Patel,
*Associate professor, College of Education,
Daramli*
Dr. Dimpal Raval
*Asst. Professor- Law, Raksha Shakti University,
Ahmedabad.*
Rambhai V. Baku, M.A., B.Ed., M.Phil

Publisher

Greenflag Foundation, Gujarat (India).
e-mail: greenflag.india@gmail.com

AUTHOR GUIDELINE

“Eternity” The International Journal of Multidisciplinary is published bimonthly and in the Multy language.

Accounting, Arts, Bio-medical, Biology, Business, Commerce, Corporate Governance, Clinical Research, Designing, Economics, Education, Engineering, Finance, Financial Accounting, Fine Art, Geography, History, Home Science, Human Resource, Intellectual Property Rights, Industrial Laws, Information Technology, Journalism, Literature, Management, Marketing, Management Accounting, Medical Science, Organization Behavior, Organizational Psychology, Philosophy, Pharmaceutical Science, Political Science, Rural India, Statistics, Science, Social Sciences, etc.

In this regard, may I take this opportunity to invite Articles, Research Papers, Case Study, and Review Report for “Eternity” Please send us to [email: eternityzxy@gmail.com](mailto:eternityzxy@gmail.com) or can send CD to addressed as under

To,
Editor Chief, Eternity,
Green Flag Foundation
Sonasan -383210(Sabarkantha), Gujarat (INDIA).
Cell: +91 9724590815, +91 9879964680
Email : eternityzxy@gmail.com

Format & Style

Cover Page: Manuscripts of a paper should have a cover page providing the Title of the paper, Author's name(s), Address(es), phone or Mobile, E-mail address(es), Subject to be publish under, Key words for the Paper

Abstract: Following the cover page, there should be an 'abstract' page, that should contain the title of paper, the subtitle "Abstract" and a summary of the paper in single space, with double column not exceeding 150 words along with three to four key words. The text of the paper should not start on this page, but on a fresh page. References should be cited in the style prescribed in the publication manual of the American Psychological Association (APA Guidelines).

Please visit URL: <http://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>.

Manuscripts:

All manuscripts must be printed in letter quality (font size 12) in single space in Double column of A4 paper with margins of at least one inch on all sides. Authors should submit one soft copy together with one hard copy by post of their manuscripts to the editor.

Figures & Tables: Each figure/table should be numbered, titled. The position of figure or table should be indicated in the text on a separate line with the words "Table 1 about here .

Language: English, Hind and Gujarati Language accepted .

Publication Fee:

Pay publication fee after Acceptance of paper Rs.1100/- per paper for author from India and 50\$ USD for outside author of India.

Payment Mode:

State Bank of India,

Ac. Name : Rajesh B Patel

Ac.No: 30475947195

IFSC: SBIN0000381

NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES

(Council of Scientific and Industrial Research)

14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067 &
Dr. K. S. Krishnan Marg (Near Pusa Gate) -110 012

Ms. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library

Phone: 91-11-2686 3759

E-mail: vvlakshmi@niscair.res.in website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2013/1139

Dated: May 16, 2013

Green Flag Foundation,
Sonasan,
Gujarat

Dear Sir/ Madam,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

ISSN 2321 -3302 Eternity: Research, Evolution and Analysis

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely

V. V. Lakshmi

(V.V. Lakshmi)

Head

National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij

e-mail : issn.india@niscair.res.in

phone : 011-26516672

MESSAGE

ETERNITY
Research Evolution & Analysis
ISSN 2271-4338

*Our goal is to provide the reader of Eternity: **Eternity** : Research, Evolution and Analysis with a new, well-constructed, informative, and educational journal. The entire editorial board and I strongly encourage you to submit novel and enlightening manuscripts to educate and support the growing field of any discipline. If you wish to submit a manuscript or to view the journal home page, please go to www.ernityzxy.com. Lastly, I consider it an honor to be the Editor-in-Chief of the Journal of **Eternity** : REA, and, with my team of motivated and qualified editors, look forward to making **Eternity** : REA a marquee journal in the field of Higher Education.*

***Eternity** : REA will be published bio-monthly by Green Flag Foundation; all articles will be submitted electronically. The entire submission and review process will be managed through Editorial Board.*

Chief editor
Dr.Rajesh B. Patel

Content >>

June, 2015 Vol:III Issue - III

[1] A COMPARATIVE STUDY OF LIFESTYLE AMONG GOVERNMENT AND NON GOVERNMENT SCHOOL TEACHERS KIRAN VAGHELA	01-10
[2] STUDY AND SURVEY OF EQUIPMENTS FACILITIES IN GYMNASIUM AND HEALTH CENTRE IN VADODARA CITY Dr. Ajitsinh Rajendrasinh Gohil I/C Principal, Shri V.J.Patel College of Physical Education, Mogri	11-13
[3] THE PHILOSOPHY OF THE RAMAYANA Dr. Manish M. Chaudhari Principal, M.M.Chaudhari Arts College, Rajendranagar, Ta: Himatnagar, Dist: Sabarkantha	14-19
[4] भक्तिकालीन साहित्य के संदर्भ में कृष्ण के चरित्र की डॉ. ममता शर्मा अंबाजी आर्ट्स एन्ड कॉमर्स कॉलेज, अंबाजी	20-26
[5] लीलुडी धरती और मैला-आँचल की तुलना प्रा.पटेल मालतीबहन मणीलाल श्री एस.एम. जाडेजा आर्ट्स एन्ड कॉमर्स कॉलेज कुतियाणा, पोरबंदर	27-31
[6] आधारनंदस्वामीकृत श्रीहरिचरित्रामृत - सागरा प्रा.किरीट जोशी एसो. प्रोफेसर श्री एस.एम. जाडेजा आर्ट्स एन्ड कॉमर्स कॉलेज कुतियाणा, पोरबंदर	32-35
[7] साहित्य क्या है ? प्रा शांतिबहन के. मोटवाडिया (M.A, B.ed) हिन्दी विभागाध्यक्ष एसो. प्रोफेसर, गुरुकुल महिला कॉलेज, पोरबंदर	36-40
[8] 'डिजिटल इंडिया' का अर्थव्यवस्था में 'डिजिटल इंडिया' अने अनुभव : डॉ. अरविंद कुमार अंबा, पटेल I/C प्रिन्सिपल, से.टी.जे.ए.ए. कॉलेज, अंबा	41-45

[9]	46-50
'ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી' -1માં પ્રકૃતિ-ચિત્રણ	
આશા રમણભાઈ પટેલ . M.A, B.ED ગુજરાતી, 102, રંગમહેલ સોસાયટી, મહાકાલી મંદિર, હિંમતનગર, જિ. સાબરકાંઠા	
[10]	51-57
પ્રા. ભગતસિંહ એચ. યાવડા, મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ હોમસાયન્સ કોલેજ, કોડીનાર, જિ. ગીરસોમનાથ	
[11]	58-61
તાલીમી મહાવિદ્યાલયના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં શિક્ષક તરીકેની સંબંધતા - એક અભ્યાસ	
ઇન્ટરવ્યુઓના આધારે, એમ.કો. એમ.એડ. એમ.કીલ. પીએચ.ડી. સ્ટુડન્ટ	
[12]	62-65
'જીવતર'- ખોવાયેલ વિશ્વની આત્મકથા	
પ્રા. મંગુભાઈ વી. પટેલ, અધ્યાક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, પ્રાંતિજ	
[13]	66-71
જાતિ અસમતુલા અને સ્ત્રીભૂષણત્યા	
પ્રા. એફ. ચેલ. ગુનગુનિયા, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, શ્રી એસ. એમ. જાડેજા કોલેજ, કુતિયાણા, જિ. પોરબંદર	
[14]	72-76
જયન્ત પત્રીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાં વાસ્તવજીવનનું વર્ણન	
પ્રા. ગુલાબભાઈ બી. ચૌરા, મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ હોમસાયન્સ કોલેજ, કોડીનાર, જિ.	
[15]	77-79
'અમૃતા' એક વિચારધાન નવલકથા	
ડો. ઈલિયાસ એ. ગાજી, એસ.બી. મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેતાપુરા, હિંમતનગર જિ. સા.કાં ગુજરાત	
[16]	80-84
ભારતમાં ઉદ્યોગ સાહસિક માટેના સંભવિત ક્ષેત્રનો અભ્યાસ	
પ્રા. બાબુભાઈ એલ. ભૂતિયા, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, શ્રી એસ. એમ. જાડેજા કોલેજ, કુતિયાણા, જિ. પોરબંદર	
[17]	85-90
'પાલનાં લગ્નગીતો'-માં વ્યક્ત થયેલી નારી સંવેદના	
ડો. નાઝીમા આર. શેખ, એસ.બી. મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, હિંમતનગર.	
[18]	91-93
અનુઆધુનિક ટૂંકીવાર્તા 'રાતી બિલાડો'માં બોલીનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ	
ગીતા એન વાપેયા, ધીરજી રેલો, અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર	
[19]	94-95
માનવજીવનમાં પરિવર્તનનું મહત્વ	
ભાગીરથીબેન એમ. જોસ્વામી, ગ્રંથપાલ, મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, ગોતીપુરા, હિંમતનગર જિ. સાબરકાંઠા	

“માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં શિક્ષક શાસ્ત્રના તજજ્ઞ તરીકે નું કવિનું દર્શન ”

દીપકકુમાર હીરાલાલ જોશી

એસોસિએટ પ્રોફેસર

શ્રી એસ.આર્ટ્સ કોલેજ .એમ.શાહ એન્ડ શ્રીકૃષ્ણ ઓ.કે. મોડાસા .જિ ,અરવલ્લી

જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે એક પ્રકારનો પરસ્પર અવિનાભાવી સંબંધ હોવાથી સાહિત્યમાં જીવનનું પ્રતિબંધ પડ્યા વિના રહેતું નથી.એજ સાહિત્ય સર્જનની પ્રક્રિયા કવિના ચિત અને હૃદય સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલી હોવાથી કવિની વિચારસરણી અને તેના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતાઓનું પ્રતિબંધ તેના સર્જન કાર્યમાં અગ્રૂક પડે છે. એ એક સિધ્ધ હસ્ત હકીકત છે.અભિજ્ઞાનશાકુંતલમ.વિક્રમોવર્ષીયમ અને માલવિકાગ્નિમિત્ર વિ.સાહિત્યકૃતિઓને આધારે જમ આપણે કવિ કાલિદાસની પ્રણયભાવના.જીવન-દર્શન પ્રકૃતિ વિષયક અભિગમ વિ.વિશે માહિતી મેળવી શકીએ છીએ.તે જ રીતે શિક્ષણશાસ્ત્રના એક તજજ્ઞ તરીકે કાલિદાસનો પરિચય પામવાનો અવકાશ મળે છે.

પોતાના રાષ્ટ્રના સુસમુદ્ર અને વિરલ સાહિત્ય-સંસ્કૃતિ-વારસાને સાચવી રાખવાની ઐતિહાસિક સુજ પ્રાચીન ભારતની પ્રજામાં માનસમાં ન હોવાના પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનોના આક્ષેપને કારણે અથવા તો કાલિદાસની પોતાની સ્વભાગવત વિનમ્રતાને કારણે આપણા આ સર્વોત્તમ સાહિત્યકાર વિશે તેમજ તેમના શિક્ષણ અને શિક્ષાગુરુઓ વિશે વિગતો મળતી નથી. આમ છતાં જીવન સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલી અનેક બાબતો વિશે કવિનું નિરીક્ષણ-દર્શન કવિના ‘હૃદય અને આત્મા’-સમા તેમનાં સાહિત્યસર્જનોમા સ્પષ્ટ રીતે આકાર પામતું જોઈ શકીએ છીએ.

દા.ત. તેમનાં અધ્યન વિશે કશું જાણતા ન હોવા છતાં છેક વેદોથી માંડીને ઉપનિષદો રામાયણ મહાભારત પુરાણો અને પુરોગામી પ્રશિષ્ટ સાહિત્યકારોનાં ગ્રંથો સુધીનું તેમનું ઊંડું અધ્યયન તેમનાં અનેક વિધાનોના માધ્યમાં અભિવ્યક્ત થાય છે એટલું જ નહી પણ ધર્મશાસ્ત્ર અંગેના સ્મૃતિગ્રંથો ,કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર વાત્સ્યાયનનું કામસૂત્ર ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર રસશાસ્ત્ર અલંકારશાસ્ત્ર સંગીત - નૃત્ય- ચિત્ર આદિ લલિતકળા ઓના મૂલગ્રંથો વ્યાકરણકોશ છંદ-જ્યોતિષ આયુર્વેદ.ખગોળશાસ્ત્ર ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ભૂગોળ વિ. અનેક વિષયોનો તત્તરપર્શી સ્વાધ્યાય પણ કાલિદાસની કૃતિઓમાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.જે હકીકત કવિને બહુશ્રુત પંડિત તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

પ્રાચીન સમયમાં ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમોમાં ગુરુકુળોમાં અને વિદ્યાપીઠોમાં શિક્ષણની વ્યવસ્થા પદ્ધતિસરની હતી.વળી શિષ્યના સમર્ગ વ્યક્તિત્વનાં વિકાસ અને તેની ભાવી જીવન કારકિર્દીની સફળતા તેમજ તેના નૈતિક ચારિત્ર્યના ઘડતરને સતત દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખીને અભ્યાસક્રમ તથા છાત્રલાય જીવનનું

આયોજન કરવામાં આવતું હતું. શિક્ષણને એક જીવનઉપયોગી શાસ્ત્રની કોટીએ વિધિપૂર્વક પ્રસ્થાપિત કરી શકાય એવું એ ક્ષેત્રનું સુક્ષ્મસ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ મનોવૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણ કાલીદાસે કર્યું છે.જેને આધારે અનેક વિદ્ય શાસ્ત્રોના પારંગત પંડિત એવા મહાકવિ કલીદાસેક શિક્ષણશાસ્ત્રના તજજ્ઞ તરીકે આપણી સમક્ષ પ્રતીત થાય.તદ્વિષયક સામગ્રી એમના ગંથોમાંથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.શિક્ષણ અંગેના કાલિદાસ વિચારો તેમની સર્વકૃતિઓમાં વ્યક્ત તો થાય જ છે. પરંતુ માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ સિવાયની અન્યકૃતિઓમાં એ વિચારો વેર-વિખેર અને અત્ર-તત્ર વેરાયેલા પડ્યા છે.જ્યારે આમાં ખાસ કરીને નાટકના પ્રથમ અંકમાં ગણદાસ અને હરદત એ બે નાટ્યાચાર્યા વચ્ચેના કલહના પ્રસંગે કવિને પોતાના શિક્ષણ વિષય વિચારોને પ્રસ્તુત સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્ત કરવાનો સારો અવસર મળ્યો છે.કાલિદાસની સર્વ સાહિત્યકૃતિઓમાં વશિષ્ઠ,વિશ્વામિત્ર,વાલ્મિકી,ઉશ્વ,મારીચ,વરતંતુ વિ.અનેક કુલગુરુઓ,કુલપતીઓ અને વિદ્યાગુરુઓના પાત્રો દ્વારા પ્રાચીન ભારતીય સમજમાં ગુરુના સર્વોચ્ચ અને સન્માન્ય સ્થાનનો નિર્દેશ મળે છે.વિદ્યાપીઠ અને શિક્ષણસંસ્થાનું આંતબોધિ વાતાવરણ કેવું પવિત્ર શાન્ત અને પ્રસન્ન કર હોવું જોઈએ એ વિશેનો કાલિદાસનો આદર્શ વશિષ્ઠ,વિશ્વામિત્ર,વાલ્મિકીના આશ્રમોમાં વર્ણનોમા નિરૂપાયો છે.

માલવિકાગ્નિમિત્રમાં જે વિચારો કવિએ રજૂ કર્યા છે. તેમાં એક શાસ્ત્ર તરીકેની શિક્ષણની સાંગોયાંગ પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે.જેના ત્રણ પેટા-વિભાગ આ રીતે પડી શકાય. અધ્યાપક (ગુરુ),શિષ્ય અને પરીક્ષક.

કામ ખલુ સર્વસ્યાપિ કુલવિદ્યા બહુમત્"

ગણદાસની આ ઉડીતમાં પોતાની અંગત અભિનિવેશ-વિષય પરંપરાગત વિદ્યા પ્રત્યે અધ્યાપકનું વલણ કેવું હોવું જોઈએ. તે વિશે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.અધ્યાપકને પોતાની વિદ્યાશાખા,તેમાં,તેમાં સમવિષ્ટ અધ્યાપનના વિષયો અને એ વિષયોના જ્ઞાનના વિતરણના વ્યવસાયનું સંપૂર્ણ ગૌરવ હોવું જોઈએ.એટલે જ નહીં પરંતુ ગુરુઓ સ્વભાવે એટલા બધા સરળ અને સંવેદનશીલ હોય છે કે પોતાના વ્યવસાયના એ ગૌરવને ણ છાજે તે રીતે,એક જ વિષયના અધ્યાપકો કેટલીકવાર પોતપોતાની કીર્તિ પ્રતિષ્ઠા માટે ઈર્ષાળુ હોય છે.

પ્રાયઃ સમાનવિદ્યાઃ પરસ્પરયશઃ પુરોભાગાઃ"

અને તેથી જ એક બીજાને હારવીને વિજય પ્રાપ્ત કરવાં માટે તત્પર બનેલા બંને આચાર્યો ગણદાસ-હરદત (કાવ્યમિત્રયાચાર્યો પરસ્પરજયોઘતૌ) (૧-૧૦) રાજાને રૂબરૂ મળવા આવે છે. સાચા અને સનિષ્ઠ ગુરુની ખુમારી એટલી બધી હોય છે કે એમની વિષયગત વિદ્યા એમના વ્યક્તિત્વમાં મૂર્ત સવરૂપે પ્રગટ થાય છે.અને તેથી તે બે આચાર્યો સાક્ષાત શરીરધારી (નાટ્યભાવો) હોય તેવા જ દેખાય છે. 'સાક્ષાદ ભાવાવિવ શરીરિજો'"(૧-૧૦)

આદર્શ અધ્યાપક અધ્યાપનનાં પોતાના રોજના કાર્યમાં એટલી બધી નિયમિત હોય છે કે બંને આચાર્યો પોતાને મળવા આવે છે ત્યારે રાજા સ્વભાવિક રીતે જ પૂછે છે કે 'શિષ્યોને ભણાવવાના સમયે આપ બંને એક સાથે અહીં ક્યાંથી'?

(કિમિદં શિષ્યોપદેશકાલે યુગ્પદાચાર્યચોરુપસ્થાનમ્)"

ઉત્તમ અધ્યાપન અંગેના કવિના આ આદર્શને પરિવાહિડા આ રીતે વ્યસ્ત કરે છે.

शिष्टा क्रिया कस्यचिदत्मसंया,
संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता"
यस्योभयं साधु स शिक्षकाजा .
धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एवं" (१-१६)

अने आज कारणे विद्वेषक योग्य रीते ज कहे छे के.

"शुशिक्षितोऽपि सर्व उपदेशदर्शन न निपुणो भवति"

शिक्षणनी बाबतमां शिक्षणेनेविद्यापीठना धुरंधरने अने समाजने मुजावती अेक समस्या अे छे के गुरुओअे पोताना वर्गोमां विद्यार्थीओने योग्य शिक्षण आयुं होव.पण विद्यार्थीओ पोतानी बुद्धिनी मंटा अने मर्यादाने कारणे ओ अे शिक्षणेने निष्कल करे तो.ते तेमां गुरुनो शुं दीष/गण्डास बाबतमां रानी धारीणी आवो प्रश्न उपस्थित करे छे. "यदा पुनर्मन्त्रेमेघा शिष्योपदेशं मलिनयति तदाचायस्यिं दोषानुं" त्यारे राजा तेनोअे उत्तर आपे छे ते प्राचीन समयनी शिक्षणप्रथा पर सारो प्रकाश पडे छे.राजा कहे छे के ओमां गुरुनो ज दीष छे.कारण के अयोग्य पात्रनो शिष्य तरीके गुरु स्वीकार करे. तो पण गुरुनी बुद्धिहीनता ज पगट करे छे.

"वीनेतुः अद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिलाघवं प्रकारपति"

आना परथी अे स्पष्ट थाय छे के प्राचीन समयमां पोतानी विद्यापीठमां शिष्योने प्रवेश आपवानी बाबतमां आचार्यनी पसंदगी अंतिम.सर्वोपरी गणती विद्यार्थी अभिरुचि.निष्ठा.ग्रहणशक्ति.अभिव्यक्ति.वि.नी कडक कसोटी कर्या पछीज शिष्योने पोतानी विद्यासंस्थामां प्रवेश आपता हश.आवा शिष्यो पोताना गुरुओने.संस्थाने यस अभावे ओमां शुं आश्चर्य ?

आपणी शिक्षणप्रणालीमां प्रवेशमां माटे शिष्योनी पसंदगीनुं धोरण अमलमां भूरी शक्य तो केवुं ?तो समय शक्ति अने धनना केटला मोटा व्यर्थ अटकावी शक्य. बीजु अेक महत्वनी बाबत पण नोधपात्र बनी रहे छे.अध्यापनना पवित्र अने पायाना व्यवस्थांअेम अत्यरे.तेमज प्राचीन समयमां पण केटलीक अेवी व्यक्तियो प्रवेशी गई हशे. जेने पोताना व्यक्तित्वनुं.तेना उच्य होवनुं जरा पण गौरव के अलिमान ए होय. निद्युक्तिनुं पोतानुं स्थान सलामत अने सुरक्षित रहे अेटलुं ज तेमने मन पूरतुं हशे. (पोताना विषयना यथा-विचारणा-परिसंवाह वि.थी तेओ दूर भागे छे.) आथी बीजाओ तेमनी निंदा करे तोअे तेओ गुपगुप सहन करी ले छे.राणी धारीणी अ्यरे गण्डासने विवाहथी दूर रहेवा.माथाकुटमां न पाडवा सूचवे छे.(विरम निरकिदाम्भात्म)" त्यारे गण्डासना अंतरमां रहेलो सनिष्क शिक्षक भुबज दुषाय छे.शिक्षक तरीकेनी स्वभाव-सहज ओनी स्वमानशीलता असाध आघात अनुभववे छे?अने तेथी ज हिंमतपूर्वक -भुमारीपूर्वक ते जाएवी के छे के "मने योग्य स्थान मणी गयुं छे-ओम मानीने विवाहथी जे डरतो रहे अने बीजाओ द्वारा थती निंदाने जे भुंगेमोडे सहन कर्या करे अने जेनी विद्या आ प्रमाणे मात्र आञ्जविका मेणववा माटे ज होय.तेवो शिक्षक अे पवित्र नाम (शिक्षक) ने तथा व्यवस्थाने लजवे छे.अने आ कारणे तेने शिक्षक नही.पण "ज्ञाननो वेपार करनार वाणीयो ज कहेवो जोईअे.

लब्धास्पदोस्मिति विवादभिरो :

तितिक्षमालस्य परेण निन्दाम"

यस्यागमः केवलजिविकर्ये.

तं जानपज्य वणिजं वदन्ति" (१-१७)

ગુરુના આ પ્રકારના વિશિષ્ટ આદર્શને વ્યક્ત કરીને જ કવિ અટકયા નથી. વિદ્યા વિતરણની વ્યવસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓ તરફથી અપેક્ષા રાખવામાં આવવી જોઈએ. તેની થોડી છતાં સમુચિત વિચારણા કવિએ કરી છે. વિદ્યાની આરધના-ઉપાસના વિદ્યાર્થીએ કેવી રીતે કરવી જોઈએ / સતત અવિરત અધ્યાક અભ્યાસ એક જ માગ આનો જવાબ હોઈ શકે એમ કવિ મને છે વિદ્યાપાસના અત્રેના કાલિદાસનાં આ આદર્શનો જ પડઘો જાણે કે આ સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિતમાં પડ્યો જણાય છે.

“सुखार्थि वा त्यजेद्विधा विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम्”

सुखादिनेः कुतो विधा कुतो विधादीर्मः सुखम्”

વિધ્યાસંગના ઉચ્ચ આદર્શને પોતાની શિષ્યા માલવિકામાં ચરિતાર્થ થતો જોઈને ગણદાસ સ્વાભાવિક રીતે જ કૃતાર્થતાની લાગણી અનુભવે છે. માલવિકાની અધ્યયનનિષ્ઠા અને નિપુણતાની પ્રશંસા કરતાં એ કહે છે કે - “યદ્યત્પ્રયોગવિષયે આવિન્નમુપદિશ્યતે મયા તસ્યૈ . તતદ્વિષેશકરણાત પ્રત્યુપદિષ્ટિવં મે બાલા” (૧ -૬)

હોશિયાર વિદ્યાર્થીને ભણાવતા શિક્ષકને જે ધન્યતાની લાગણી થાય તે અત્યંત સ્વાભાવિક છે . કા.કે. એ જ ગણદાસ ફરીથી આજ ભાવના વ્યક્ત કરતાં કહે છે તેમ વિશિષ્ટ કલામાં મુકવામાં આવે તો અધ્યાપકની કલા અનુપમ ગુણ ધારણ કરીને શોભી ઉઠે છે.

“पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधतु .” (૧ -૬)

ગુરુ શિષ્ય અને વિદ્યાવિતરણની પ્રક્રિયા સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતું ત્રીજું મહત્વનું તત્ત્વ શિષ્યની પરીક્ષા .

શિષ્યની નિપુણતા અંગેનો નિર્ણય શાળાઓ કોલેજો -યુની.માં અનેકવિધ સ્પર્ધાઓનાં આયોજનોમાં નિર્ણાયકોની નિયુક્તિ ખુબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એટલું જ નહીં પ્રવર્તમાન વાતાવરણમાં આ વિષય ઉગ્ર રીતે ચર્ચાસ્પદ -વિવાદાસ્પદ પણ બન્યો છે. આ સંદર્ભમાં પણ કાલિદાસના વિચારો મદદરૂપ માર્ગદર્શક બની રહે તેવા છે. નિર્ણાયકો સંપૂર્ણતઃ તટસ્થ અને નિષ્પક્ષ અને પૂર્વગ્રહ મુક્ત હોવા જોઈએ . એ પાયાની હકીકત પર કવિ ખુબ જ ભાર મુકે છે. રામ અગ્નિમિત્ર સંગીત -નૃત્ય -નાટ્ય આદિ લલિતકલાઓનો મર્મજનિષ્ણાત હોવાથી “યતને વિધ્યમાનેઅપિ ગામે રત્નપરિક્ષા” - એમ કહીને પોતાને સૌપવામાં આવેલું પદ સ્વીકારવાનો પરીવાજીકા નમ્રતાપૂર્વક વાંધો લે છે ત્યારે રામ યોગ્ય જ ઉત્તર આપે છે કે : “હું અને મહારાણી તો આ આચાર્યોના પક્ષપાતી છીએ. (પક્ષપાતિપક્ષપાતિનાવનયોઃ અહં દેવી ચ)” રાજાની આ દલીલનું સમર્થન કરતાં બંને આચાર્યો સાચું જ કહે છે કે - “સમ્યગાહ દેવ મધ્યસ્થા ભગવતિ ગુણદૌષો નઃ પરિચ્છેતુર્મહર્તિ” - પરીવાજીકા ‘મધ્યસ્થ’ હોવાથી બંને આચાર્યો પોતાનું અધ્યયન કૌશલ તેને એકલી પરિવાજીકાને બતાવે એવી દરખાસ્ત રાણી ધારીણી કરે છે ત્યારે સાચી પરીક્ષા અંગેનો બીજો મહત્વનો મુદ્દો ઉપસ્થિત થાય છે. અને તે એ કે પરીક્ષક તરીકે નિયુક્ત થયેલ વ્યક્તિ ગમે તેટલી તટસ્થ હોય પોતાના વિષયમાં બહુશ્રુત હોય તો પણ તેના એકલાનો નિર્ણય દોષપૂર્ણ હોવાની સંભાવના છે. “સર્વજસ્થાપ્યેકાકિનો નિર્ણયાભ્યુપગમો દોષાય” અને આ

અનિષ્ઠને નિવારવાને માટે જ પરીક્ષાઓમાં કે સ્પર્ધાઓમાં એક કરતાં વધુ પરીક્ષકો - નિર્ણાયકોની નિયુક્તિ આજે પણ કરવામાં આવે છે.

આમ ગુરુ -શિષ્ય -પરીક્ષક આ બધા પાસાઓના ઉચ્ચ આદર્શો અને પાયાના સીધ્યાંતોનું કથાવસ્તુની રસાત્મક રજૂઆતના ઉપલક્ષમાં છતાં સંપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રીયતાયુક્ત નિરૂપણ આપણને કાલિદાસની કૃતિમાં થતા સવિશેષ માલવિકાગ્નિમિત્ર માલવિકાગ્નિમિત્ર માં પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિ કુલગુરુ કાલિદાસનું આ વિષયનું નિરીક્ષણ એટલું બધું સૂક્ષ્મદર્શી એટલું બધું સચોટ છે કે આ મહાકવિએ કાવ્ય-નત્યના સર્જન ક્ષેત્રે જે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. તેમાં શિક્ષણશાસ્ત્રના તજજ્ઞ તરીકેની એક વિશિષ્ટ સિદ્ધિનો ઉમેરો કરવો પડે.એટલી તદ્દિષયક વિપુલ મૂલ્યવાન સામગ્રી તેમનાં ગંથોમાંથી તારવી શકાય છે.